

**НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ.
МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС**

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИЙ МЕРИДІАН
ЕЛЕКТРОННИЙ НАУКОВИЙ ФАХОВИЙ ЖУРНАЛ

Випуск № 4 (18)

м. Київ
2017

УДК 355.48(430:47)

Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – Вип. 4 (18) / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України. – К., 2017. – 187 с.

Редакційна рада

В.М. Литвин, В.А. Смолій, В.Ф. Колесник

Редакційна колегія

Т.В. Вронська, В.М. Грицюк, В.П. Капелюшний,

І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (голова колегії),

О.Є. Лисенко (заступник голови колегії, науковий редактор), О.М. Майборода,

П. Махцевіч (Польща), І.К. Патриляк (науковий редактор),

В.М. Сімперович (відповідальний редактор), О.А. Удод, В.П. Фоміна, Н.О. Шевченко

Науково-допоміжна група

Т.В. Губань (коректор), А.Ф. Малород (комп'ютерна коректура),

С.В. Нікітіна (верстка)

Згідно з рішенням Атестаційної колегії Міністерства освіти і науки України електронний науковий фаховий журнал «Військово-історичний меридіан» визнано фаховим виданням у галузі історичних наук (наказ № 793 від 4 липня 2014 р.)

Затверджено до друку вченою радою Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, протокол № 6 від 26 грудня 2017 р., та вченою радою Інституту історії України НАН України, протокол № 10 від 21 грудня 2017 р.

© Національний музей історії України
у Другій світовій війні.
Меморіальний комплекс
© Автори статей

ЗМІСТ

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Олександр БІЛОУС, Віктор ЗІНЧЕНКО

МІФОЛОГІЗАЦІЯ РАДЯНСЬКОГО РУХУ ОПОРУ В УКРАЇНІ (1960 – 1980-ті рр.) 5

Володимир КИДОНЬ

ДИСКУСІЙНІ АСПЕКТИ ІСТОРІЇ

КИЇВСЬКОЇ НАСТУПАЛЬНОЇ ОПЕРАЦІЇ 1943 РОКУ 13

Володимир ТРОФИМОВИЧ, Олеся КУЦЬКА

СПЕЦПРОПАГАНДА РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

НАПРИКІНЦІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

В НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ КІНЦЯ ХХ – ПОЧ. ХХІ ст. 26

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА ТА РЕВОЛЮЦІЙНІ ЗСУВИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Олена ДЕНИСЕНКО

З ІСТОРІЇ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

В УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ В 1918 р. 42

Андрій ЛИСЕНКО

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ПОВСТАНЦІВ У ЗБРОЙНОМУ ПРОТИСТОЯННІ

НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У 1918 – 1919 рр. 53

НАЦИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ

Олександр ЛИСЕНКО, Тетяна ЗАБОЛОТНА, Олександр МАЄВСЬКИЙ

ТЕРОР ГОЛОДОМ: НАЦИСТСЬКА ОКУПАЦІЙНА ПОЛІТИКА

В УКРАЇНІ (1941 – 1944 рр.) 61

РУХ ОПОРУ

Микола СЛОБОДЯНЮК

ВЗАЄМИНИ РАДЯНСЬКИХ І ОУНІВСЬКИХ ПІДПІЛЬНИКІВ

В ОКУПОВАНОМУ КИЄВІ (1941 – 1943 рр.) 93

ЗБРОЙНІ КОНФЛІКТИ СУЧАСНОСТІ

Олександр ГУЛИМА

ПРО СЦЕНАРІЇ АНЕКСІЇ КРИМУ ПОСТРАДЯНСЬКОЮ РОСІЄЮ 105

Андрій СЛЮСАРЕНКО

ІМОВІРНИЙ АЛГОРИТМ ЗАСТОСУВАННЯ СИЛ (ВІЙСЬК)

СПЕЦІАЛЬНИХ ОПЕРАЦІЙ У КОНФЛІКТІ «ГІБРИДНОГО» ТИПУ 114

Олександр ТОМЧУК

ВОЛОНТЕРСЬКА ДУШПАСТИРСЬКА СЛУЖБА В ЗОНІ АТО 121

ЛЮДИ. ПОДІЇ. ФАКТИ**Надія ЯКОБЧУК**

ПАВЛО ДУБИНДА: ДОЛЯ І ПАМ'ЯТЬ (до 25-ї річниці від дня смерті) 131

**КРАЄЗНАВЧО-ТУРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ
ФОРТИФІКАЦІЙНИХ ПАМ'ЯТОК****Ігор ЛИСИЙ**

СУСПІЛЬНО-ТУРИСТИЧНА РЕВІТАЛІЗАЦІЯ ЗАМКІВ

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ: ДОСВІД І ПЕРСПЕКТИВИ 140

МУЗЕЙНЕ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО**Жанна ОЧЕРЕТЯНА**

ЛЮДИ І ДОЛІ: ІНВАЛІДИ ВІЙНИ

(за матеріалами фондозбірні та науково-довідкового апарату

Національного музею історії України у Другій світовій війні) 153

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ**Наталія ГАМАРНИК**

НАУКОВО-ГУМАНІТАРНИЙ МУЗЕЙНИЙ ПРОЕКТ

«РОДИННА ПАМ'ЯТЬ ПРО ВІЙНУ». ПІДСУМКИ 2017 РОКУ 166

РЕЦЕНЗІЇ**Наталя ФІЛАТОВА, Володимир РУГАЛЬ**

ПОВСЯКДЕННА ІСТОРІЯ МІСТЯН У 1943 – 1945 рр.

ЯК ЩОДЕННА БОРОТЬБА ЗА ВИЖИВАННЯ

(Рецензія на монографію Овсіюк О.

Життя після окупації: побут киян 1943 – 1945 рр. – К.: Дуліби, 2017. – 176 с.) 177

ЮВІЛЕЇ**Олександр ЛИСЕНКО, Григорій ГОЛИШ**

ВЕТЕРАН УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ОСВІТИ Й НАУКИ 180

НАШІ АВТОРИ 185

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 316.77:355.425.4(477)"1960/1980"

© Олександр БІЛОУС, Віктор ЗІНЧЕНКО

МІФОЛОГІЗАЦІЯ РАДЯНСЬКОГО РУХУ ОПОРУ В УКРАЇНІ (1960 – 1980-ті рр.)

Розглянуто окремі ідеологічні аспекти вивчення історії радянського руху Опору в 1960 – 1980-х рр.; піддано сумніву дані про загальну кількість партизанів України, що з'явилися через 30 років по закінченні Другої світової війни; висвітлено деякі викривлення подій 1941 – 1944 рр., що мали місце в мемуарній літературі колишніх учасників партизанської війни; розкрито вплив художньої літератури і кіно на виховання молоді та формування людини нового «радянського» типу.

Ключові слова: радянський партизанський рух, міфологізація, ідеологізація, меморіалізація.

Одним із невіддільних складників Другої світової війни на території України став радянський рух Опору. Зважаючи на те, що серед переможців цієї війни був Радянський Союз, одразу по закінченні боїв у Європі дії червоних партизанів СРСР використовував як один із факторів патріотичного виховання молоді. Для ще більшої героїзації минулого «народних месників» колишні учасники, а також історики та літератори часто вдавалися до свідомого викривлення подій задля отримання якомога більших дивідендів.

У радянській історіографії помітна тенденція: писати правду – не заведено. На заклик Комуністичної партії історична наука наче змагалася з літераторами – учорашніми учасниками чи свідками воєнної доби, у бажанні висвітлити події 1941 – 1944 рр. у вигідному, а не правдивому світлі [6; 9; 11; 15]. Ситуація почала змінюватися лише з проголошенням незалежності України, коли побачила світ низка якісно нових монографій та статей, однак відгомін пропагандистської кампанії, розпочатої на межі 50 – 60 рр. ХХ ст., ми відчуваємо і тепер [3; 4; 8].

Одним із перших поствоєнних міфів радянського партизанського руху (найдовговічнішим) стало питання про кількість його учасників, яка за 60 років повоєнного життя в Україні збільшилася майже вп'ятеро. За відправну точку відліку можна взяти 20 серпня 1944 р. (переважна частина України на цей час вже була визволена від нацистів), тоді Оперативний відділ УШПР нарахував 115 000 партизанів [24, 19]. А у 2004 р. Василь Коньков, тодішній очільник Комісії

у справах колишніх партизанів, збільшив цю цифру аж до 517 000, що, звісно, не відповідало дійсності [9]. Пояснюється це цілою низкою причин та обставин, але найточніше формулювання цьому «феномену» дають Анатолій Кентій і Володимир Лозицький: «... це прагнення партійно-радянського керівництва УРСР перевищити аналогічний показник по Білорусії (понад 374 тис.) і цим довести «всенародний» характер партизанської боротьби» [8, 13].

Найбільш фантастичну кількість учасників руху Опору в Україні наводять автори книги «Партизанська і підпільна боротьба в Україні (1941 – 1944): Історія, люди, пам'ять» – понад 621 тис. осіб (щоправда, ця цифра об'єднує і партизанів, і підпільників) [16, 168]. З них до 1973 р. отримали документальне підтвердження про перебування в партизанських загонах чи участь в антинацистських підпільних організаціях лише 94 838 осіб [16, 168]. На думку вищезгаданого авторського колективу, така велика розбіжність у цифрах загальної кількості й зареєстрованих пояснюється доволі зрозуміло: «Більшість партизанів, які були призовного віку (до 70 – 80 % списку очного складу), мобілізувалися і продовжували війну у військових частинах до цілковитого розгрому фашистської армії. Значна їх частина в завершальних боях з ворогом загинула смертю хоробрих, а ті, хто залишився серед живих, не зверталися з проханням про їхнє документування» [16, 169].

Потрібно погодитися з думкою про те, що випадки масової мобілізації не були поодиноким явищем. Наприклад, партизанський загін ім. С.М. Кірова партизанського з'єднання ім. Героя Радянського Союзу М.М. Попудренка на момент з'єднання з частинами Червоної армії нараховував 505 бійців особового складу [25, 33 – 34]. Із них 368 партизанів продовжили військову службу в регулярній армії, а 137 – залишилися в області для партійно-організаторської роботи [25, 33 – 34]. Однак подивімося на це питання з іншого боку: хто і коли став «народним месником»? На момент розформування (21 вересня 1943 р.) Ічнянський партизанський загін нараховував 430 бійців. Із них до загону після 1 серпня 1943 р. прибуло 362 [5, 6 – 10]. Або такі відомості зі звітів загонів: «13 вересня 1943 р. було створено Чернігівську партизанську бригаду. За 13 днів її діяльності її чисельний склад збільшився на 225 осіб за рахунок колишніх вояків РВА (Російської Визвольної Армії), жандармів, поліції» [25, 169 – 170]. Після такого поповнення «30 вересня 1943 р. до складу Червоної армії було направлено 1000 бійців з усім озброєнням, залишено на визволеній території 87 осіб, які перейшли в розпорядження Чернігівського обкому КП(б)У, та 113 жінок і дітей» [25, 169 – 170].

На підставі наведених цифр (а це незначна частка звідної документації радянських партизанських формувань) впливає, що кількісною статистикою партизани добре маніпулювали в останній місяць перебування у ворожому тилу, навіть за рахунок ворожих елементів, що в подальшому і призвело до появи таких голосливих заяв на кшталт чисельності чи подальшої служби в Червоній армії.

Одним із можливих поштовхів до викривленого вивчення історії радянського руху Опору в Україні стала записка колишнього начальника Українського штабу партизанського руху Тимофія Строкача до Президії Верховної Ради УРСР від 11 січня 1958 р., у якій, зокрема зазначалося, що «... усі опубліковані підсумкові дані про бойові дії партизанів України не відповідають дійсності – дуже занижені й неповні; досі не виявлені і не враховані усі партизанські загони, що діяли на території Української РСР» [16, 142 – 143].

У тій же записці Тимофій Строкач рекомендує: «... населеним пунктам, вулицям міст, де відбувалися пам'ятні події партизанської війни – виникнення, формування, базування партизанських з'єднань, а також великі бої чи операції – присвоїти імена загиблих героїв-командирів і рядових партизанів; Інституту історії Академії Наук УРСР і Інституту історії партії при ЦК КПУ видати масовим тиражем календар бойових дій та інших пам'ятних подій партизанської війни, а також збірник документів про партизанський рух, що стане основою для видання історії партизанського руху в Україні і буде посібником для істориків, літераторів, викладачів, пропагандистів й агітаторів» [16, 143].

Ще у 1956 р. з приводу популяризації й героїзації партизанів Петро Вершигора, колишній командир 1-ї Української партизанської дивізії ім. двічі Героя Радянського Союзу С.А. Ковпака, писав Іванові Цимбалісту – у роки війни командиромі взводу мінерів підричників Чернігівського партизанського з'єднання ім. Героя Радянського Союзу П.П. Попудренка: «За дорученням Бюро секції партизанів ми звертаємося до Вас із проханням взяти участь у складанні збірника та прислати нам Ваші спогади. Ми не обмежуємо Вас у виборі. Можна писати про бойових друзів, які здійснили героїчні подвиги в тилу ворога, про крупні операції, бої, походи, в яких Ви брали участь, про загиблих товаришів» [13].

Петро Вершигора також відзначився виданням своїх мемуарів «Люди з чистою совістю» – про війну в нацистському тилу. У спогадах він намагається зобразити «народних месників, які у грізний для Батьківщини час не шкодували життя заради її визволення від фашистських загарбників», але вийшло все набагато прозаїчніше: «... Всі вони твердо знають: тільки тому, що партія послала до нас таких видатних керівників, як товариш Дем'ян, генерал Строкач, Руднев і Ковпак, домоглись вони успіхів у боротьбі проти ворога» [2, 4; 2, 738]. Зазначимо, що нині широкому загалу відоме видання 1951 р., у якому авторові довелося суттєво, у дусі офіційної політики про війну, відредагувати рукопис 1946 р.

По суті, як показали подальші події, усе це стало сигналом для надмірної героїзації «народних месників» і сплеску підміни фактів та фальсифікації подій колишньої «малої» війни. Беручи до уваги той факт, що у період 60 – 80-х рр. ХХ ст. одним із головних інформаційних джерел про партизанський рух була книга, а тільки до 1977 р. «було видано 274 назви збірників документів, мемуарів і спогадів, видань масової і науково-популярної, а також 189 книжок художньої літератури про партизанський рух в Україні, загальним накладом понад 2 млн примірників», то можемо тільки здогадуватися про масштаби

пропагандистського маховика, розмах тотальної заборони на власну думку та будь-які прояви правдивого висвітлення партизанської війни [8, 6].

У 1967 р. головою Комісії у справах колишніх партизанів став Олексій Федоров, колишній командир Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання. З його приходом було значно «посилено контроль за якістю і об'єктивністю висвітлення в рукописах авторів подій і конкретних фактів підпільно-партизанського руху» [16, 194].

Відповідно до нововстановлених правил ретельно відредагував свої щоденникові записи Михайло Наумов, колишній командир З'єднання українських кавалерійських партизанських загонів. Та попри те, що спогади були ретельно відселектовані від гострих висловлювань про колег-партизанів та їхніх методів ведення «малої» війни, книжка «Західний рейд» зазнала нищівної критики з боку керівної верхівки Комісії у справах колишніх партизанів [1, 12 – 13].

Незважаючи на вимушене викривлення фактів, спогади Михайла Наумова кілька разів обговорювали на засіданнях Комісії, результатом чого став такий висновок: «... Визнати книгу М.І. Наумова незрілою, політично шкідливою, такою, що дискредитує партизанський рух на Україні... Відзначити, що М.І. Наумов порушив свою обіцянку про вилучення з ужитку свого щоденника і про об'єктивне висвітлення партизанського руху на Україні... Дати вказівку відповідним органам про вилучення з продажу і з фондів бібліотек та заборону перевидавати в діючій редакції книги «Західний рейд» [16, 196].

У 1966 р. Павло Автомонов, колишній учасник партизанської війни в зоні дії Прибалтійських та Ленінградського фронтів, від імені Тимофія Строкача, начальника Українського штабу партизанського руху, який помер у 1963 р., видав книжку спогадів, у якій звеличив діяльність партизанських загонів в Україні [19]. Утім, чи через помилку в розставлених акцентах, чи через неузгодженість дій із головою Комісії Олексієм Федоровим рецензія на книжку була досить критичною: «...За останні роки деякі видавництва випустили в світ окремі ідейно слабкі, літературно недосконалі твори партизанської тематики, що побудовані на неперевіраних і неузгоджених з історичною правдою даних, перенесених суб'єктивістськими оцінками і різноманітними вигадками... Більшість цих творів написані малокомпетентними щодо партизанського руху в Україні літературними дописувачами, видані без відома командно-політичного складу з'єднань чи загонів... Прикладом у цьому може бути книга «Наш позивний – свобода» – літературного дописувача Павла Автомонова, автором книги визначено Тимофія Строкача» [16, 196]. Постраждав від цього не тільки Павло Автомонов, оскільки ця резолюція фактично визнавала право будь-якої колишньої партизанської одиниці на своє трактування подій та підміну фактів бойового і політичного шляхів.

Головування Олексія Федорова запам'яталося ще одним тривалим протистоянням – проти Юрія Збанацького, колишнього командира партизанського з'єднання ім. М.О. Щорса Чернігівської області. Юрій Збанацький відомий як

автор повісті «Ми – не з легенди». Письменник Юрій Бедзик у передмові до цього твору висловився так: «Людські настрої, велика драма характерів – ось що змушує простежувати за кожним поворотом авторської думки. Чи ба, навіть прочитувати деякі речі поміж рядками... Багато чого не знав сам автор-командир, про деякі речі він мусив мовчати, не все могло називатися своїми іменами...» [7, 6]. Нині твір видається нам прорадянським, а в 1972 р., коли він побачив світ, викликав величезне обурення тодішнього голови Комісії у справах колишніх партизанів. Ю.О. Збанацького звинуватили в неправдивому висвітленні славного партизанського минулого.

Заслуговує на згадку і Федір Ткаченко, колишній помічник комісара з комсомольської роботи Чернігівсько-Волинського з'єднання. Упродовж майже двох років, з 30 квітня 1942 р. до 17 квітня 1944 р., він вів щоденник (оригінал нині зберігається в Національному музеї історії України у Другій світовій війні) [26]. За словами автора, в основу його книжки-спогадів «Вилітали в бурю орлята» лягли щоденникові записи [20]. Утім, мабуть на догоду своєму колишньому командирові, слід зауважити, що «всі оригінальні щоденникові записи, які автор відтворює на сторінках цього видання, не відповідають друкованим текстам» [18, 21].

Наприклад, в оригіналі йдеться про те, як 17 серпня 1942 р. «новоспечений» взводний ухвалював рішення командування: «Я знаю, що Ваню залишать також. Залишити брата – важко... Коли я подивився, хто залишається, схопився за голову. Це було старе, глухе, інваліди, і лише десять-дванадцять здорових, здатних воювати хлопців. Як я не просився, але даремно. За невиконання наказу – розстріл, і я був змушений залишитися. Деяких поранених треба нести, а нести-то і нікому... Дали провідника, на 7 днів харчів. Оце і все, а там, як хочеш... Настрій такий, що хоч плач» [26, 71 зв.]. У книжці інтерпретація зовсім інша: «Чого марно шастати лісом? Ми повинні допомогти пораненим стати на ноги і зробимо все можливе для цього. Мимоволі згадалися напутні слова Володимира Михайловича Дружиніна: «Ти комуніст, Федоре, партія довіряє тобі...»» [20, 11].

Ще один цікавий момент із партизанського життя Федора Ткаченка ніяк не вкладався в повоєнне трактування радянського руху Опору: «15.IX. Ніччю відвезли пораненого Бориса Кульмінського на лікування в Малі Щербиничі і влаштували в одного господаря в хліві. У цьому ж селі лікар і фельдшер, які погодилися робити йому перев'язки... 22.IX. Бориса забрали. Кажуть, що сам лікар видав... 23.IX. Діденка видав господар, його поліцаї скинули з хати, а потім повезли в Злинку, а звідтіля в Новозибків... Хлопцям наказали про ці події в таборі нікому не розповідати, це морально погано вплине на поранених і всіх бійців. Тепер у нас залишився один важко поранений у ногу, а Анищенко, Хайкин, Стерн і брат Іван уже ходять і почувають себе добре...» [26, 78 – 80]. У книжці про це не написано жодного слова, оскільки на межі 1960 – 1970-х рр. говорили лише про всенародний характер партизанської війни.

До середини 1980-х рр. була допрацьована і нова наукова концепція партизанської війни в Україні в 1941 – 1944 рр. Підтвердженням цього є низка наукових

видань, у яких публікувалося все те, про що писали «народні месники» в попередні три десятиліття. Серед них: «Народна війна в тилу фашистських загарбників в Україні 1941 – 1945 рр.», «Радянська Україна в роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.» та ін. [14; 21; 22; 23].

Окрім мемуарної літератури самих учасників радянського руху Опору, у процесі вивчення міфу «малої» війни потрібно згадати і про художню творчість. Переважна більшість такої літератури була адресована читачам старшого, середнього й молодшого шкільного віку і мала на меті виховати громадянина нового типу на ідеях марксизму-ленінізму, на героїчних традиціях. У майбутньому такі принципи, «засвоєні людською свідомістю, ставали міцним фундаментом для нарощення комуністичних поглядів і переконань. Адже людині, яка не мала нічого, окрім комуністичних ідеалів, важко було повірити в те, що її обдурено» [12].

Окремо, мабуть, потрібно згадати і про кінематограф, який у 1970-х рр. синхронно з літературою й радіомовленням перетворився на потужний ідеологічний та пропагандистський рупор. Саме в цей час з'являється низка художніх фільмів партизанської тематики, орієнтованих на широкий загал: «Сильні духом» (1967 р.), «Дума про Ковпака» (1973 – 1976 рр.), «Підпільний обком діє» (1978 р.) та ін.

Ще донедавна ми збільшували кількісний склад колишніх учасників радянського руху Опору, пропагували їхню діяльність. Уже у 2000-х рр. видавництво «Україна» тисячними накладками надрукувало спогади О.М. Сабурова та П.П. Вершигори [2; 17].

Наслідки радянської ідеології та пропаганди у др. пол. ХХ ст. ми відчуваємо і нині. Певною мірою події на Сході України, зокрема війна, яка лихоманить країну вже майже впродовж 4 років, є також продуктом радянської пропаганди 60 – 80-х рр. ХХ ст. Задля уникнення подібної міфологізації надалі потрібно об'єктивно висвітлювати ті чи інші події і виховувати молодь на правдивих подіях і фактах.

Джерела та література:

1. Білоус О.П. Партизанські щоденники: історіографічний та археографічний аспекти / О.П. Білоус // Партизанські колекції Національного музею історії України у Другій світовій війні. Щоденники / Ін-т історії України НАН України, Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс; редкол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К.: Аеростат, 2015. – С. 9 – 18.
2. Вершигора П.П. Люди з чистою совістю: Спогади / Передмова В.І. Денисенка; упоряд. О.В. Лісовського. – К.: Україна, 2013. – 742 с.
3. Гінда В. Чоловіки й жінки у партизанських загонах / В. Гінда // Жінки центральної та східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: Зб. наук. статей / за наук. ред. Гелинади Грінченко, Катерини Кобченко, Оксани Кісь. – К.: Арт-книга, 2015. – С. 157 – 170.
4. Гогун О. Сталінські командос. Українські партизанські формування, 1941 – 1944 рр. / перекл. Катерина Демчук. – К.: Наш формат, 2014. – 504 с.

5. *Держархів Чернігівської обл. – Ф. Р. 1376. – Оп. 2. – Спр. 6: Матеріали про формування, склад та діяльність підпільних організацій і партизанських загонів, що діяли на території Чернігівщини у роки німецько-фашистської окупації 1941 – 1943 рр. (доповіді, спогади, звіти, списки). – 73 арк.*
6. *Дубина К.К. Радянська Україна у Великій Вітчизняній війні / К.К. Дубина. – К.: Знання, 1967. – 48 с.*
7. *Збанацький Ю.О. Ми – не з легенди / Перед. Ю. Бедзика. 2-ге вид. – К.: Укр. письменник, 1995. – 687 с.*
8. *Кентій А. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу Вермахту в Україні (1941 – 1944) / А. Кентій, В. Лозицький. – К.: Генеза, 2005. – 408 с.*
9. *Клоков В.И. Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских оккупантов на Украине 1941 – 1944: историографический очерк / В.И. Клоков. – К.: Наукова думка, 1978. – 122 с.*
10. *Коньков В. Подвиг безсмертний і навіки / В. Коньков // Голос України. – 2004. – 22 вересня.*
11. *Кучер В.І. Партизанські краї та зони на Україні в роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1944 рр. / В.І. Кучер. – К.: Наукова думка, 1974. – 142 с.*
12. *Леченюк Л., Прокіп В. Радянська тоталітарна культура як інструмент творення «нової людини». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [<http://www.vox-populi.com.ua/rubriki/politika/radanskatotalitarnakulturaakinstrumenttvorennanovoieludiniavtorilevce nikludmilaprokipvolodimir>]*
13. *Лист Героя Радянського Союзу П.П. Вершигори – Герою Радянського Союзу І.Є. Цимбалісту. 1956 р. // Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні (далі – фонди НМІУДСВ). – КН-245569. – Д-54335.*
14. *Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941 – 1944: В 2 кн. / Ю.Ю. Кондуфор (рук.) и др. – К.: Наукова думка, 1985. – Кн. 2. Партизанская борьба. – 399 с.*
15. *Немятый В.Н. В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии: Коммунистическая партия – организатор всенарод. борьбы против хищнич. политики герм. империализма на оккупированной территории Украины (1941 – 1944 гг.) / В.Н. Немятый. – К.: Политиздат Украины, 1982. – 230 с.*
16. *Партизанська і підпільна боротьба в Україні (1941 – 1944 рр.): Історія, люди, пам'ять. – К.: Парламентське вид-во, 2011. – 496 с.*
17. *Сабуров О.М. Відвойована весна / О.М. Сабуров. – К.: Україна, 2008. – 736 с.*
18. *Смірнова В.І. Партизанські щоденники: джерелознавчо-оглядовий контент (на матеріалах фондозбірні Національного музею історії України у Другій світовій війні / В.І. Смірнова // Партизанські колекції Національного музею історії України у Другій світовій війні. Щоденники / Ін-т історії України НАН України, Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс; редкол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К.: Аеростат, 2015. – С. 19 – 40.*
19. *Строкач Т.А. Наш позивний – свобода / Т.А. Строкач. – К.: Політвидав України, 1975. – 416 с.*
20. *Ткаченко Ф.П. Вилітали в бурю орлята / Ф.П. Ткаченко. – Львів: Каменяр, 1969. – 247 с.*
21. *Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 – 1945 рр.: у 3 т. – Т. 1 / Ін-т історії партії ЦК КП України – Філіал Ін-ту марксизму-ленізму при ЦК КПРС. – К.: Політвидав України, 1967. – 558 с.*
22. *Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 – 1945 рр.: у 3 т. – Т. 2 / Інститут історії партії ЦК КП України – Філіал Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС. – К.: Політвидав України, 1968. – 520 с.*

23. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 – 1945 рр.: у 3 т. – Т. 2 / Інститут історії партії ЦК КП України – Філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К.: Політвидав України, 1969. – 456 с.
24. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп.1. – Спр. 138: Звіт розвідувального відділу про роботу за 1942 – 1944 рр. – 153 арк.
25. ЦДАГО України. – Ф. 94. – Оп. 1. – Спр. 4: Звіти загонів ім. Богуна, ім. С.М. Будьонного, ім. К.Є. Ворошилова, ім. С.М. Кірова, ім. М.І. Кутузова, ім. В.І. Леніна, ім. О.Я. Пархоменка, ім. Й.В. Сталіна, ім. О.В. Суворова, ім. Б. Хмельницького, ім. М.С. Хрущова, ім. В.І. Чапаєва, ім. М.О. Щорса у штаб з'єднання про бойові дії та партійно-політичну роботу за період їхньої діяльності. Звіт про роботу Чернігівської партизанської бригади за період з 13 до 16 вересня 1943 р. – 172 арк.
26. Щоденник Федора Ткаченка // Фонди НМІУДСВ. – КН-91009. – Д-17286.

© **Александр БЕЛОУС, Виктор ЗИНЧЕНКО**

МИФОЛОГИЗАЦИЯ СОВЕТСКОГО ДВИЖЕНИЯ СОПРОТИВЛЕНИЯ В УКРАИНЕ (1960 – 1980 гг.)

Рассмотрены отдельные идеологические аспекты изучения истории советского движения Сопротивления в 1960 – 1980 гг.; подвергнуто сомнению общее количество партизан Украины, появившихся через 30 лет после окончания Второй мировой войны; освещены отдельные искажения событий, имевшие место в 1941 – 1944 гг. в мемуарной литературе бывших участников партизанской войны; раскрыто влияние художественной литературы и кино на воспитание молодежи и создание человека нового «советского» типа.

Ключевые слова: советское партизанское движение, мифологизация, идеологизация, мемориализация.

© **Oleksandr BILOUS, Viktor ZINCHENKO**

MYTHOLOGIZING OF THE SOVIET RESISTANCE MOVEMENT IN UKRAINE (1960 – 1980)

Considered the separate ideological aspects of the study of the history of Soviet Resistance Movement in 1960 – 1980; challenged the total number of guerrillas in Ukraine, which appeared 30 years after the Second World War; highlights some distortion of the events that took place in 1941 – 1944, in the memoir literature by former members of guerrilla warfare; reveals the influence of literature and cinema on youth education and the creation of new human “Soviet” type.

Keywords: Soviet Resistance Movement, mythologizing, ideologization, memorialization.

УДК 355.43:355.311.2(477) "1943-2017"

© **Володимир КИДОНЬ**

ДИСКУСІЙНІ АСПЕКТИ ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОЇ НАСТУПАЛЬНОЇ ОПЕРАЦІЇ 1943 РОКУ

На основі аналізу історіографічних джерел виявлені дискусійні аспекти щодо Київської наступальної операції 1943 р., а саме: хронологічні рамки проведення операції, установлення її оперативного рівня, оцінка воєнного мистецтва воюючих сторін, показники втрат. Визначені не вирішені історичною наукою проблеми та окреслені напрями подальших наукових пошуків.

Ключові слова: Київська наступальна операція, 1943 рік, воєнне мистецтво, втрати, фальсифікації.

Київська наступальна операція 1943 р. дотепер залишається предметом жвавих наукових дискусій. На сьогодні налічуються тисячі робіт загального характеру, які розглядають Київську наступальну операцію побіжно, та десятки історичних студій, присвячених безпосередньо боротьбі за Київ у 1943 р. Спроба систематизувати здобуті знання з означених питань та наголосити на дискусійних аспектах і не вирішених наукою проблемах зроблена лише у двох статтях В. Сімперовича, однак формат цих наукових розвідок не дав можливості дослідникові всебічно проаналізувати складні та суперечливі питання предмета дослідження [1, 292 – 302; 2, 266 – 275]. Утім, потреби сучасної історичної науки свідчать про необхідність здійснення глибокого історіографічного дослідження Київської наступальної операції 1943 р.

Така історіографічна ситуація спонукає до ретельного вивчення наукових праць з означеної проблематики. Саме тому мета цієї статті полягає у виявленні дискусійних аспектів і не вирішених сучасною історичною наукою проблемних питань щодо Київської наступальної операції 1943 р. та, зрештою, визначенні напрямів подальших наукових пошуків у дослідженні проблематики вигнання в 1943 р. нацистських окупантів зі столиці України й розкриття перебігу бойових дій на українських теренах у роки Другої світової війни загалом.

Як не парадоксально, проте донині історична наука ще не визначилася з основними показниками Київської наступальної операції 1943 р. Зокрема, це стосується встановлення її оперативного рівня, а у зв'язку з цим – питання про

хронологічні рамки проведення операції. Причини такого стану, на нашу думку, полягають у тому, що радянські військові історики на певному етапі накопичення воєнно-історичних знань щодо Київської наступальної операції здійснили підміну понять, а у сучасній вітчизняній історичній науці належна оцінка цьому ще не дана.

В. Сімперович вважає, що історіографія ще не виробила більш-менш єдиних підходів до періодизації та трактування основних етапів Київської стратегічної наступальної операції. Для прикладу, він використовує «варіанти» періодизації однієї зі складових частин стратегічної операції – операцій (бойових дій) на Букринському плацдармі. Дослідник В. Король вважає, що боротьбу радянських військ на Букринському плацдармі можна розділити на два етапи: утримання й розширення плацдарму (1 – 11 жовтня 1943 р.); подальші бойові дії (12 жовтня – початок листопада 1943 р.) [3, 25 – 38]. Запропонована періодизація бойових дій викликає подив, оскільки незрозуміло, куди, наприклад, зникли бої кінця вересня 1943 р.? Повніше основні етапи Букринської операції окреслили автори праці «Подвиг на віки: Книга Пам'яті України – місто-герой Київ»: форсування Дніпра і захоплення плацдармів (22 – 30 вересня 1943 р.); утримання й розширення плацдармів (1 – 11 жовтня); спроби прорвати ворожі укріплення і вийти до Києва; визволення Києва (3 – 6 листопада 1943 р.) [4, 137]. Проте такий варіант періодизації також далеко не вичерпний, оскільки на плацдармі залишилися окремі частини і з'єднання 27-ї та 40-ї армій, а пізніше лише 206-та стрілецька дивізія. Остаточне з'єднання військ 1-го Українського фронту вздовж правого берега Дніпра від Києва до Букрина відбулося лише 7 січня 1944 р. В. Сімперович дійшов висновку, що проблема періодизації боїв у Букринському вигині залишається відкритою, як і загалом питання періодизації всієї широкомасштабної битви за Київ.

Звернімося до іншого ілюстративного прикладу відсутності усталених наукових поглядів щодо Київської фронтової оборонної операції 1943 р. Одні групи науковців зараховують її до складу стратегічної наступальної операції, інші вважають окремою фронтовою поза межами стратегічної.

У питанні визначення хронологічних рамок Київської наступальної операції також простежується плутанина.

Командувач 38-ї армії К. Москаленко виділяв у Київській операції три етапи. За його спогадами, перший етап наступальної операції військ 1-го Українського фронту тривав із 3 до 6 листопада, другий – від 7 до 11 листопада (розвиток наступу), третій завершився 12 – 13 листопада, коли війська, відповідно до вказівок Ставки, перейшли до оборони [5].

З його поділом погоджується О. Батюня, генерал-полковник, колишній заступник командувача 38-ї армії. У спогадах «Битва за Київ» він вказує на терміни Київської наступальної операції 3 – 12 листопада 1943 р. [6, 125 – 132].

Маршал Радянського Союзу І. Якубовський стверджував, що Київська операція почалася 1 листопада 1943 р. ударом військ із Букринського плацдарму.

На головному напрямі, на північ від Києва, бойові дії почалися 3 листопада. Що стосується кінцевого терміну згаданої операції, то І. Якубовський писав: «...радянське Верховне Головнокомандування, оцінивши обстановку, що виникла до 13 листопада в районі Житомира і Фастова, вказало командувачу 1-м Українським фронтом на небезпеку, що виникла на лівому крилі фронту, і зажадало припинити подальше просування вперед і закріпити територію, якою вдалося оволодіти» [7, 197].

Г. Жуков зазначав, що «у період з 12 жовтня до 23 грудня війська Воронезького фронту провели Київську операцію» [8, 513]. За сім років до того у праці «Радянське військове мистецтво у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр.», яку підготували офіцери та генерали науково-дослідницької групи при Генеральному штабі СРСР, йшлося про аналогічний термін [9]. У ювілейному виданні «50 років Збройних Сил СРСР» також вказується на те, що «війська Воронезького (1-го Українського) фронту з 12 жовтня до 23 грудня провели Київську операцію» [10, 377].

Однак у багатьох історіографічних джерелах Київська стратегічна наступальна операція розглядається у відриві від попередніх наступальних операцій, від загальної ситуації на фронті, що значно спотворює її передумови та сутність. В історичній літературі домінує думка, що Київська стратегічна наступальна операція була проведена з 3–13 листопада 1943 р. [11; 12; 13]. У ході цієї операції 6 листопада, до 26-ї річниці Великого Жовтня, був визволений Київ із порівняно незначними втратами.

Членом військової ради Воронезького (1-го Українського) фронту був 1-й секретар ЦК КП(б) України М. Хрущов (з 1953 р. до 1964 р. – 1-й секретар ЦК КПРС, одночасно в 1958 – 1964 рр. – Голова Ради Міністрів СРСР). На догоду йому з урахуванням політичної кон'юнктури Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС підготував 6-томну «Історію Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941 – 1945». У 3-му томі була лише фраза про те, що з Букринського плацдарму вівся наступ, але безуспішно (про наступ із Лютізького плацдарму не йшлося!) [14, 335]. У цьому виданні не знайшлося місця для трьох наступальних операцій Воронезького (1-го Українського) фронту в жовтні 1943 р. з їх відносно високими втратами, які кидали тінь на колишнього 1-го секретаря ЦК КП(б) України – члена військової ради фронту, а пізніше й керівника партії й країни М.С. Хрущова. Після смерті Й. Сталіна в цьому й полягала, на думку автора, військово-політична причина забуття й замовчування радянською офіційною історіографією самої суті існування й проведення трьох наступальних операцій фронту в жовтні 1943 р.

Американський військовий історик Д. Гланц зазначає, що історичні дослідження ігнорують жорстокі битви Центрального і Воронезького (1-го Українського) фронтів за оволодіння в жовтні 1943 р. стратегічними плацдармами за Дніпром на північ і на південь від Києва. За три тижні кровопролитних, проте безплідних боїв військ 13-ї і 60-ї армій (передані 5 жовтня зі складу

Центрального фронту), військ 27, 38, 40, 47 та 3-ї гвардійської танкової армії Воронезького фронту так і не вдалося подолати оборону військ 4-ї танкової і 8-ї групи армії «Південь», які блокували плацдарми Червоної армії в районах Чорнобиля, Димера, Лютежа і Великого Букрина. У цьому випадку вражаюча перемога 1-го Українського фронту в листопаді 1943 р. за Київ стерла ці наступальні бойові дії з пам'яті та історії. Радянські історики свідомо принижували або зовсім ігнорували значущість цих операцій – або з політичних, або з військових причин, а їхні німецькі візаві також не звертали на ці операції серйозної уваги, засліплені своїми грандіозними поразками на інших ділянках радянсько-німецького фронту [15, 83].

Автори історичного нарису про Київський військовий округ початком проведення Київської наступальної операції вважають 3 листопада, а закінченням – 22 грудня 1943 р. [16].

На думку сучасних українських істориків, хронологічні рамки Київської стратегічної наступальної операції Воронезького (1-го Українського) фронту дещо ширші: з 11 жовтня до 13 листопада 1943 р. Вони вважають, що фронтових операцій, метою яких було визволення та утримання Києва, було кілька, а саме: три жовтневі 1943 р. наступальні операції військ фронту з Букринського й одна з Лютізького плацдармів [17, 20 – 33]. І. Патриляк та М. Боровик стверджують, що Київська наступальна операція тривала з 12 жовтня до 23 грудня 1943 р.

Розбіжності в свідченнях учасників подій і довідково-статистичних, аналітичних працях висувають перед істориками питання щодо хронологічних рамок Київської стратегічної наступальної операції.

Автор здійснив спробу дослідити трансформацію в історіографії понять «Київська наступальна операція» та «Київська стратегічна наступальна операція». На нашу думку, для підміни цих понять радянські історики застосували маніпулятивні технології. Це робилося для того, щоб применшити роль та значення однієї з найбільших операцій радянсько-німецької війни та битви за Дніпро загалом, закласти в підсвідомість мас думку про незаперечність величі Московської та Сталінградської битв, перемоги на Курській дузі.

Тенденція до зміни пріоритетів у висвітленні Київської наступальної операції простежується від середини 50-х рр. Яскравим показником цього є статті в енциклопедичних довідниках [18; 19; 20; 21]. У цих виданнях події періоду від 3 – 13 листопада 1943 р. визначають як Київську наступальну операцію і відповідно висвітлюють історичні події у визначених хронологічних рамках, а стратегічна операція, таким чином, відходить на другий план і випадає з поля зору читача. Крім того, автори енциклопедичних статей фальсифікують фактаж у висвітленні історичних подій. Так, у 12-му томі «Великої радянської енциклопедії» 1973 р. стверджується, що хронологічні межі операції 3–13 листопада, а у списку літератури, на якій базується автор статті, – мемуари Г. Жукова [22]. Насправді маршал Г. Жуков вказує інші дати: 12 жовтня – 23 грудня.

А далі група військових істориків під керівництвом Г. Кривошеєва здійснила пряму підміну понять. Безумовно, володіючи інформацією щодо проблеми хронологічних меж Київської операції, вони до неї додають слово «стратегічна». За результатами дискусії про класифікацію операцій німецько-радянської війни (друга половина 80-х рр.), Київською стратегічною наступальною операцією слід називати наступальну операцію 1-го Українського фронту, проведену 3 – 13 листопада 1943 р., у ході якої було визволено столицю України м. Київ [23, 19 – 27]. Саме цій одній операції одного фронту (а точніше, трьом армійським операціям щодо армій, які діяли з Лютізького плацдарму) в історичній літературі приділено значну увагу [24; 25; 26]. Проте всебічне воєнно-історичне дослідження операцій Воронезького (1-го Українського) фронту на Київському напрямі в жовтні – грудні 1943 р. так і не набуло відповідного йому значення.

На наше переконання, Київська наступальна операція (3 – 13 листопада 1943 р.) належить до рівня фронтових операцій і є складовою частиною стратегічної наступальної операції. Київська стратегічна наступальна операція складається з операцій, проведених військами Воронезького (1-го Українського) фронту на київському напрямі з 11 жовтня до 23 грудня 1943 р., які мали на меті розгром угруповання німецьких військ на правому березі Дніпра у смузі 1-го Українського (Воронезького) фронту, визволення столиці України м. Києва, опанування стратегічного плацдарму, утримання його та створення умов для розгортання подальшого наступу на Правобережній Україні. Вона проводилась у ході стратегічного наступу радянських військ – так званої битви за Дніпро, одночасно з Нижньодніпровською стратегічною наступальною операцією (26 вересня – 20 грудня 1943 р.) Степового (2-го Українського), Південно-Західного (3-го Українського) та Південного (4-го Українського) фронтів.

Оцінка науковцями радянського воєнного мистецтва в Київській наступальній операції 1943 р. належить до найбільш спірних питань, які складніше, ніж будь-які інші, піддаються інтерпретації та однозначному висновку. Радянські історики та частина сучасних дослідників позитивно оцінюють Київську наступальну операцію, аргументуючи це переважно тим, що блискуче було здійснене приховане перегрупування військ (сил) на напрям головного удару, противник був дезінформований та дезорієнтований, успіх операції визначався використанням фактора раптовості, забезпечена значна перевага над противником у силах і засобах на визначених ділянках фронту у визначений час, управління військами було стійким і рішучим, досягнута чітка взаємодія між видами і родами військ (сил). Усе це сприяло досягненню мети операції – визволення Києва з мінімальними втратами (близько 1% від чисельності задіяних військ) та створило умови для розгортання подальших наступальних операцій на Правобережній Україні.

Дехто із сучасних науковців схиляється до думки, що поспішність у форсуванні Дніпра та вигнанні нацистських окупантів із Києва слід розцінювати як стратегічну помилку радянського командування, як злочин Й. Сталіна, Г. Жукова,

М. Ватутіна, М. Хрущова та інших радянських політичних і військових діячів. Найбільш послідовно цю думку обстоює В. Король [27, 16 – 28].

Не об'єктивно було б не зауважити, що радянські воєнні історики доволі детально, прискіпливо висвітлювали хід бойових дій та давали оцінки воєнного мистецтва радянського командування. Однак ці роботи мали закритий характер і були недоступними для більшості науковців. На жаль, про них і тепер багато хто з дослідників Другої світової війни не поінформований.

В одній із таких праць, оперативному нарисі, опрацьованому на рубежі 40-х–50-х рр., спеціально присвяченому розгляду операцій Воронезького (1-го Українського) фронту, був здійснений аналіз ходу і результатів Київської наступальної операції [28]. Фахівці підбили загальні підсумки, подали оцінки і зробили висновки щодо подій осені 1943 р. Однак для широкого загалу читачів цей нарис був недоступним. На думку радянських військових науковців, ця операція мала повчальний досвід. Маються на увазі труднощі розгортання великих сил піхоти, танків і артилерії на порівняно невеликих плацдармах глибиною 10 – 15 км; мистецтво, з яким фронт перегрупував війська з лівого крила на Лютізький плацдарм на північ від Києва в стислі терміни, потрібна переправа військ через річки Дніпро і Десна. Оцінки дослідників доволі жорсткі.

У книзі «Радянське військове мистецтво у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр.» подана негативна оцінка рішення Ставки Верховного Головнокомандування розвернути Центральний фронт із київського напрямку і спрямувати на Київ наступаючі війська Воронезького фронту. Унаслідок таких непродуманих рішень Київ, важливий стратегічний об'єкт, на початок жовтня 1943 р. опинився на стику двох фронтів [29, 121]. Радянські військові історики дають досить об'єктивну оцінку рішення Ставки ВГК, яка в ході проведення фронтової операції збільшувала її розмах шляхом постановки фронту нових завдань. «Це, як засвідчив хід подій, негативно вплинуло на подальші дії. Спроби командування Воронезького фронту заволодіти Києвом з ходу не вдалися. Боротьба на Букринському плацдармі, на який була висунута з резерву Ставки 3-тя гв. танкова армія, набула затяжного характеру» [29].

Американський військовий історик Девід Гланц дав таку оцінку військовому мистецтву: «...Ставка ВГК у ході наступальних операцій випробовувала межі оперативних можливостей військ Червоної армії. Після того, як діючі фронти виконували поставлені перед ними першочергові стратегічні завдання, Ставка стандартно ставила перед ними нові з метою перевірити на міцність або – за удачі – розгромити чергові оборонні порядки німців. У ретроспективі більшість цих завдань бачаться надмірно амбітними і далеко виходять за межі можливостей фронтів. Однак, якщо бути справедливим щодо Ставки ВГК, слід визнати: надмірний оптимізм у процесі формування нових завдань був наслідком абсолютно здорової (хоча і не обов'язкової) практики намагатися розвинути кожен успіх до максимально можливої межі» [15, 81 – 82].

Після розпаду СРСР дещо змінилися інтерпретування подій та явищ німецько-радянської війни. Багато раніше невідомих історичних фактів стали предметом відкритого обговорення. Однак сучасні російські історики замовчують або торкаються опосередковано теми військового мистецтва в Київській наступальній операції. У своїх наукових працях вони спробували більш критично розглянути досягнення і прорахунки радянського військового мистецтва та почали вводити до наукового обігу раніше невідомі статистичні дані про втрати воюючих сторін [24; 26; 30; 31; 32].

Загальні питання воєнного мистецтва щодо підготовки і ведення операцій та особливості застосування видів і родів військ, їхнього всебічного забезпечення, мобілізації до лав діючої армії розглядаються в роботах сучасних вітчизняних науковців. Так, автори праці «Стратегічні та фронтові операції на території України у 1943 – 1944 роках» вважають одним із найважливіших досягнень радянського воєнного мистецтва в літньо-осінній кампанії 1943 р. подолання з ходу наступаючими військами великої водної перешкоди стратегічного значення р. Дніпро і забезпечення за собою кількох великих плацдармів на протилежному березі річки [33].

І. Патриляк дає жорстку оцінку військовому мистецтву радянського командування: «На крові і кістках українців, бездумно та злочинно загнаних на німецькі кулемети, здобували Київ. Звільняючи Україну від нацистської окупації з її економічною експлуатацією, масовими знищеннями цивільних людей і геноцидами, радянське командування своїми поголовними мобілізаціями і відправкою непідготованих людей на фронт чинило новий злочин проти людства» [34].

Німецькі історики в 10-томному виданні «Німецький Райх і Друга світова війна» дають оцінку військовому мистецтву не лише в Київській наступальній операції, а й у період від літа 1943 р. до літа 1944 р., називаючи його «забутий рік війни». Вони пишуть, що «для німецької сторони на цей період припала серія безславних відступів, для радянської – безславних перемог, за які довелося заплатити занадто дорогою ціною. Червона армія все ще користувалася неефективними методами ведення війни, намагаючись придушувати супротивника введенням у бій великих сил і не рахуючись при цьому з власними втратами. Процес навчання нових методів протікав болісно довго. Це можна пояснити недоліками сталінської системи, яка навіть у мирний час не вітала новаторства і самостійності дій. Перебудова Червоної армії і перетворення її в повноцінну військову машину увінчалася успіхом лише влітку 1944 р.» [35].

В. Сімперович звертає увагу на головний критерій оцінки воєнного мистецтва, дуже важливу обставину – ціну помилок військового керівництва. Із приводу прорахунків Ставки ВГК та командування фронту він зазначав: «Водночас не можна оминати прорахунки Ставки та командування фронту, невиправдано великі втрати серед особового складу Червоної армії. Лише за офіційною статистикою, якою оперує радянська та пострадянська історіографія, під час

битви за Дніпро та визволення Києва загинуло близько 417 тис. радянських воїнів» [36, 19 – 51].

Дотепер тривають дискусії щодо втрат, яких зазнали радянські війська в боях за визволення столиці України. Історики й донині посиляються на видання «Росія і СРСР у війнах ХХ століття. Втрати Збройних Сил. Статистичне дослідження» за редакцією генерала Г. Ф. Кривошеєва. У виданні наведені дані про втрати військ 1-го Українського фронту від 3 – 13 листопада (радянські війська втратили в операції 6491 особу, це близько 1% загальної чисельності, танків та САУ 271 одиницю, гармат та мінометів 104 одиниці, бойових літаків 125 одиниць) [13]. Однак тут немає даних про втрати військ фронту від початку вересня і до кінця жовтня 1943 р., коли вони зазнали надлюдських випробувань. Це слід вважати відвертою маніпуляцією цифровими показниками, спрямованою на спотворення реалій картини історичного минулого в колективній та індивідуальній пам'яті.

Дублюють статистичні дані «групи Кривошеєва» сучасні російські історики. Вони стверджують, що втрат зазнали війська 1-го Українського фронту (загинула 6491 особа, поранено 24 078 осіб) [25; 35].

Аналогічну статистику повторюють автори видання «Україна у полум'ї війни», підготовленого в 2005 р. співробітниками Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних Сил України [38, 232].

Німецькі історики в оцінках чисельності 1-го Українського фронту та втрат радянських військ у Київській стратегічній операції цілковито посиляються на російські офіційні джерела, зокрема на видання «Гриф таємності знято. Втрати Збройних Сил СРСР у війнах, бойових діях і військових конфліктах» [35; 24; 31; 39].

Отже, і донині в історіографії відсутня повна картина втрат Червоної армії в ході форсування Дніпра, на плацдармах та під час проведення Київської стратегічної наступальної операції.

Питання загальних втрат Червоної армії в Київській наступальній операції наразі залишається відкритим. Так, дослідники І. Патриляк та М. Боровик стверджують: «Під час Київської операції Червона армія втратила понад 800 тис. солдатів та офіцерів», а В. Король зазначає, що «за офіційними даними, у боях за Київ і Дніпро в цілому загинуло 417 тис., а за іншими даними – понад 1 млн осіб» [40; 41, 55].

Логічно виникає запитання, що це за «офіційні дані»? Щодо загальних втрат Червоної армії під час форсування Дніпра та визволення Києва, то, як правило, сучасна історіографія вказує цифру – 417 тис. осіб. Зауважимо, що це втрати за всю «битву за Дніпро». Битва підсумовує низку стратегічних і фронтових операцій чотирьох фронтів! Сюди ще слід додати «1 269 841 особу – санітарних втрат, і ми отримуємо в сумі 1 687 164 – загальні втрати» [37].

У праці «Стратегічні та фронтові операції на території України у 1943 – 1944 роках» автори застосували власні підходи до обрахунків втрат у

Київській стратегічній наступальній операції на основі статистичних даних комісії, яка в 80-х рр. опрацьовувала питання обрахунку втрат у ході операцій під час німецько-радянської війни. Сучасні українські воєнні історики наводять дані про втрати військ фронту в боях за столицю України – 143 571 особу, зокрема 37 411 – безповоротно. Автори підсумували втрати в Київській стратегічній операції: 39 569 осіб (убитими 6491 та пораненими 24 078 осіб) та втрати трьох попередніх невдалих операцій: 113 002 особи (убитими 30 920 та пораненими 82 082) [33, 129].

Якщо ж визнати хронологічними рамками Київської стратегічної наступальної операції період від 11 жовтня до 23 грудня 1943 р., то тоді до «ціни» визволення Києва слід додати втрати в Київській оборонній операції 1943 р.: 26 443 особи безповоротних і 61 030 осіб санітарних. У такому разі отримуємо 63 854 загиблих, загальні ж втрати – 231 044 особи. Усе це впливає зі статистичних даних, наведених комісією Кривошеєва з підрахунку втрат. Зауважимо, що тут не враховані втрати в ході форсування Дніпра та бойові дії поза межами проведених операцій.

З визначенням втрат, завданих німецьким військам, в історіографії також відсутня усталена думка. Автори «канонічної» 6-томної історії «Історії Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941 – 1945 рр.» стверджують, що в цій операції війська фронту досягли великого успіху, розгромили 12 дивізій противника, знищили та захопили в полон 41 тис. солдатів та офіцерів, а також знищили і захопили близько 1200 гармат і мінометів, 600 танків і самохідних гармат, 90 літаків, 1900 автомашин і багато іншої бойової техніки [42]. Ці ж цифри продубльовані в книзі «Україна у полум'ї війни» [38, 222]. У 3-му томі 12- томної «Історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.» ідеться про те, що розгрому зазнали 9 піхотних, 2 танкових і 1 моторизована німецька дивізія [35, 628]. О. Лисенко та І. Муковський подають 12 піхотних дивізій і додають 2 танкових та 1 моторизовану. За їх даними, німці втратили в районі Києва 15 тис. убитими, 26 тис. пораненими і 6 тис. полоненими [43, 359]. Енциклопедичні видання подають нам чисельність розгромлених дивізій Вермахту від 15 [22] до 23 [20].

Слід зазначити, що різні аспекти її підготовки, перебігу та результатів створюють доволі широке поле для наукових інтерпретацій. Дотепер у літературі панують різні думки щодо загальної оцінки місця Київської наступальної операції (3 – 13. 11. 1943 р.) у Київській стратегічній наступальній операції, її ролі в подальшому наступі Червоної армії на Правобережній Україні, «ціни» здобуття Києва, оцінок результативності форсування Дніпра, боротьби за плацдарми, «забуття» Дніпровської повітрянодесантної операції, фронтових наступальних операцій, проведених у жовтні місяці, загальної оцінки радянського воєнного мистецтва в битві за Дніпро. Цим коло дискусійних питань не обмежується.

Отже, всебічне воєнно-історичне дослідження операцій Воронезького (1-го Українського) фронту на київському напрямі в жовтні – грудні 1943 р. ще не набуло відповідного йому значення. До сьогодні невирішеними питаннями

залишаються: «ціна» перемоги; які фронтові операції зараховувати до Київської стратегічної наступальної операції; аналіз бойових дій військ Вермахту та СС, задіяних в операції. Ці питання потребують ґрунтовного історичного студіювання із залученням воєнної бази обох воюючих сторін. Таке дослідження потребує ретельного порівняння та зіставлення.

Крім суперечностей і дискусійних питань щодо предмета дослідження, слід зазначити, що деякі аспекти залишаються ще недостатньо опрацьованими. Поза увагою дослідників залишаються питання, пов'язані з проведенням повітрянодесантної операції, висвітленням перебігу бойових дій на Букринському плацдармі від листопада 1943 до січня 1944 рр., використанням так званої «чорної піхоти», штурмових підрозділів та підрозділів «штрафників» тощо. Назріла й потреба скласти ґрунтовну бібліографію проблеми. Наявний дослідницький потенціал засвідчує, що вирішення цих та інших питань цілком можливе, потрібно лише врахувати як набутий досвід, так і нові реалії сучасності.

Джерела та література:

1. Сімперович В. *Битва за Дніпро та визволення Києва: історіографічний аспект* / В. Сімперович // *Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації. Методологія. Історіографія. Джерелознавство 13 (до 65-річчя Великої Перемоги): матеріали міжнародної наукової конференції (м. Київ, 27 квітня 2010 р.)*. – К., 2011. – С. 292 – 302.
2. Сімперович В.М. *Київська визвольна епопея: історіографічний аспект* / В.М. Сімперович // *Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників: Зб. наук. праць / Всеукраїнська наукова конференція (м. Київ, 31 жовтня 2013 р.)*. – К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. – С. 266 – 275.
3. Король В. *Битва за Дніпро і Київ: героїзм і трагедія (маловідомі сторінки)* // *Воєнна історія*. – 2003. – № 5 – 6. – С. 25 – 38.
4. *Подвиг на віки: Книга Пам'яті України – місто-герой Київ* / [Ред. кол.: А.І. Тимчик (голова) та ін.]. – К., 2000. – 912 с.
5. Москаленко К.С. *На юго-западном направлении. 1941 – 1943. Воспоминания командарма: в 2 кн.* / Кирилл Семенович Москаленко. – М.: Наука, 1973. – Кн. 2: 1943–1945. – 567 с.
6. Батюня О. *Битва за Київ* / О. Батюня // *Комуніст України*. – 1958. – № 10. – С. 125 – 132.
7. Якубовский И. И. *Земля в огне.* / И. И. Якубовский – М.: Воениздат, 1975. – 567 с.
8. Жуков Г. К. *Спогади і роздуми / Георгий Константинович Жуков; [пер. з рос. А. Шевченка, Г. Кулінича]* – К.: Політвидав України, 1985. – 841 с.
9. *Советское военное искусство в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 гг.: в 3 т. / Военно-научное управление Генерального штаба. – Т.2. Советское военное искусство во втором периоде Великой Отечественной войны (ноябрь 1942 г. – декабрь 1943 г.)* – М.: Воениздат, 1962. – 407 с.
10. *50 лет Вооружённых Сил СССР* / [под ред. М. В. Захарова и др.] – М.: Воениздат, 1968. – 584 с.
11. *Бережинський В. Г. Київська наступальна операція 1943 року* / В. Г. Бережинський // *Україна в полум'ї війни 1941 – 1945 [Гол. ред. кол. П. П. Панченко]* – К.: «Україна», 2005. – Розд. 2. – С. 215 – 223.

12. Военный энциклопедический словарь / [Пред. гл. ред. комиссии Н. В. Огаркова]. – М.: Воениздат, 1983. – 863 с.
13. Россия и СССР в войнах XX века: Статистическое исследование / [Под общ. ред. Г.Ф. Кривошеева]. – М.: Олма-Пресс, 2001. – 608 с.
14. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941 – 1945: в 6 т. / Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС [Пред. глав. ред. комиссии П. Н. Поспелов]. – М.: Воениздат, 1960 – 1965. – Т. 3. Коренной перелом в ходе Великой Отечественной войны (ноябрь 1942 г. – декабрь 1943 г.) – 1961. – 656 с.
15. Глани Д. Советское военное чудо 1941 – 1943. Возрождение Красной Армии / Девід Глани; [пер. с англ. В. Фёдорова]. – М.: Яуза, Эксмо, 2008. – 640 с.
16. Киевский Краснознаменный. Очерки истории Краснознамённого Киевского военного округа (1919 – 1979). – М.: Воениздат, 1974. – 432 с.
17. Грицюк В. М. Київська стратегічна наступальна операція Воронезького (1-го Українського) фронту (11 жовтня – 13 листопада 1943 р.) / В. М. Грицюк, В. І. Горелов // Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників : Зб. наук. праць: матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 31 жовтня 2013 р. / Кабінет міністрів України, Український інститут національної пам'яті, Міністерство культури України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», Інститут історії України НАН України. – К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. – С. 20 – 33.
18. Киевская наступательная операция 1943 // Великая Отечественная война 1941 – 1945: энциклопедия / [Гл. ред. М.М. Козлов; Редкол.: Ю.Я. Барабаш. П.А. Жилин, В.И. Канатов и др.]. – М.: Сов. энциклопедия, 1985. – С. 332 – 333.
19. Киевская наступательная операция 1943 // Украинская Советская Энциклопедия. – Т. 5. – К.: Гл. ред. УСЭ, 1981. – С. 127.
20. Київська наступальна операція 1943 // Украинская Советская Энциклопедия (на украинском языке). – Т. 6. – К.: Гл. ред. УСЭ, 1961. – С. 333 – 334.
21. История // Украинская Советская Социалистическая Республика: Энциклопедический справочник / [Гл. редкол.: Кудрицкий А.В. (отв. ред.) и др.]. – К.: Гл. ред. УСЭ, 1987. – С. 125.
22. Киевская наступательная операция 1943 // Большая Советская Энциклопедия (в 30 томах) / [Гл. ред. А.М. Прохоров]. – Т. 12. – М.: Сов. Энциклопедия, 1973.
23. Гуркин В.В. Стратегические и фронтовые операции Красной Армии // Военно-исторический журнал. – 1998. – № 2. – С.19 – 27.
24. Гриф секретности снят. Потери Вооруженных Сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах. Статистическое исследование / [под ред. Г. Ф. Кривошеева]. – М.: Воениздат, 1993. – 416 с.
25. Великая Отечественная война без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание / [Кривошеев Г. Ф., Андроников В. М., Буриков П. Д., Гуркин В. В.]. – М.: Вече, 2009. – 384 с.
26. Памяти павших. Великая Отечественная война 1941 – 1945 / [Амосов В.И., Андроников В.М., Антосяк А.В. и др.]; руководитель М.А. Гареев. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1995 – С. 98.
27. Король В. Скільки ж все-таки солдатських життів забрала у нас перемога над фашизмом? / В. Король // Воєнна історія. – 2005. – № 3 – 4. – С. 16 – 28.
28. Наступление 1-го Украинского (Воронежского) фронта на киевском направлении в 1943 году (краткий оперативный очерк) / [Отв. ред. С. П. Платонов; Главное

- военно-научное управление Генерального штаба Советской Армии. Военно-историческое управление] – М.: Воениздат, 1951. – 264 с.
29. Советское военное искусство в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 гг. : в 3 т. / Военно-научное управление Генерального штаба. – Т. 2. Советское военное искусство во втором периоде Великой Отечественной войны (ноябрь 1942 г. – декабрь 1943 г.) – М.: Воениздат, 1962. – С. 121.
 30. Стратегические решения и вооруженные силы: В 2 т. – М.: Арбизо, 1995. – Т. 1. – 993 с.
 31. Гуркин В. Людские потери Советских вооруженных сил в 1941 – 1945 гг. Новые аспекты // Военно-исторический журнал. – 1999. – № 2. – С. 1 – 13.
 32. Великая Отечественная война 1941 – 1945. Военно-исторические очерки: В 4 кн. – М.: Наука, 1999. – Т. 2. – 512 с.
 33. Стратегічні та фронтові операції на території України у 1943 – 1944 роках / [В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко, Р.І. Пилявець, С.В. Сидоров]; відп. ред. О.Є. Лисенко. – К.: Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського, Інститут історії України НАН України, 2015. – 508 с.
 34. Патриляк И. Кровавая осень 1943 года: послевоенные десятилетия не излечили больное общество / Иван Патриляк. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://argumentua.com/stati/krovavaya-osen-1943-goda-poslevoennye-desyatiletija-ne-izlechilobolnogo-obshchestva>.
 35. *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg: 10 Bd./ Militärhistorisches Forschungsamt der Bundeswehr. 8 Bd. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 2007. – 1320 s.*
 36. Сімперович В. Наступальні операції Червоної армії на теренах України в експозитарному вимірі Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» // Український історичний журнал. – 2014. – № 3(5). – С. 19 – 51.
 37. Великая Отечественная война 1941 – 1945 годов: В 12 т. – Т. 1. Основные события войны. – М.: Воениздат, 2011. – 848 с.
 38. Україна в полум'ї війни. 1941 – 1945 / П. П. Панченко, О. І. Уткін, В. І. Горелов [та ін.]. – К.: Україна, 2005. – 560 с.
 39. История Второй мировой войны 1939 – 1945: В 12 т. / Институт военной истории МО СССР, Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, Институт всеобщей истории АН СССР, Институт истории СССР АН СССР. – М.: Воениздат, 1973 – 1982. – Т. 7.: Завершение коренного перелома в войне. – 1976. – 552 с.
 40. Патриляк І. К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І. К. Патриляк, М. А. Боровик. – Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2010. – 590 с.
 41. Король В.Ю. Утрати українців у роки Другої світової війни // Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. – Історія. – 2001. – № 52. – С. 55 – 59.
 42. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941 – 1945 гг. – Т. 3. Коренной перелом в ходе Великой Отечественной войны (ноябрь 1942 г. – декабрь 1943 г.) – М.: Воениздат, 1961. – 652 с.
 43. Муковський І. Т. Звитяга і жертвовність: українці на фронтах Другої світової війни / І.Т. Муковський, О.Є. Лисенко. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 1997. – 567 с.

© Владимир КИДОНЬ

ДИСКУССИОННЫЕ АСПЕКТЫ ИСТОРИИ КИЕВСКОЙ НАСТУПАТЕЛЬНОЙ ОПЕРАЦИИ 1943 ГОДА

На основе анализа историографических источников выявлены дискуссионные аспекты по Киевской наступательной операции 1943г., а именно: хронологические рамки проведения операции, установление ее оперативного уровня, оценка военного искусства воюющих сторон, показатели потерь. Установлены нерешенные исторической наукой проблемы и намечены направления дальнейших научных поисков.

Ключевые слова: Киевская наступательная операция, 1943 год, военное искусство, потери, фальсификации.

© Vladimir KIDON

DISCUSSION ASPECTS OF THE HISTORY OF THE KYIV OFFENSIVE OPERATION IN 1943

On the basis of the analysis of historiographic sources, the discussion aspects of the Kiev offensive operation of 1943 were revealed. namely: the chronological framework of the operation, the establishment of its operational level, the assessment of the military art of the warring parties, the indicators of losses. Problems unresolved by historical science are established and directions of further scientific researches are outlined.

Key words: Kiev offensive operation, 1943, military art, losses, falsification.

УДК 930:[355.355(47+57:4-191.2)"1944/1945"

© *Володимир ТРОФИМОВИЧ, Олеся КУЦЬКА*

СПЕЦПРОПАГАНДА РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ НАПРИКІНЦІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ КІНЦЯ ХХ – ПОЧ. ХХІ ст.

Здійснено спробу проаналізувати сукупність наукових праць щодо радянської воєнної пропаганди із забезпечення бойових дій Червоної армії на території європейських країн у 1944 – 1945 рр. Розкрито погляди зарубіжних та українських науковців на різні аспекти проблеми, що досліджується. Констатовано, що з кінця 80-х рр. ХХ ст. розпочинається переосмислення подій Другої світової війни, яке характеризується появою альтернативних до радянського періоду поглядів.

Ключові слова: історіографія, Друга світова війна, Червона армія, пропаганда, інформаційно-психологічна війна.

У рамках аналізу війн нового покоління – «гібридних», у яких основною площиною протистояння сторін стає інформаційна, усе важливішою вимальовується проблема аналізу та узагальнення історичного досвіду ведення пропагандистського протиборства у військовій сфері. Невичерпною скарбницею в цьому питанні є досвід ведення пропаганди та агітації в роки Другої світової війни, який багатий не лише на форми та методи інформаційно-психологічного впливу, а й на численні приклади його проведення. Окреслений нами етап досліджень питань радянської спецпропаганди позначився новими пошуками докола перебігу останньої світової війни, що дає змогу доповнити різноманітну історіографію цього періоду, робить важливим та актуальним наше дослідження.

У рамках проведення антитерористичної операції на Сході України узагальнення наявної історіографічної бази інформаційно-психологічного протиборства Радянського Союзу покликане допомогти у вирішенні сучасних практичних завдань – надати інформацію про можливі фактори впливу (з огляду на історичний досвід) на населення Луганської та Донецької областей з боку східного сусіда України та правонаступниці СРСР – Російської Федерації.

Історіографія питання перебування Червоної армії в Європі в 1944 – 1945 рр. представлена спеціальними дослідженнями, переважно присвяченими військовим діям Червоної армії в Європі, дипломатичним відносинам у ході Другої світової війни та публікаціями наративного характеру. Відомості про наслідки перебування Червоної армії за межами Радянського Союзу наприкінці Другої світової війни трапляються в узагальнюючих роботах інших галузей науки, як-то: економіка, політологія, воєнне мистецтво тощо. Проте наявні дотепер історіографічні розвідки не дають системного бачення генези всього історіографічного процесу сучасної української та зарубіжної історіографії періоду перебування радянських військ в Європі у 1944 – 1945 рр., що потребує подальшого дослідження.

Мета пропонованої статті – проаналізувати історіографічні праці сучасних дослідників, присвячених проблемі радянської спецпропаганди в період перебування Червоної армії на території країн Європи у 1944 – 1945 рр., і виявити головні тенденції та особливості формування теоретико-методологічних засад їх дослідження. Це дасть можливість поширити історіографічну ситуацію, характерну для окресленого періоду досліджень.

Наприкінці 80-х рр., від початку періоду демократизації суспільного життя в СРСР та політики гласності, відбувся корінний перелом у радянській історіографії Другої світової війни, що спричинило радикальне оновлення проблематики досліджень. На зростання їхньої об'єктивності вплинули скасування жорсткої цензури, частковий вихід історичної науки з-під кураторства КПРС та більший доступ дослідників до архівних матеріалів. І хоча завеса над багатьма «білими плямами» поступово відкривалася, проте певний час аж занадто категоричні заперечення попередніх досліджень професійними «пострадянськими» істориками (маємо на увазі країни – колишні республіки Радянського Союзу) не робились. Як результат названих та інших тенденцій, у світ виходять видання публіцистичного характеру, мало представлено нових фундаментальних, наукових праць з історії Другої світової війни загалом.

Цей період характеризується появою ґрунтовних робіт з історії пропаганди або інформаційно-психологічної боротьби (як у цей час називають дану діяльність). Серед основних із них можна виокремити праці росіян В. Криська «Секрети психологічної війни (цілі, завдання, методи, форми, досвід)» («Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт)», 1999 р.), М. Волковського «Історія інформаційних війн» («История информационных войн», 2003 р.) [1; 2]. Ці роботи можна вважати масштабним оглядом досвіду інформаційно-психологічної боротьби у війнах та збройних конфліктах різних історичних періодів. У них проаналізовано форми і методи пропагандистського протиборства, визначено вплив сторонніх факторів на формування та поширення пропагандистських матеріалів. Проте названі публікації розкривають історію пропаганди загалом, і частка інформації, що припадає на події Другої світової війни, є незначною (зважаючи на масштабність і тривалість бойових дій у ході німецько-радянського протистояння). Отже, у цих виданнях не конкретизуються

наукові пошуки на роботі радянських спецпропагандистів із цивільним населенням європейських країн. Заслуговує уваги праця І. Мощанського «Інформаційна війна: Органи спецпропаганди Червоної армії» («Информационная война: Органы спецпропаганды Красной армии», 2010 р.), яка розкриває структуру радянського пропагандистського апарату та функції окремих її органів, зокрема й періоду Другої світової війни [3]. На думку української дослідниці О. Салати, «поняття «інформаційний простір» у 80 – 90-х рр. ХХ ст. ще не стало об'єктом уваги науковців-істориків, які вивчали проблеми Другої світової <...> Пропагандистська діяльність СРСР та Німеччини не розглядалася й вітчизняними істориками як повноцінна інформаційна політика, спрямована на населення та війська противника [4, 169].

Не можна оминати дотичну до предмета дослідження працю В. Лобова «Воєнна хитрість» («Военная хитрость», 2001 р.), зокрема розділ, який має назву «В операціях і боях Червоної Армії» [5]. Книга присвячена маловивченій проблемі воєнного мистецтва – введенню противника в оману нестандартними способами. На конкретних історичних прикладах розкриваються секрети досягнення перемоги з найменшими витратами сил, часу і коштів шляхом введення противника в оману за допомогою хибної або завульованої інформації. Показується універсальне значення характерних для військових хитрощів принципів, методів і прийомів для вирішення особливо складних і відповідальних управлінських проблем.

Інтерес з погляду розуміння внутрішньої ситуації у країнах Європи в період німецької окупації та в ході бойових дій становить робота М. Семіряги «Коллабораціоналізм. Природа, типологія і прояви в роки Другої світової війни» («Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны», 2000 р.) [6]. Автор підрахував, що кількість тих громадян, які в окупованих країнах Європи співпрацювали з ворогом, приблизно дорівнювала учасникам руху Опору. Загальні висновки дослідника полягали в тому, що колабораціонізм у Другій світовій війні – це своєрідне соціальне явище, неприбутанне більшості населення окупованих гітлерівськими військами територій, однак поширилося (особливо в окремих країнах) на порівняно масові групи громадян. На нашу думку, це не є справедливим твердженням, оскільки політичні переконання населення окупованих європейських країн хоча й залежали від соціального стану, проте більше спирались на усвідомлення рівня життя на певній території, яке було до окупації, в жорстокості самої окупації. При цьому значна частина населення Європи не сприймала комуністичної влади і погоджувалася швидше іти на компроміс із німцями, ніж потрапити під владу Кремля.

Зважаючи на фрагментарність і розпорошеність за тематичними напрямками відомостей з досліджуваного питання, ми провели вивчення періодичних видань. Ми виходили з того, що вузька спеціалізація більшості авторів сприяє поглибленню аналізу розвитку окремих питань інформаційно-психологічного впливу. Тут відзначається здебільшого російська історіографія, зокрема журнали

«Вітчизняна історія», «Воєнно-історичний журнал», «Новий історичний вісник», «Оглядач» («Отечественная история», «Военно-исторический журнал», «Новый исторический вестник», «Обозреватель») та ін. На їхніх сторінках містяться статті, присвячені окремим операціям воєнного періоду, діяльності німецьких військовополонених-антинацистів, бойовій співдружності військ різних національностей, аспектам історії інформаційно-психологічного забезпечення бойових дій [7; 8; 9; 10; 11]. Проте серед загального масиву інформації надзвичайно мало фрагментів стосується питань радянської агітації. Водночас особливості роботи органів спецпропаганди були проаналізовані на сторінках російського журналу «Идеологические аспекты военной безопасности», що свідчить про цінність матеріалів із досвіду Другої світової війни для сучасності [12].

Серед періодичних видань чималий інтерес становлять статті В. Жаркова «Організаційно-ідеологічна робота РСЧА у 1939 – 1941 рр.» («Организационно-идеологическая работа в РККА в 1939 – 1941 гг.»), у якій автор приділив увагу тим труднощам, що виникали перед органами радянської пропаганди, і шляхам їх подолання, та І. Тажидінової «Цінність речей: вимір воєнного часу» («Ценность вещей: измерение военного времени»), яка зосередила увагу довкола трофейної лихоманки, що охопила радянські війська, які опинилися на території країн з іншим (більш високим, навіть для воєнного часу) рівнем культурного та економічного розвитку [13; 14]. З українських дослідників проблему інформаційного протистояння гітлерівської Німеччини та Радянського Союзу досліджувала О. Салата. Щоправда, у коло її наукових інтересів входили здебільшого питання щодо нацистської пропаганди. Проте такі її роботи, як «Проблема інформаційного протистояння нацистської Німеччини та Радянського Союзу в зарубіжній історіографії» або «Організація пропаганди в системі державних органів нацистської Німеччини у 1933 – 1941 рр.» є вагомим підґрунтям для розуміння контрпропагандистських заходів з боку радянських спеціалістів у відповідь на німецький інформаційний вплив [4; 15].

Дискусійним є питання про сприйняття населенням країн Європи факту перебування Червоної армії в межах їхніх держав. А це питання в рамках огляду радянської спецпропаганди є надзвичайно важливим, оскільки воно насамперед віддзеркалює реакцію місцевого населення, є певним відлунням дієвості інформаційно-психологічного впливу. З іншого боку, поведінка червоноармійців впливала на формування іміджу Радянського Союзу за кордоном.

Нині лунають звинувачення щодо «нетактовного» ставлення червоноармійців до місцевого населення тієї країни, у якій вони перебували. Натомість з'явилися (зокрема, у російських публікаціях) спростування та виправдування. Своєю чергою європейські дослідники розкривають альтернативні (нерідко різкі та емоційно забарвлені) погляди щодо ролі Червоної армії у війні та поведінки її військовослужбовців за межами своєї країни. Сьогодні відомі численні публікації, що викривають ідеологічні підходи Комуністичної партії СРСР у насадженні своєї політики у суміжних з останнім державах, розкривають злочинну

поведінку радянських військовослужбовців на території країн перебування, аргументують окупаційну політику офіційної Москви, яка відбувалася шляхом «викачування» їх природних ресурсів, коштів, експлуатації безкоштовної робочої сили та «советизації». Проте є й більш помірковані погляди, що сформува-лися відповідно до повоєнних відносин країн із СРСР і які також не слід відки-дати. Спробуємо конкретизувати вищенаведені висновки.

Зважаючи на те, що радянська воєнна пропаганда була за своїм змістом таєм-ною, не можна сподіватися на отримання вагомих матеріалів із цього приводу з іноземних видань. Проте ознайомитися з певними поглядами західних істориків щодо факту перебування Червоної армії в Європі наприкінці війни і про взае-мини червоноармійців із місцевим населенням є, на нашу думку, доцільним. При цьому серед австрійських дослідників насамперед слід згадати роботи Б. Штей-цель-Маркс «Невидиме покоління: діти СРСР. Окупаційні війська в Австрії та Німеччині» («Die unsichtbare Generation: Kinder sowjetischer. Besatzungssoldaten in Österreich und Deutschland»), «Війська Сталіна в Австрії» («Stalins Truppen in Österreich»). Дослідниця подала матеріал про неадекватну поведінку радянських військ в її державі [16; 17]. Вплив перебування останніх на радянізацію Австрії розглянуто у виданні «Червона Армія в Австрії» («Die Rote Armee in Österreich»), що вийшло під редакцією С. Карнера, Б. Штейцель-Маркс та О. Чубар'яна [18]. Цікавою є меморіальна книга, що побачила світ унаслідок співпраці П. Сіксл, В. Бачер та Г. Сидько «Радянські втрати в Другій світовій війни в Австрії» («Sowjetische Tote des Zweiten Weltkrieges in Österreich»). Це документальне свід-чення про десятки тисяч громадян колишнього СРСР, які загинули і поховані на території Австрії [19].

Чимало сучасних польських дослідників присвятили свої роботи питанню перебування Червоної армії наприкінці Другої світової війни в межах їхньої країни. Тут передовсім варто відзначити праці М. Крогульського «Окупація в ім'я альянсу. Радянська Армія в Польщі в 1944 – 1956 роках» («Окупacja w imię sojuszu. Armia Radziecka w Polsce w latach 1944 – 1956») та К. Ковальського «Участь Червоної Армії у визволенні Польщі» («Udział Armii Czerwonej w wyzwoleniu Polski»), «Визволителі (III. Ставлення Червоної Армії до поляків» («Wyzwoliciele (III. Stosunek żołnierzy Armii Czerwonej do Polaków») [20; 21]. Цікаві факти можна почерпнути із збірки статей за назвою «Червона / радянська армія в Польщі у 1944 – 1993 роках» («Czerwona/Radziecka w Polsce w latach 1944 – 1993»), де, зокрема, розглядається вступ радянських військ на територію Польщі, що супроводжувався хвилею злочинності та грабунків [22]. Спробу простежити долю пам'ятників Червоній армії на території Польщі здійснила Д. Чарнецька у виданні «Пам'ятники вдячності» Червоній Армії в Польській Народній Республіці і Третій республіці» («Pomniki wdzięczności» Armii Czerwonej w Polsce Ludowej i w III Rzeczypospolitej») [23].

У роботах румунських авторів значна увага приділена критичному осмисленню перебування радянських військ на території їхньої країни в

розглядуваний період. Здебільшого дискусії точаться довкола питання окупації Румунії Червоною армією. Про це йшлося, наприклад, у працях К. Тенасе «Російська армія в Румунії» («Armata Rusă pe teritoriul României»), Р. Кірк та М. Речяну «Румунія проти США: Дипломатія абсурду» («România Versus the United States: Diplomacy of the Absurd») [24; 25]. В окремих публікаціях Е. Фокшеняу, В. Бурле, Л. Стойка розкрито сучасне сприйняття румунами подій, що розгорнулись у країні 23 серпня 1944 р. [26; 27]. Вужче розглядають питання приходу Червоної армії в столицю Румунії С. Тенасе та К. Міку у статтях за однією назвою «Окупація Бухареста Червоною Армією» («Armata Roşie ocupă Bucureştii») [28; 29].

Окремі аспекти злочинів червоноармійців на території Угорщини розглянуті у статті А. Кейса «Що Червона Армія зробила угорцям?» («Mit művelt a magyarokkal a Vörös Hadsereg?») [30]. У руслі розглядуваної проблеми також становить інтерес двотомне видання за назвою «Законна окупація» («Törvényes megszállás»), що узагальнює документальні підтвердження злочинів, які радянські солдати чинили під час бойових дій в Угорщині [31]. Ця тема простежується й в окремих публікаціях К. Барань, Д. Бігарі [32; 33]. Порівняння насильства, яке принесла у Відень і Будапешт Червона армія, здійснив А. Петьо [34].

У Німеччині про перебування Червоної армії вийшло чимало публікацій різного жанру та ґрунтовності у дослідженнях. Що стосується поведінки радянських військовослужбовців, то найвідомішими з них є такі роботи: М. Гебхардта «Коли прийшли солдати» («Als die Soldaten kamen»), С. Келлергоффа «Для росіян ми законна здобич» («Für die Russen waren wir Freiwild») [35; 36]. Останній акцентує увагу на тому, що не лише червоноармійці гвалтували німецьких жінок, цим не гребували й американці, англійці, французи. Російською мовою світ побачили досить різкі у трактуванні роботи німецьких дослідників: І. Гофмана «Сталінська війна на знищення (1941 – 1945 роки. Планування, здійснення, документи» («Сталинская война на уничтожение (1941 – 1945 годы. Планирование, осуществление, документы», 2006 р.) та Е. Бівора «Падіння Берліна. 1945» («Падение Берлина. 1945», 2004 р.) [37; 38].

Стриманішими щодо звинувачень на адресу Червоної армії є публікації болгарських, чеських і сербських дослідників. У рамках нашого наукового пошуку інтерес становили аналітичні статті І. Інджева («У Болгарії з'явився перший пам'ятник засудження радянської окупації» («Ов България се появи първият паметник, заклеяващ съветската окупация») та П. Спартянової («Якщо б Червона Армія не окупувала Болгарію, країна повторила б долю Греції після Другої світової війни» («Ако Червената армия не беше окупираше България, страната щеше да сподели съдбата на Гърция след Втората световна война»), у яких автори розмірковують над тим, чи була присутність радянських військ у Болгарії окупацією [39; 40]. Більш критичними є погляди І. Бутовські, який досліджував проблему видатків Болгарії на утримання Червоної армії наприкінці війни та в перші повоєнні роки [41].

Дослідники з колишньої Чехословаччини (Л. Гавелка, Т. Назарадене) приділили увагу вивченню перебування в межах їхньої тогочасної держави не лише Червоної армії, а й її західних союзників, порівнявши їхній внесок у визволення країни від нацистських окупантів [42; 43]. Через призму спогадів радянських військовослужбовців щодо подій на чеських і словацьких землях наприкінці Другої світової війни побудована робота Ф. Мейнуса «Звільнення Чехословаччини у споминах радянських солдатів» («Osvobození československa ve vzpomínkách sovětských voják») [44]. Наслідки політичних рішень чехословацьких лідерів щодо подальшого розвитку країни розглядаються у праці Дж. Хрбека та В. Сметани «Дорога ціна свободи. Звільнення Чехословаччини 1944 – 1945» («Draze zaplacená svoboda. Osvobození Československa 1944 – 1945») [45].

Перебування Червоної армії в Югославії стало предметом широкої дискусії між сербськими та російськими істориками. Чимало звинувачень у злочинах, які скоювали радянські війська щодо югославського цивільного населення, можна віднайти в роботах М. Мілунович-Піпера, О. Тимофєєва, О. Манойлович-Пінтар [46; 47; 48]. Їх намагаються спростувати російські дослідники О. Широков, Н. Бондарєв, П. Іскандеров та інші, які стверджують, що ці факти є неперевереними і спрямованими на дискредитацію досягнень СРСР у Другій світовій війні [49; 50; 51].

Серед російських авторів найбільш ґрунтовно поведінку червоноармійців у ході бойових дій у Європі дослідила О. Сенявська: «Червона Армія в Європі у 1945 році. Старі й нові стереотипи сприйняття у Росії та на Заході» («Красная Армия в Европе в 1945 году. Старые и новые стереотипы восприятия в России и на Западе»); «Солдати Червоної Армії на польських землях. Психологічні аспекти стосунків з польським цивільним населенням» («Солдаты Красной Армии на польских землях. Психологические аспекты отношений с польским гражданским населением»); «Фронтове покоління Великої Вітчизняної: соціально-психологічний феномен» («Фронтное поколение Великой Отечественной: социально-психологический феномен»); «Психологія війни у ХХ столітті: Історичний досвід Росії» («Психология войны в XX веке: Исторический опыт России»). І хоча в цих роботах можна простежити альтернативний радянському погляд, проте і тут спостерігаємо намагання автора певним чином «згладити» факти негативних вчинків, пояснити їх психологією війни [52; 53; 54; 55]. Про злочини червоноармійців йшлося у дослідженнях Г. Бордюгова «Війна все спише? Вермахт і Червона Армія: до питання про природу злочинів проти цивільного населення» («Война все спишет? Вермахт и Красная Армия: к вопросу о природе преступлений против гражданского населения») та О. Дюкова «За що воювали радянські люди. Переборюючи ненависть: радянські люди на землях рейху» («За что сражались советские люди. Изживая ненависть: советские люди на землях рейха») [56; 57].

Серед вітчизняних представників питання Другої світової війни досліджували такі науковці, як М. Коваль, О. Лисенко, В. Гриневич, І. Муковський,

П. Панченко, А. Кентій, В. Лозинський, А. Чайковський, О. Потильчак та інші. Проте їхні основні дослідження точаться довкола питань місця та ролі України й українців у цій війні. При цьому значний інтерес становили роботи українських науковців: О. Буцко «Взаємовідносини радянських воїнів з населенням Польщі. 1944 – 1945» («Взаимоотношения советских воинов с населением Польши. 1944 – 1945») та М. Свеженцева «Радянська армія та польське населення у 1944 р.: про що говорять джерела» [58; 59]. Вони присвячені перебуванню Червоної армії в Польщі і є чи не єдиними працями на сьогодні, у яких здійснено спробу по-новому оцінити сприйняття іноземним населенням радянських військ на своїй території.

Аналізуючи питання радянської пропаганди, не можна залишити поза увагою видання навчального характеру, серед яких варто виокремити насамперед праці вітчизняних науковців Л. Леонтєвої, С. Ніконова і В. Петрухіна. Зокрема, науковий доробок першої присвячений психологічній боротьбі на радянсько-німецькому фронті в ході Другої світової війни [60]. С. Ніконов та В. Петрухін є авторами посібника «Психологічні операції», де викладено історію розвитку психологічної боротьби, теоретичні положення з організації пропаганди у воєнний час [61].

Вагомою складовою частиною історіографії є дисертаційні роботи. Тематиці дослідження останньої світової війни присвячено чимало наукових розвідок як радянського періоду, так і сучасності, що опосередковано дають певні відомості до теми, яку ми обрали. Є серед них і ті, що розкривають пропагандистське протиборство сторін у війні. Проте безпосереднього інтересу до комплексного дослідження питань пропагандистської роботи щодо забезпечення бойових дій Червоної армії в межах іноземних держав виявлено не було. Як певний виняток, можна згадати дисертаційні роботи українського історика Л. Леонтєвої «Історія використання психологічних операцій Німеччиною та Радянським Союзом у роки Другої світової війни (1941 – 1945 рр.)», 1997 р.) та російського дослідника С. Мудрова «Діяльність Управління пропаганди Радянської воєнної адміністрації у Німеччині у 1945 – 1947 рр.» («Деятельность Управления пропаганды Советской военной администрации в Германии в 1945 – 1947 гг.», 2010 р.), які окремими положеннями є дотичними до теми, що ми досліджуємо [62; 63]. Особливості німецької пропаганди на цивільне населення окремих регіонів Західної України в період бойових дій гітлерівських військ на території СРСР досліджувала у своїх працях уже згадуваний історик О. Салата. Зокрема, в її дисертаційному дослідженні на тему: «Формування інформаційного простору у Рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової адміністрації 1941 – 1944 рр.» розкрито основні форми і методи інформаційно-психологічного впливу німецького військово-політичного командування в зоні перебування своїх військ на території противника. Це дослідження допомогло нам у з'ясуванні проектування роботи радянських пропагандистських органів на території Німеччини, в усвідомленні ставлення червоноармійців до військ і населення Третього райху [64].

Діяльність «антифашистських шкіл» досліджував серед іншого Б. Хавкін у дисертації за назвою «Німецький антигітлерівський Опір 1933 – 1945 рр. як чинник міжнародних відносин» («Немецкое антигитлеровское Сопротивление 1933 – 1945 гг. как фактор международных отношений», 2015 р.) [65]. Він правомірно стверджує, що радянським офіцерам служби спецпропаганди належить ідея створення «єдиного фронту антифашистської пропаганди та агітації» на чолі з Національним комітетом «Вільна Німеччина». Водночас, зважаючи на можливість врахування відомостей з доробку вищезазначених науковців, варто зазначити, що основні питання їх досліджень виходять за межі нашого наукового пошуку.

Підсумовуючи огляд видань вітчизняних і зарубіжних авторів, слід наголосити, що критичне переосмислення подій публічно почало відбуватися не згідно з тенденцією заперечення всього радянського, а швидше з метою прагнення знайти істину. Незважаючи на надзвичайно великий масив наукової літератури, присвячений радянській спецпропаганді під час перебування Червоної армії в Європі наприкінці Другої світової війни та в перші повоєнні роки, історіографічний складник проблеми залишається мало розробленим як в Україні, так і за кордоном. Навіть дослідники Російської Федерації, маючи ширший доступ до джерел окресленого періоду, оминають питання пропагандистського супроводження Червоної армії в ході бойових дій на території Європи.

Проте як позитивне слід відзначити, що наукові пошуки сучасних зарубіжних і вітчизняних дослідників, які були оприлюднені здебільшого на початку ХХІ ст., є першою спробою прояснити status quo щодо реального стану справ як довкола перебування радянських військ на Європейському театрі воєнних дій, так і в питаннях воєнної пропаганди там.

Отже, історіографічна база дослідження є, з одного боку, надзвичайно широкою за напрямками наукових пошуків попередників, а з іншого – характеризується розпорошеністю і фрагментарністю фактів, які потребують узагальнення і додаткового вивчення. Наявні «напівтони» в інтерпретації тих самих фактів потребують подальших спільних розвідок як західних істориків, так і представників пострадянських країн. Ці дослідження мають бути спрямовані не на звинувачення або виправдання, а на досягнення істинних висновків. З огляду на події в Україні останніх трьох років особливу увагу потрібно звернути на аналіз пропаганди, яку веде Російська Федерація, червоною ниткою вплітаючи в канву сучасних реалій радянську емоційно-експресивну лексику періоду Другої світової війни.

Джерела та література:

1. Крысько В. Г. Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт). – Минск, 1999. – 448 с.
2. Волковский Н.Л. История информационных войн: в 2 ч. – Санкт-Петербург, 2003. – Ч. 2. – 792 с.
3. Мощанский И.Б. Информационная война: Органы спецпропаганды Красной армии. – Киев, 2010. – 406 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lib.rus.ec/b/356074/read>. – Дата звернення: 15.04.2013.
4. Салата О.О. Проблема інформаційного протистояння нацистської Німеччини та Радянського Союзу в зарубіжній історіографії. Україна у світовій історії. – 2014. – № 1 (50). – С. 166 – 176. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://elibrary.kubg.edu.ua/7159/1/O_Salata_VI_IS.pdf.
5. Лобов В.Н. Военная хитрость. – Москва, 2001. – 472 с.
6. Семиряга М.И. Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. – Москва, 2000. – 863 с.
7. Павленко О.В. Австрийский вопрос в холодной войне (1945 – 1955 гг.) // Новый исторический вестник. – 2004. – № 10. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/avstriyskiy-vopros-v-holodnoy-voyne-1945-1955-gg>. – Дата звернення: 11.01.2014.
8. Галицкий В. Антифашистское движение немецких военнопленных в СССР (1941 – 1945 гг.) // Обозреватель. – 2008. – № 8. – С. 107 – 188.
9. Иванов П. Боевое содружество советских и болгарских войск в Дравской операции // Военно-исторический журнал. – 1964. – №12. – С. 14.
10. Байрау Д. Пропаганда как механизм самореабилитации // Отечественная история. – 2008. – №1. – С. 91.
11. Репко С.И. Цена иллюзий // Военно-исторический журнал. – 1992. – № 11. – С. 8 – 15.
12. Поваляев М.Г. Процесс формирования и особенности работы органов специальной пропаганды Красной Армии в предвоенные годы // Идеологические аспекты военной безопасности. – 2010. – № 3. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mod.mil.by/iavb/2010n3/13.pdf>. – Дата звернення: 4.09.2012.
13. Жарков В.В. Организационно-идеологическая работа в РККА в 1939 – 1941 гг. // Ярославский педагогический вестник. – 2010. – № 2. – С. 66 – 70.
14. Тажидинова И.Г. Ценность вещей: измерение военного времени // Проблемы российской истории. – Вып. X. – 2010. – 564 с.
15. Салата О.О. Організація пропаганди в системі державних органів нацистської Німеччини у 1933 – 1941 рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2017. – Вип. 49. – 264 с.
16. Stelzl-Marx B. Die unsichtbare Generation: Kinder sowjetischer. Besatzungssoldaten in Österreich und Deutschland. Social Science Open Access Repository. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ssoar.info/ssoar/handle/document/28732>. – Дата звернення: 11.12.2016.
17. Stelzl-Marx B. Stalins Truppen in Österreich. WorldWeb citation database. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://citeweb.info/20122552629>. – Дата звернення: 11.12.2016.
18. Karner S., Stelzl-Marx B., Tschubarjan A. Die Rote Armee in Österreich. Amazon Prime. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.amazon.de/Die-Rote-Armee-%C3%96sterreich-Sowjetische/dp/3486579010>. – Дата звернення: 11.12.2016.

19. Sixl P., Bacher V., Sidko G. *Sowjetische Tote des Zweiten Weltkrieges in Österreich. Nationalsozialismus und Holocaust: Gedächtnis und Gegenwart.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.erinnern.at/bundeslaender/oesterreich/e_bibliothek/zweiter-weltkrieg/peter-sixl-hg.-sowjetische-tote-des-zweiten-weltkrieges-in-oesterreich-namens-und-grablagenverzeichnis.-ein-gedenkbuch/Sixl%20Sowjetische%20Tote%20des%20Zweiten%20Weltkriegs%20in%20Oesterreich.pdf. – Дата звернення: 9.09.2016.
20. Krogulski M. *Okupacja w imię sojuszu. Armia Radziecka w Polsce w latach 1944 – 1956.* *Lubimy Czytać.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lubimyczytac.pl/136977/okupacja-w-imie-sojuszu-armia-radziecka-w-polsce-w-latach-1944-1956>. – Дата звернення: 11.09.2016.
21. Kowalski K. *Wyzwoliciele (III) Stosunek żołnierzy Armii Czerwonej do Polaków. Orcja na prawo.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.orcjanaprawo.pl/index.php/rec/item/2166-wyzwoliciele-iii-stosunek-%C5%BCo%C5%82nierzy-armii-czerwonej-do-polak%C3%B3w>. – Дата звернення: 11.09.2016.
22. *Armia Czerwona/Radziecka w Polsce w latach 1944 – 1993. Studia i szkice, red. Krzysztof Filip i Mirosław Golon. Borne-Sulinowo – Bydgoszcz – Gdańsk, 2014. – 320 s.*
23. Czarnecka D. «Pomniki wdzięczności» Armii Czerwonej w Polsce Ludowej i w III Rzeczypospolitej. – Warszawa, 2015. – 544 s.
24. Tanase C. *Armata rus pe teritoriul României. Romania Breaking News.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://romaniabreakingnews.ro/armata-rusa-pe-teritoriul-romaniei/>. – Дата звернення: 5.11.2016.
25. Kirk R., Raceanu M. *România Versus the United States: Diplomacy of the Absurd: 1985-1989.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.palgrave.com/us/book/9780312120597>. – Дата звернення: 7.11.2016.
26. Focșeneanu E. «La 23 August 1944, știam destul de puțin despre Armata Roșie». *Monarhia Salvează România.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://monarhiasalveazaromania.wordpress.com/2014/10/07/eleodor-focseneanu-la-23-august-1944-stiam-destul-de-puțin-despre-armata-rosie/>. – Дата звернення: 7.11.2016.
27. Burlă V., Stoica I. *Exclusiv evz. Fărădelegile în crimele oribile comise de Armata Rosie în România după 23 august 1944. Soldatii sovietici au PRĂDAT ca barbarii. Cel mai bun portal de stiri ewz.ro.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.evz.ro/davai-ceas-nu-este-mit-faradelegile-armatei-rosii-fata-de-romani-dupa-23-august-1944.html>. – Дата звернення: 8.11.2016.
28. Tănase S. *Armata Roșie ocupă Bucureștii. Portalul Lichnyî Tănase S.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.stelian-tanase.ro/armata-rosie-ocupa-bucurestii-2/>. – Дата звернення: 8.11.2016.
29. Micu C. *Armata Rosie ocupa Bucurestiul.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://jurnalul.ro/scinteia/istoria-comunismului/armata-rosie-ocupa-bucurestiul-34595.html>. – Дата звернення: 10.11.2016.
30. Keisz Á. *Mit művelt a magyarokkal a Vörös Hadsereg? Magyarország piacvezető portálja ORIGO.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.origo.hu/tudomany/tortenelem/20140220-ii-vilaghaboru-magyarorszag-nemetek-oroszok-katonak-polgari-lakossag-mit-muvelt-a-magyarokkal.html>. – Дата звернення: 9.11.2016.
31. *Szovjet csapatok Magyarországon 1944 – 1947 között [Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: L. Balogh Béni]. – Budapest, 2015. – 567 p.*
32. Bárány K. *A szovjetek felszabadítás helyett megerősakolták a fél országot. Magyar Nemzet előfizetés.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mno.hu/szembeszed/a-szovjetek-felszabaditas-helyett-megerosakoltak-a-fel-orszagot-1157142>. – Дата звернення: 9.11.2016.

33. Bihari D. A szovjetek 46 évig keresték a kiutat Magyarországról / D. Bihari. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://24.hu/tudomany/2015/06/19/a-szovjetek-46-evig-kerestek-a-kiutat-magyarorszagrol/>. – Дата звернення: 10.11.2016.
34. Pető A. Átvonuló hadsereg, maradandó trauma. Az 1945-ös budapesti nemi erőszak esetek emlékezete. Történelmi Szemle az MTA Történettudományi Intézetének folyóirata. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://era.oszk.hu/00600/00617/00003/tasz99_1_2_peto_andrea.htm. – Дата звернення: 13.11.2016.
35. Gebhardt M. Als die Soldaten kamen: Die Vergewaltigung deutscher Frauen am Ende des Zweiten Weltkriegs. – Mar 2, 2015, – 368 p.
36. Kellerhoff S. Für die Russen waren wir Freiwild. Welt №24. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.welt.de/geschichte/zweiter-weltkrieg/article138008854/Fuer-die-Russen-waren-wir-Freiwild.html>. – Дата звернення: 11.10.2016.
37. Гофман И. Сталинская война на уничтожение (1941 – 1945 годы). Планирование, осуществление, документы. – Москва, 2006. – 360 с.
38. Бивор Э. Падение Берлина. 1945. – Москва, 2004. – 622 с.
39. Инджев И. ОВ България се появи първият паметник, заклеяващ съветската окупация. Личен сайт на Иво Инджев. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ivo.bg/2015/11/05/%D0%B2-D0%B1%D1%8A%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%8F-%D1%81%D0%B5-%D0%BF%D0%BE%D1%8F%D0%B2%D0%B8-%D0%BF%D18A%D1%80%D0%B2%D0%B8%D1%8F%D1%82-%D0%BF%D0%B0%D0%BC%D0%B5%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%BA-%D0%B7>. – Дата звернення: 5.7.2016.
40. Спартянова П. Ако Червената армия не беше окупираше България, страната щеше да сподели съдбата на Гърция след Втората световна война. Сайт «Grreporter.info». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.grreporter.info/Ako_Chervenata_armiya_ne_beshe_okupirala_Blgariya_stranata_shcheshe_da_spodeli_sdbata_na_Grciya_sled_Vtorata_svetovna_voyna/1608?fb_comment_id=804814039539660_822469164440814#f95a689649df12. – Дата звернення: 5.07.2016.
41. Бутовски И. 133 млрд. лв. е струвала съветската окупация на България. Български седмичник «168 часа». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.168chasa.bg/article/4146877>. – Дата звернення: 5.07.2016.
42. Havelka L. Československo neosvobodili jen rusové a američané. Nezávislý čtvrtletník o střední Evropě «Demokratický střed». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.demokratickystred.cz/ceskoslovensko-neosvobodili-jen-rusove-a-americane>. – Дата звернення: 12.04.2016.
43. Nezaradené T. Oslobodila nás Červená armáda, nie námorná pechota USA. Blog «Pravda.sk». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tomasd.blog.pravda.sk/2016/05/08/oslobodila-nas-cervena-armada-nie-namorna-pechota-usa/>. – Дата звернення: 12.04.2016.
44. Mainus F. Osвобожен i Československa ve vzpomínkách sovětských vojáků. Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity studia minora facultatis philosophica e universitatis Brunensis. Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://digilib.phil.muni.cz/bitstream/handle/11222.digilib/101981/C_Historica_21-1974-1_2.pdf?sequence=1. – Дата звернення: 14.04.2016.
45. Hrbek J. Draze zaplacená svoboda. Osвобожені Československa 1944-1945. I. a II. Díl. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://armada.vojenstvi.cz/recenze_10.htm. – Дата звернення: 21.04.2016.
46. Милуновић-Пупер М. Совјетски колхозници и српски сељаци. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pogledi.rs/sovjetski-kolhoznic-i-srpski-seljaci/>. – Дата звернення: 20.4.2016.

47. Тимофеев А.Ю. Русский фактор. Вторая мировая война в Югославии. 1941 – 1945. Russian Digital Content «rutvi». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rutvi.com>. – Дата звернення: 12.03.2013.
48. Sakrij cerku od ruskog vojnika: Brutalna istina o oslobođenju Beograda i Srbije 1944. Portal informativno «Telegraf». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.telegraf.rs/vesti/1355269-sakrij-cerku-od-ruskog-vojnika-brutalna-istina-o-oslobodjenju-beograda-i-srbije-1944-foto>. – Дата звернення: 12.03.2013.
49. Широков А. Црвена армија: ослободилац или окупатор? Вебсајт «Руска реч». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ruskarec.ru/politics/2014/10/26/crvena_armija_oslobodilac_ili_okupator_34577.html. – Дата звернення: 9.03.2013.
50. Бондарев Н. Антируска пропаганда прерушена у «научне тезе». Вебсајт «Itanje stvari». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://stanjestvari.com/2016/03/01/%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B8%D1%82%D0%B0-%D0%B1%D0%BE%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%80%D0%B5%D0%B2-%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B8%D1%80%D1%83%D1%81%D0%BA%D0%B0-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D0%B4/>. – Дата звернення: 9.03.2013.
51. Ослобођење Београда 1944: како се све оди грало. Вебсајт «Руска реч». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ruskarec.ru/politics/2014/10/16/oslobodjenje_beograda_1944_kako_se_sve_odigralo_34335.html. – Дата звернення: 13.03.2013.
52. Сенявская Е. Красная Армия в Европе в 1945 году. Старые и новые стереотипы восприятия в России и на Западе. Сетевое издание Центра исследования и аналитики Фонда исторической перспективы. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.perspektivyinfo/history/krasnaja_armija_v_jevrope_v_1945_godu_staryje_i_povyje_stereotipy_vosprijatija_v_rossii_i_na_zarade_2012-05-04.htm. – Дата звернення: 18.06.2014.
53. Сенявская Е. Солдаты Красной Армии на польских землях. Психологические аспекты отношений с польским гражданским населением. Сайт издательского дома «1 сентября». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://his.1september.ru/article.php?ID=200100801>. – Дата звернення: 10.06.2014.
54. Сенявская Е. Фронтовое поколение Великой Отечественной: социально психологический феномен. Сайт «Перспективы». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.perspektivy.info/history/frontovoje_pokolenije_velikoj_otchestvennoj_socialno_psihologicheskij_fenomen_2009-05-07.htm. – Дата звернення: 15.06.2014.
55. Сенявская Е. Психология войны в XX веке: исторический опыт России. – Москва, 1999. – 383 с.
56. Бордюгов Г. А. Война все спишет? Вермахт и Красная Армия: к вопросу о природе преступлений против гражданского населения // Опыт мировых войн в истории России. сб. ст. – Челябинск, 2007. – С. 592.
57. Дюков А. Р. За что сражались советские люди: «Русский не должен умереть». – Москва, 2007. – 576 с.
58. Буцко О.В. Взаимоотношения советских воинов с населением Польши. 1944 – 1945. – Киев, 1991. – 144 с.
59. Свеженцев М. Д. Радянська армія та польське населення у 1944 р.: про що говорять джерела // Магістеріум. – Київ, 2015. – Вип.54: Історичні студії.– С. 39 – 43.
60. Леонтьева Л.Є. Історія проведення психологічних операцій на радянсько-німецькому фронті (1941 – 1945 рр.). – Львів, 1996. – 44 с.
61. Ніконов С.М., Петрухін В.С. Психологічні операції: Короткий нарис історії: Інформаційно-методичний посібник: у 2 ч. – Львів: ЛВІ при НУ «ЛП», 2001. – Ч.1. – 64 с.

62. Леонтьева Л.Є. Історія використання психологічних операцій Німеччиною та Радянським Союзом в роки Другої світової війни (1941 – 1945 рр.) [Текст]: автореферат дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 1997. – 23 с.
63. Мудров С. Н. Деятельность Управления пропаганды Советской военной администрации в Германии в 1945 – 1947 гг. [Текст]: автореферат дис. ... канд... наук. – Ярославль, 2010. – 25 с.
64. Салата О. О. Формування інформаційного простору у Рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової адміністрації (1941 – 1944 рр.) [Текст]: автореферат дис. ... док. іст. наук. – Донецьк, 2010. – 37 с.
65. Хавкин Б.Л. Немецкое антигитлеровское Сопротивление 1933 – 1945 гг. как фактор международных отношений [Текст]: дис. ... док. ист. наук. – Москва, 2015. – 440 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www2.rsu.ru/binary/object_62.144403674679141.pdf. – Дата звернення: 2.02.2017.

© Владимир ТРОФИМОВИЧ, Олеся КУЦКАЯ

СПЕЦПРОПАГАНДА СОВЕТСКОГО СОЮЗА В КОНЦЕ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ В НАУЧНОМ ДИСКУРСЕ КОНЦА XX – НАЧ. XXI В.

Предпринята попытка проанализировать совокупность работ про советскую военную пропаганду по обеспечению боевых действий Красной армии на территории европейских стран в 1944 – 1945 гг. Раскрыты взгляды зарубежных и украинских научных деятелей про разные аспекты исследуемой проблемы. Констатировано, что с конца 80-х гг. XX ст. начинается переосмысление событий Второй мировой войны, которое характеризуется появлением альтернативных по сравнению с советским периодом взглядов.

Ключевые слова: *историография, Вторая мировая война, Красная Армия, пропаганда, информационно-психологическая война.*

© Volodymyr TROFYMOVYCH, Olesya KUTSKA

SPECIAL PROPAGANDA OF THE SOVIET UNION AT THE END OF THE SECOND WORLD WAR IN SCIENTIFIC LATE XX – EARLY XXI CENTURY

An attempt to analyze the totality of scientific works on Soviet military propaganda aimed at providing military operations to the Red Army on the territory of European countries in 1944-1945 has been made.

In the late 80s, with the beginning of the period of public life democratization in the USSR and the policy of glasnost, a radical change took place in the Soviet historiography of the Second World War, which entailed a radical renewal of the research problems. The growth of their objectivity was influenced by the abolition of strict censorship, the partial withdrawal of historical science from the curatorship of the CPSU and greater access of researchers to archival materials. This period is characterized by the emergence of profound works on the history of propaganda, which can be considered a large-scale review of the experience of information and psychological struggle in wars and armed conflicts of various historical periods. However, these publications reveal the history of propaganda in general and part of information related to the events of World War II is insignificant.

At the same time, certain aspects of Soviet military propaganda are revealed in the pages of periodicals, since the narrow specialization of the majority of authors contributes to the deepening of the analysis of the development of certain issues of information-psychological impact.

Considering that the Soviet military propaganda was secret in its content, one cannot expect to receive significant material on this matter from foreign publications. However, they disclose facts little known to post-Soviet historians of the Red Army stay in Europe at the end of the last world war. In particular, European researchers raise for discussion the issue of acceptance by the population of the countries of Europe the fact of the Soviet troops presence within their states. And this, in the context of the Soviet special propaganda review, is extremely important, because the Red Army soldiers behavior influenced the formation of the Soviet Union image abroad.

Today, the pages of foreign publications are full of "tactless" attitude of the Red Army to the host country local population, the ideological approaches of the Communist Party of the USSR had been exposed in implanting their policy to neighboring countries, the occupation policy of official Moscow and others had been argued. In response, there are objections and excuses (particularly in Russian publications. However, there are more moderate views formed in accordance with the post-war relations of countries with the USSR and which should also not be rejected (particularly in the publications of Bulgarian, Czech and Serbian researchers.

In the works of Russian researchers, a tendentious approach to the policy of the Russian Federation is generally seen, but alternative views can be traced. But also we observe author attempts not so much to critically analyze the events of the end of the Second World War, but to "smooth" the negative facts in them. Among the Ukrainian representatives many researchers studied the questions of the Second World War. However, their main scientific searches mainly about the issues of the place and role of Ukraine in this war. Only few works devoted to the period of the Red Army stay in the territory of European countries.

A weighty component of historiography are dissertational works. Some of them reveal the propaganda confrontation of the parts in the war. However, there was no direct interest in a comprehensive study of the propaganda work to ensure the military operations of Soviet troops within foreign states.

Despite the extremely large volume of scientific literature devoted to Soviet special propaganda during the time of the Red Army's stay in Europe at the end of the Second World War and the first post-war years, the historiographic component of the problem remains poorly developed both in Ukraine and abroad. Even the researchers of the Russian Federation, with their broader access to the sources of the outlined period, bypass the issue of propaganda support for the Red Army in the course of hostilities in Europe.

Keywords: *historiography, World War II, the Red Army, propaganda, information-psychological warfare.*

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА ТА РЕВОЛЮЦІЙНІ ЗСУВИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

УДК 94(477) "18":008 (2017)

© Олена ДЕНИСЕНКО

З ІСТОРІЇ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ В УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ В 1918 р.

У статті розглядаються зрушення, що відбулися в культурному житті – пам'яткоохоронній справі – в Українській Державі 1918 р. в контексті ініціатив державних установ і громадських організацій. Увагу акцентовано на проблемі створення державних органів охорони пам'яток історії та культури, увічненні героїв Української революції 1917 – 1921 рр., видатних українських діячів, пам'яті українських воїнів, діяльності Культурної комісії на перемовинах Української Держави і РСФРР з питань повернення культурних цінностей в Україну.

Ключові слова: пам'ятки, культурна спадщина, увічнення, охорона, збереження, Українська революція, Українська Держава, гетьманат.

Важливе значення для національного державотворення мають події Української революції 1917 – 1921 рр. Ці події сторічної давнини короткі за тривалістю, однак в умовах століть бездержавності надзвичайно вагомими й потрібними для історичної легітимації сучасної держави. Гетьманат Павла Скоропадського як державотворчий проект доби Української революції 1917 – 1921 рр. досі є об'єктом дослідницьких інтересів учених. Попри різні оцінки діяльності гетьмана і гетьманату загалом, більшість дослідників констатують факт проведення зваженої національної політики в галузі культурного будівництва – створення національного музею, архіву, бібліотеки, започаткування державних пам'яткоохоронних органів, першої спроби повернення українських культурних цінностей із Росії [3, 9 – 27; 4]. Це стало можливим в умовах загального національного піднесення, політичної волі керівництва, формування професійного уряду і залучення до співпраці з державними органами широкого кола культурних діячів.

«Наш обов'язок, – зазначав відомий діяч пам'яткоохоронного руху М. Біляшівський, – перш за все зробити вагомими ці дорогоцінні залишки, забезпечити їх від загибелі і шляхом детального дослідження виробити на основі історичних підвалин форми самостійної національної культури в різних галузях народного і

державного життя» [29, 8 – 9]. Переконливим свідченням того, якої ваги надавали збереженню пам'яток історії та культури лідери національно-визвольного руху, провідні діячі Української Центральної ради стало створення 28 липня 1917 р. державного пам'яткоохоронного органу – відділу охорони пам'яток старовини і музеїв у структурі Генерального секретарства народної освіти. Своїм зверненням «До громадян Української Народної Республіки» від 19 листопада 1917 р. відділ прагнув привернути увагу широких народних мас до нагальних потреб збереження пам'яток старовини від пограбування і руйнувань, необхідності передачі цінних паперів, книг, картин, старих меблів до музеїв, «де вони стануть у великій пригоді для нашої освіти, науки й культури..., де будуть служити для усього народу» [38, 460].

У статті розглянуті процеси, що відбувалися в культурному житті України, зокрема в пам'яткоохоронній сфері за доби гетьманату в 1918 р.

Проблеми охорони і збереження історико-культурної спадщини вирішувалися у нерозривному зв'язку із завданнями культурного та державного будівництва. У складі Міністерства народної освіти та мистецтва 21 червня 1918 р. було створене Головне управління мистецтва і національної культури (ГУМНК), у структурі якого й далі працював відділ охорони пам'яток старовини і мистецтва, очолюваний М. Біляшівським [32, 365]. Згідно із Законом Управління залишалось у відомстві Міністерства народної освіти та мистецтва, однак було цілком автономним у своїй діяльності, мало власний бюджет. Відділ зазнав суттєвих структурних змін, що позитивно позначилося на його діяльності. Якщо за доби Української Центральної Ради він складався з двох секцій – музейної та охорони пам'яток старовини, то за часів Української Держави з метою удосконалення діяльності відділу в травні 1918 р. М. Біляшівський дістав згоду міністра народної освіти і мистецтва на створення трьох нових секцій, які давали можливість організувати проведення науково-дослідної роботи, експедицій з виявлення пам'яток, їх облік із фотофіксацією всіх пам'яток [25, 1–2 зв.]. Уряд виділяв цільові кошти на охорону пам'яток старовини, археологічні дослідження. У вересні 1918 р. на заходи з охорони пам'яток культури було асигновано 600 тис. крб [2, 199].

Співпраця відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва з громадськими організаціями, які діяли у Києві – Київським товариством охорони пам'яток старовини і мистецтва, Товариством студіювання мистецтв, Українським науковим товариством, виявилася у роботі з обстеження пам'яток, обговоренні проєктів ремонту та їх реставрації, клопотанні перед місцевою владою про заходи щодо охорони історико-культурної спадщини, залученні до пам'яткоохоронної справи ентузіастів і подвижників на місцях.

Серед важливих питань, якими займалися громадські організації і державні пам'яткоохоронні інституції в 1917 – на поч. 1918 рр., були облік і реєстрація пам'яток, наукове дослідження з описом вигляду, місця розташування об'єкта. У травні 1917 р. у Києві остаточно сформувався Центральний комітет охорони

пам'яток старовини і мистецтва України (ЦКОПСІМУ) – громадська організація, створена українськими істориками і мистецтвознавцями. Розуміючи важливість і невідкладність ремонтно-реставраційних робіт, рада ЦКОПСІМУ 21 лютого 1918 р. ухвалила рішення щодо створення комісії з виявлення пошкоджених архітектурних пам'яток міста. До складу комісії увійшли Ф. Ернст, В. Кричевський, Ф. Матушевський, В. Обремський, Д. Щербаківський та інші відомі культурні діячі [36, 79]. До переліку споруд, що підлягали реставрації, було внесено близько 100 одиниць, серед яких були Золоті ворота, Андріївська церква, Маріїнський палац та низка інших споруд Києва, Кам'янця-Подільського, Переяслава, Харкова, Чернігова. Серйозних пошкоджень київські шедеври зазнали через артилерійський обстріл столиці в січні 1918 р. у ході українсько-радянської війни. Особливо постраждали старовинні будівлі на Печерську, зокрема Воєнно-Микільський собор, збудований коштом гетьмана І. Мазепи, підземні печери на Печерську і Звіринці [30, 332 – 333]. Обстеження пам'яток Києва розпочалося на початку 1918 р. з ініціативи членів Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, Товариства студіювання мистецтв, Російського археологічного товариства, Київської вченої архівної комісії. У складеному пам'яткоохоронцями списку значилися Києво-Печерська лавра, Софійський та Михайлівський Золотоверхий собори, Золоті ворота, стіна, збудована за часів князя Володимира поблизу Десятинної церкви, університет Св. Володимира та багато інших пам'яток.

До відділу охорони пам'яток старовини і мистецтв ГУМНК надходили цікаві пропозиції щодо охорони і реконструкції старовинних споруд, які були комплексними пам'ятками архітектури та історії, з інших регіонів. Весною 1918 р. до Києва надійшов лист від Подільського товариства «Просвіта», Церковно-археологічного і Подільського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, у якому йшлося про передачу в загальнонародну власність Кам'янець-Подільської фортеці. У листі зазначалося, що «фортеця є національною святинею, бо з нею пов'язані важливі події і постаті в житті українського народу» [21, 45]. Підтримавши звернення громадських організацій, відділ охорони пам'яток ГУМНК у травні 1918 р. дістав домовленість з міською думою щодо проведення ремонту і реставрації фортеці, забезпечення її охорони, а також неприпустимість нецільового використання старовинних мурів і валів для господарських потреб. На першочергові ремонтні роботи асигнували 750 крб, що становило половину необхідної для пам'яткоохоронних заходів суми [24, 9 – 12]. Це були перші заходи у справі охорони і збереження історико-культурного комплексу «Кам'янець», якому в 1998 р. надано статус Національного [40, 12]. Тривали роботи щодо збереження пам'ятних місць, пов'язаних із життям Т.Г.Шевченка, планувалося відкриття заповідників на зразок Асканії-Нової [26, 17]. На жаль, більшість із цих ініціатив у той період залишилися нереалізованими.

Поруч зі збереженням та реставрацією старовинних пам'яток виникла потреба відкриття нових пам'ятників, увічнення подій і видатних діячів

України, які б відповідали революційному часу. Наприкінці березня 1918 р. Міністерство внутрішніх справ УНР ухвалило рішення про демонтаж пам'ятників, що залишилися від царату, та знищення зображень російського державного герба на установах [11]. Серед пам'яток, які передбачалося знести, були пам'ятник І. Іскрі і В. Кочубею, фрагменти Золотих воріт, перенесення пам'ятника Б. Хмельницькому, надгробок П. Столипіну в Києво-Печерській лаврі. На захист пам'яток монументального мистецтва виступило Товариство студіювання мистецтва. У листі членів Товариства зазначалося, що «при розширеному трактуванні цієї постанови може загинути від рук надмірно ревливих її виконавців безліч пам'яток великої художньо-історичної цінності» [27, 1, 1 зв.]. У зверненні, підписаному керівництвом Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, підкреслювалося, що «в ці дні, повні тривоги, цілком можливі надмірно рішучі дії по відношенню до численних пам'яток старовини і мистецтва... Але кожен пам'ятник, в якому втілені певні ідеї, стає надбанням історії, являє безсумнівну наукову цінність і тому потребує дбайливого до себе ставлення» [28, 13]. Поділяючи занепокоєння громадськості з приводу намірів МВС, відділ охорони пам'яток старовини і мистецтва ГУМНК у листі до Міністерства висловив свій погляд на ці пропозиції, зокрема і стосовно долі пам'ятника І. Іскрі і В. Кочубею, про який у мистецтвознавців і істориків склалась однозначно негативна думка. У зв'язку з цим у листі пропонувалося закрити пам'ятник дерев'яним навісом, доручивши відділу пластичних мистецтв Міністерства народної освіти та мистецтва розробити проект заміни фігур пам'ятника [36, 85]. Незважаючи на певні заходи державних органів і громадських організацій, окремі пам'ятники – І. Іскрі та В. Кочубею, Олександрю II, погруддя П. Столипіну – були знесені. Одночасно варто зазначити, що попри всі складності політичної ситуації в країні, зміну урядів, ідеологічні суперечки між представниками різних таборів, позитивним був факт розгляду питання про збереження дореволюційної спадщини та переведення її під державну опіку.

Ці питання актуальні і в наші дні. Прийняття Верховною Радою законів про декомунізацію значно прискорило процес, пов'язаний із демонтажем пам'яток радянського періоду. Знесення пам'ятників і меморіальних дощок періоду тоталітаризму перемістилося в правове поле, при цьому важливо підходити до вирішення цих питань цивілізовано. Питання щодо зняття з постаментів діячів радянського періоду не викликає сумнівів, однак переносити ці пам'ятники потрібно в чітко визначене місце (наприклад, до Музею тоталітаризму). Тільки виважений підхід, толерантне ставлення забезпечать мир і порозуміння в суспільстві і зупинять нав'язану «війну пам'ятникам». Що ж стосується братських могил жертв і учасників громадянської, Другої світової війн, то держава має взяти на себе обов'язок щодо їх охорони.

Поряд із діяльністю щодо охорони і збереження пам'яток у центрі уваги новостворених державних пам'яткоохоронних органів, а також громадських організацій стояли питання увічнення подій і героїв визвольної боротьби,

загиблих під час Української революції. 9 березня 1918 р. голова Української Центральної Ради М. Грушевський на засіданні Малої Ради запропонував ушанувати пам'ять загиблих під Крутами героїв, які виступили на захист Української Народної Республіки. У зв'язку з цим було ухвалене рішення про перевезення і поховання в братській могилі на Аскольдовому кладовищі в Києві загиблих січовиків студентського куреня «коштом держави» [39, 191]. «В Крутах загинув цвіт української шкільної молоді, – писав автор статті на сторінках газети «Нова Рада» 16 березня 1918 р. – Загинуло кілька сот найкращої інтелігенції – юнаків-ентузіастів української національної ідеї. Така втрата для культурної нації була б важкою; для нашого народу вона безмірна» [17].

2 травня 1918 р. з пропозицією увічнити подвиг молоді звернувся до міністра народної освіти Української Держави М. Василенка один із відомих наукових і культурних діячів, професор університету Св. Володимира Г. Павлуцький. У зверненні, зокрема, наголошувалося: «Пережита епоха героїчного напруження, коли в хвилинах війни зусиллям найкращих синів України було здійснено давню мрію народу – утворення незалежної національної держави. На оборону національної ідеї, культури і права встали усі красніші сили народу і на чолі їх учащаяся молодь; школяри та студенти. В боях під Бахмачем полягло багато цих молодих героїв, ціною своєї крові заплативши за волю рідного краю. Треба, щоб пам'ять про них назавжди залишилась на Україні. Для цієї мети якнайбільше відповідає постановка їм монумента на одній з площ Києва» [18, 11 зв.]. Ідея будівництва монумента була підтримана главою Української Держави, який пообіцяв грошову допомогу на її втілення. Для цього був створений спеціальний комітет, який оголосив усенародний збір коштів на будівництво пам'ятника борцям за незалежність України [1]. На жаль, на той час ідеї щодо спорудження пам'ятника в Києві і на місці загибелі молодих патріотів залишилися нереалізованими. Каталізатором для увічнення героїки того періоду, пам'яті про історичні події стало відзначення 75-ї річниці трагедії під Крутами. На полі бою і на місці поховання героїв у Києві встановлені хрести, справжнім пам'ятником героям став військовий ліцей у Львові імені Героїв Крут. У 1991 р. Українська студентська спілка оголосила конкурс на проекти пам'ятників полеглим студентам і гімназістам, що встановлені на залізничній станції Крути і на Аскольдовій могилі в Києві [35, 96]. 1995 р. представники київської молоді встановили дерев'яний хрест і чорний кам'яний обеліск із пам'ятним написом [37, 842]. У 2008 р. споруджений Меморіальний комплекс «Пам'яті Героїв Крут», розгорнута виставка «Штабний вагон армії УНР. Битва під Крутами» [31, 21].

Розуміючи важливість історичного моменту, значення подій, пов'язаних з Українською революцією, пам'яткоохоронці прагнули зафіксувати і зберегти їх для історії. У листі відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва ГУМНК до настоятелів Київських монастирів і причтів від 5 серпня 1918 р. наголошувалося на «необхідності збереження всіх ушкоджень недоторканими як на культурних, так і цивільних спорудах», що нагадували про події 1917 – 1918 рр. До

переліку пам'яток, які мали виняткове історичне значення, увійшло 38 київських храмів [19, 22–30 зв.].

У вересні 1918 р. відділ пластичних мистецтв ГУМНК зніціював спорудження монумента на честь борців за Українську державність. 20 червня 1918 р. міністр народної освіти і мистецтва М. Василенко звернувся до Ради Міністрів із доповідною запискою, у якій просив на нагальні потреби охорони пам'яток старовини і мистецтва асигнувати 100 тис. крб [7]. Частину коштів планувалося передати губернським і повітовим музеям, а частину використати на увічнення подій і героїв визвольної боротьби. З цікавою ініціативою створення Музею-пантеону «Український некрополь» виступив професор Ю. Кулаковський. Основу музейної експозиції мали становити матеріали, присвячені видатним українським державним, військовим діячам від стародавніх часів до 1918 р. На думку вченого, такий пантеон мав гідно увічнити пам'ять про героїв України, борців за її незалежність, незважаючи на їхню соціальну і партійну належність [8]. Актуальними були питання охорони могил видатних державних діячів України – гетьманів України П. Дорошенка, І. Мазепи, П. Орлика, останнього кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського. У червні 1918 р. всенародне українське віче ухвалило створити Комітет національної гідності, основною метою якого було вирішення питання про перенесення останків великих синів українського народу з чужини до Києва і поховання в Софійському соборі [9]. Вирішення питань щодо увічнення історичних подій і видатних державних діячів України, які порушувала пам'яткоохоронна громадськість у 1917 – 1918 рр., стало можливим після здобуття Україною незалежності в 1991 р. Україна збагатилася пам'ятником І. Мазепі в с. Мазепинці, І. Виговському в с. Германівка, що на Київщині, у с. Вигів (Житомирська область), П.Калнишевському в с. Пустовійтівка (Сумська область). Упорядковано могилу П. Дорошенка в с. Ярополче Московської області [34, 161, 216, 253].

За часів Української Держави велика увага приділялася увічненню подій, пов'язаних із Першою світовою війною. 2 липня 1918 р. до глави держави з листом звернулися представники громадської організації «Пам'ять воїнів 1914 – 1918 рр.» з пропозицією увічнити пам'ять загиблих у Першу світову війну. Голова Товариства Данилова наголошувала на необхідності проведення ретельних пошукових робіт на місцях бойових дій на українських теренах і територіях, суміжних з Україною. У листі, направленому до Ради Міністрів Української Держави, зокрема були передбачені конкретні заходи щодо «приведення в належний стан військових могил і кладовищ, складання списків з вцілілими написами на хрестах і занесення на особливі дошки (поки ще дерев'яні) біля православних церков, які стануть храмами-пам'ятниками» [22, 29]. У планах Товариства була підготовка і видання каталогів із точними даними про місцезнаходження поховань, кількість загиблих, опис місця поховання, прізвищ загиблих. До каталогів додавалися картографічні матеріали, фотознімки, що давало змогу встановити місце поховань [23, 30].

З ініціативою створити громадські організації щодо увічнення подій Першої світової війни виступили викладачі Новоросійського університету, члени Одеського товариства історії і старожитностей в Одесі. 24 жовтня 1918 р. відбулися установчі збори громадського комітету, який своєю метою ставив виявлення пам'ятних місць і спорудження храму на честь воїнів, загиблих у ході морських баталій на Чорному морі під час Першої світової війни. Подальший перебіг подій не дав можливості втілити в життя плани комітету, до якого почали надходити кошти на будівництво пам'ятника [5]. Продовжив діяльність громадський комітет щодо спорудження на військовому кладовищі в м. Черкаси храму-пам'ятника воїнам, які загинули в роки Першої світової війни. Комітет був створений у 1916 р., до його складу увійшли місцеві громадські діячі, очолив цей колегіальний орган міський голова. Особливо активну роботу Комітет розгорнув після лютневої революції, коли його склад поповнився делегатами-солдатами Черкаського гарнізону. У результаті підтримки зусиль членів комітету широкими колами громадськості були зібрані кошти, необхідні для завершення будівництва храму-пам'ятника, і 7 жовтня 1917 р. відбулося його урочисте освячення [36, 55].

Громадський комітет з увічнення пам'яті воїнів, які загинули в роки Першої світової війни, діяв у Києві. До його складу входили державні та громадські діячі, члени міської думи, відомі митці. 15 листопада 1915 р. було ухвалено рішення про увічнення героїв, загиблих на фронтах Першої світової війни, і оголошено конкурс на створення проектів храмів, каплиць і пам'ятників для встановлення їх на місцях боїв і військових кладовищах. У червні 1916 р. після підбиття підсумків конкурсу розпочалося будівництво храму в Києві, який мав стати головним об'єктом меморіального комплексу військового кладовища для офіцерів і солдатів, що загинули на фронтах і померли від ран у київських шпиталях. Будівництво розпочалося поблизу військового цвинтаря (Звіринецька вул.), однак завершити його не вдалося. Громадський комітет, який опікувався цими питаннями, у зв'язку з революційними подіями припинив свою діяльність [33, 57].

У період Української Держави проводилася велика робота щодо охорони як нерухомих, так і рухомих пам'яток, які зберігаються в архівах, бібліотеках і музеях. За час перебування українських земель у складі Російської імперії значна частина національних культурних цінностей опинилася на території Росії. Під час перемовин між делегаціями України і Росії, які розпочалися в будинку Педагогічного музею в Києві 23 травня 1918 р., постало питання про повернення в Україну вивезених у Росію за царизму та короткочасного панування більшовиків національних історико-культурних цінностей українського народу. З 5 червня до 14 вересня відбулося 25 засідань Культурної комісії, де була проведена значна робота щодо підготовки проекту договору між Українською Державою з РСФРР про передачу культурних цінностей в Україну. Були підготовлені основна стаття, яка регулювала загальні питання між двома державами і принципи повернення культурних цінностей, і додаткова, у якій містилися списки пам'яток – творів

живопису і скульптури, археологічних і пам'яток церковної старовини, архівних матеріалів. На жаль, Культурна комісія не завершила своєї роботи через незалежні від неї обставини, однак вона привернула увагу до цієї проблеми державних органів, широких кіл громадськості як в Україні, так і за її межами [2, 64]. Набутий досвід дає змогу зважено і професійно вирішувати питання щодо повернення і реституції культурних цінностей в Україну в наші дні.

Період українських визвольних змагань став часом культурного відродження українського народу. У зазначений період були досягнуті певні зрушення в пам'яткоохоронній сфері. У складній військово-політичній ситуації наукові і громадські пам'яткоохоронні організації спільно з державними інституціями, започаткованими в період Української революції, зосередили увагу на охороні і збереженні пам'яток історії та культури. За ініціативи культурних і наукових діячів були спроби обліку і реєстрації пам'яток історії, архітектури і мистецтва, проведення ремонтно-реставраційних робіт. На жаль, у досліджуваній період реєстрація і облік мали епізодичний та вибіркового характеру і проводилися здебільшого в Києві через нестабільну ситуацію в регіонах, нестачею кадрів на місцях, недостатнім фінансуванням. Вивчення пам'яток, проведення ремонтно-реставраційних робіт не мали планового характеру, вони проводилися вибірково, оскільки за складних військово-політичних умов головним завданням було збереження пам'яток від руйнування і пограбування.

У центрі уваги були пам'ятки, пов'язані з історією визвольних змагань, видатними українськими діячами, подіями Першої світової війни. Виявлення та увічнення пам'ятних історичних місць, започатковані в той період, заклали підґрунтя для збереження автентичних пам'яток історії. Питання щодо збереження пам'ятних місць, створення Меморіалу і увічнення пам'яті героїв – захисників Вітчизни, актуальні, як ніколи, в наші дні. У містах і селах України увічнюється пам'ять про загиблих героїв Небесної сотні під час Революції Гідності 2013 – 2014 рр., учасників АТО – воїнів ЗСУ, добровольчих батальйонів, Національної гвардії, медичних працівників, волонтерів, які ціною свого життя стримують агресора і захищають свободу і територіальну цілісність нашої країни. Територія гідності – так стала називатися територія Майдану і вулиці Інститутської (нині вул. Небесної Сотні), ця територія стала національним «місцем пам'яті», де планується спорудження «Меморіального комплексу Героїв Небесної сотні – Музею Гідності Революції». Майбутній Музей, як і Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, де постійно проводяться виставки і зустрічі з учасниками АТО, їхніми родинами, – це справжні «місця пам'яті», які передають важливість подій і їх емоційний складник. Ці «місця пам'яті» – важлива складова частина державної політики пам'яті щодо формування історичної свідомості та національної ідентичності населення.

Джерела та література:

1. Пиріг Р. Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією. – К., 2008. – 209 с.
2. Гуржій О., Реєнт О. Від гетьмана до гетьмана: рід Скоропадських в історії України. – Сумський державний університет, 2011. – 227 с.; Кот С., Нестуля О. Українські культурні цінності в Росії. Перша спроба повернення. 1917 – 1918. – К.: Видавничий Дім «Соборна Україна», 1996. – 317 с.; Нестуля О.О Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (Доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії). – Київ; Полтава, 1994. – 238 с.; Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. – К., 2007. – 335 с.; Пиріг Р. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси. – К., 2011. – 335 с.; Реєнт О.П., Рубльов О.С. Українські визвольні змагання. 1917 – 1921 рр. – Т. 10. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 342 с.; Федорова Л.З історії пам'яткоохоронної та музейної справи у Наддніпрянській Україні 1870-і – 1910-і рр. – К., 2011. – 370 с.
3. Відродження. – 1918. – Ч. 126. – 1 вересня.
4. Відродження. – 1918. – Ч. 126. – 1 вересня; Ч. 140. – 19 вересня.
5. Відродження. – 1918. – Ч. 131. – 7 вересня.
6. Відродження. – 1918. – Ч. 141. – 20 вересня.
7. Державний вісник. – 1918. – 24 вересня.
8. Відродження. – 1918. – Ч. 70. – 23 червня.
9. Відродження. – 1918. – Ч. 84. – 11 липня.
10. Відродження. – 1918. – Ч. 109. – 10 серпня.
11. Вісник Ради Народних Міністрів. – 1918. – 27 березня.
12. Національні архівні фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського НАН України (далі РФ ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України). – Ф. 13. – Оп. 5. – Од. 36. 308. – Арк. 3
13. Наше минуле. – 1918. – № 1– 2. – С. 214; № 3. – С. 155.
14. Наше минуле. – 1918. – № 1– 2; Эрнст Ф. Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918 г. – К., 1918.
15. Нова Рада. – 1917. – 20 серпня.
16. Нова Рада. – 1918. – 25 грудня.
17. Трагедія на Крутах. – Нова Рада. – 1918. – 16 березня.
18. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 1231. – Арк. 1, 1 зв.
19. ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 121. – Арк. 27 – 30 зв.
20. ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 125. – Арк. 2, 3.
21. ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 2. – Спр. 578. – Арк. 45.
22. ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 1201. – Арк. 29.
23. ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 1201. – Арк. 30.
24. ЦДАВО України. – Ф. 2457. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 9 - 12.
25. ЦДАВО України. – Ф. 2561. – Оп. 1. – Спр. 209. – Арк. 1 – 2 зв.
26. ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 2 – 3; Спр. 208. – Арк. 17.
27. ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 213, Арк. 1; Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 1231. – Арк. 1, 1 зв.
28. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 725. – Оп. 1. – Спр. 79. – Арк. 13.
29. Біляшівський М.Ф. Справи українського мистецтва // Шлях. – 1918. – Ч. 1.

30. Буравченков Д. Громадська ініціатива в культурно-мистецькому житті України доби Центральної Ради (образотворче мистецтво, музейна справа, охорона історичних пам'яток) // Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 років. – Вип. 5. – К.: Інститут історії, 2010.
31. Верстюк В., Скальський В. Українська революція 1917 – 1921 рр. у політиці формування національної пам'яті в 2007 – 2010 рр. / Проблеми вивчення української революції 1917 – 1921 рр. – Вип. 5. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010.
32. Дорошенко Д. Історія України. 1917 – 1923 рр. – Т. 2.: Українська гетьманська держава 1918 року. – Ужгород, 1930. – 423 с.
33. Исакова Е.В. Храмы-памятники русской воинской доблести. – М., 1991. – 61 с.
34. Кардаш П., Кот С. Слава українського козацтва. – Київ–Мельбурн, 1999. – 340 с.
35. Кузьминець Ю. Вшанування пам'яті героїв бою під Крутами / Ми діти твої, Україно! – К.: Інститут історії України НАН України, 2000.
36. Нестуля О.О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії). – Київ – Полтава, 1994. – 240 с.
37. Панькова С. Пам'ятне місце перепоховання вояків Студентського куреня, загиблих під ст. Крути 1918 / Звід пам'яток історії та культури України. Київ. – Кн. 1. – Ч. 2. – К.: Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 2004.
38. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. – Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. – К.: Наукова думка, 1996. – 589 с.
39. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. – Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – К.: Наукова думка, 1997. – 422 с.
40. Феницур В. Національний історико-культурний заповідник «Кам'янець». Сучасне і майбутнє // Пам'ятники України: історія та культура. – 2000. – № 3 – 4.

© Елена ДЕНИСЕНКО

ІЗ ІСТОРИИ ОХРАНЫ ПАМЯТНИКОВ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ В УКРАИНСКОЙ ДЕРЖАВЕ В 1918 г.

В статье рассматриваются изменения, которые происходили в культурной жизни – памятниксохранном деле – в Украинской Державе 1918 г. в контексте инициатив со стороны государственных структур и общественных организаций. Внимание акцентируется на проблеме формирования государственных органов охраны памятников истории и культуры, увековечивании героев Украинской революции 1917 – 1921 гг., известных украинских деятелей, памяти украинских воинов, деятельности Культурной комиссии на переговорах Украинской Державы и РСФСР по возвращению культурных ценностей в Украину.

Ключевые слова: памятник, культурное наследие, увековечивание, охрана, сохранность, Украинская революция, Украинская Держава, гетьманат Павла Скоропадского.

© *Olena DENYSENKO*

HISTORY OF PROTECTION OF THE HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE IN THE UKRAINIAN STATE IN 1918

The article describes processes which took place in the cultural life – protection and preservation of the historical and cultural heritage business – in the Ukrainian State of 1918 in the context of the activity of public organizations and state body. In this article author accents her attention at the problems of perpetuating memory about the heroes of the Ukrainian revolution 1917 – 1921, ukrainian statemen, ukrainian soldiers, foundation and activity of the Cultural commission during negotiation on the peace agreement between the Ukrainian State and RSFSR of returning and restitution of the Ukrainian cultural values.

Key-words: *monument, cultural heritage, protection, preservation, Ukrainian revolution, Ukrainian State, getmanat of Pavel Skoropadskiy.*

УДК 94(477)"1918/1919":355.426

© Андрій ЛИСЕНКО

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ПОВСТАНЦІВ У ЗБРОЙНОМУ ПРОТИСТОЯННІ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У 1918 – 1919 рр.

У статті здійснена спроба проаналізувати причини появи, роль та значення українського повстанського руху в першій чверті ХХ ст. на українських теренах. Розвал Російської імперії та багаторічна Перша світова війна, невирішення болючих для українського населення соціально-економічних проблем у поєднанні з активною боротьбою збройних формувань, підконтрольних різним політичним силам, обумовили появу та зростання такого феномену, як українські отаманські формування. У своїй більшості (на Лівобережжі) вони не мали стійких політичних уподобань і, відповідно, часто брали участь у боротьбі на боці полярних політичних сил. Зазвичай це були нечисленні групи озброєних людей, які намагалися захистити підконтрольну територію від тиску з боку, на той момент, панівної влади. Попри те, що історія дає нам немало кількості прикладів, коли повстанські формування налічували тисячі та десятки тисяч бійців, були організовані за принципом регулярної армії, контролювали значні території, однак, не маючи власної політичної позиції, представники різних політичних сил використовували їх у своїх інтересах.

Ключові слова: збройні формування, регулярні військові частини, політичні сили, розвідка, командування, партизани, повстанці, озброєння, фронти, збройна боротьба.

(Продовження)

Питання швидкого захоплення влади в Україні прорадянськими силами на початку 1919 р. та антагоністичних відносин її представників із місцевим населенням уже навесні цього року викликали інтерес науковців від самого початку досліджуваного періоду. Однак якщо праці сучасників або активних учасників подій, які ми студіюємо, мали здебільшого описовий характер, то пізніше з'явилися й аналітичні праці, автори яких намагалися переосмислити хід подій 1919 р., проаналізувати причинно-наслідкові зв'язки тих чи інших подій або вчинків [1; 3; 9; 5; 6;10; 12].

Ми намагалися визначити деякі з причин, які обумовили стрімке падіння другого радянського уряду в Україні та виявити наслідки політики урядів Г. П'ятакова та Х. Раковського щодо націоналізації всього економічного життя українського суспільства.

Уже на початку 1919 р., після нового вторгнення радянських військ на територію України, уряд Директорії виявився у складному становищі: більшість повстансько-партизанських формувань, які виступали проти гетьманського режиму, потрапили під вплив союзних до комуністів партій – есерів, анархістів тощо. Своєю невизначеною соціальною та земельною політикою Директорія відштовхнула від себе широкі прошарки українського селянства та втратила підтримку серед повстанства.

Натомість уряд Г. П'ятакова, активно залучаючи до своїх операцій сили місцевих отаманів, не поспішав брати їх на своє утримання та забезпечення. У праці М. Рубача ми можемо знайти телеграму від отамана Ткаченка, від 7 лютого 1919 р., у якій він обурюється тим, що за три місяці боротьби за радянську владу не отримав жодної підтримки [13, 209].

Серед перших документів Тимчасового робітничо-селянського уряду України була постанова від 13 січня 1919 р. про створення військово-продовольчого фонду для річного утримання 300-тисячної армії. Зокрема, у документі йшлося про формування насамперед хлібного та цукрового фонду в розмірі 6 млн пудів хліба, у вигляді зерна, та 300 тис. пудів цукру. Видача продовольства з новоствореного фонду заборонялася без прямого дозволу уряду. Виконання вказаного розпорядження покладалося на особливий відділ продовольства [17].

У телеграфній розмові Левіссона з отаманом Татаренком той обіцяв утримати місто за умови негайної доставки йому 500 гвинтівок, 10 кулеметів та дозволу отримати з місцевого відділення Державного банку 500 тис. рублів. Отаман перерахував сили, зібрані для захисту міста: загін зі ст. Бобринська – 1200 осіб, місцеві загони – 600 осіб, артилерійська батарея 3-4 дюймових гармат та 15 кулеметів. У розпорядженні ж Татаренка був загін чисельністю 500 осіб, 2 гармати, 6 кулеметів та очікуване поповнення з 500 осіб [13, 186 – 187].

Загони отамана Н. Григор'єва влилися до групи військ харківського напрямку, куди входили II Українська дивізія, бригади під командуванням П. Дибенка та Такеджанця, два полки Н. Махна. Ці переформування відбувалися в розпал бойових дій, коли прорадянські частини просувалися до Чорноморського узбережжя. Проблема забезпечення військ була надзвичайно гострою. Зокрема, П. Дибенко був змушений перехоплювати потяги, здійснювати самовільні реквізиції, накладати на населені пункти контрибуції тощо. Не відставали від нього й інші радянські воєначальники [16; 20 арк. 11, 12, 21, 21 зв.; Спр.18. Арк. 3, 3 зв., 4, 4 зв.].

Бої, що відбувалися під Києвом, змусили радянське командування перекинути туди майже всі боездатні частини. Формування ж отамана Н. Григор'єва отримали розпорядження на просування до Чорноморського узбережжя. Один

з ідеологів тодішнього анархізму, близький до Н. Махна, П. Аршинов, аналізуючи моральний стан військ отамана, зазначав, що з ідейного погляду григор'євці були надзвичайно відсталими. І тому, незважаючи на високий революційний підйом та ентузіазм цих загонів у боротьбі з ворогами, вони були нестійкими, час від часу попадаючи під діаметрально протилежні впливи [2, 105]. Радше за все в такому стані перебувала більшість повстанських загонів України.

Отож використовуючи сили тимчасових попутників, радянському урядові вдалося закріпитися майже на всій українській території та вдатися до перетворень. Якщо спочатку ще були надії на те, що Х. Раковський, який змінив Г. П'ятакова на посаді голови українського радянського уряду 24 січня 1919 р., змінить і попередню політику, то вже перші кроки нової влади яскраво продемонстрували ілюзорність таких сподівань.

Така зміна керівництва була пов'язана з кризою у власній верхівці. Склалася ситуація, коли в уряді України домінуючі позиції посідали «ліві» на чолі з Г. П'ятаковим, а в ЦК КП(б)У – домінували «праві» під керівництвом Е. Квірінга. Унаслідок відкритого протистояння ЦК КП(б)У ухвалив рішення про зміщення Г. П'ятакова з посади Голови Тимчасового робітничо-селянського уряду України, але зіткнувся з кандидатурами на заміщенні цієї вакансії. 10 січня 1919 р. члени ЦК Е. Квірінг, Артем та Яковлев надіслали телеграму В. Леніну, в якій пропонували кандидатуру Х. Раковського, прямо погрожуючи, у разі відмови, урядовою кризою. Відома версія, що протегував цьому призначенню Л. Троцький. 19 січня 1919 р. В. Ленін поставив Х. Раковського до відома про можливість його призначення на посаду Голови українського Тимчасового робітничо-селянського уряду. Під час зустрічі з В. Леніним Х. Раковський висловив сумнів у доцільності та корисності такого призначення, акцентуючи увагу на своєму болгарському походженні. В. Ленін порадив йому знайти у своєму родоводі бабусю-українку, щоб покращити ситуацію в національному питанні. Натомість Х. Раковський отримав чіткі розпорядження про відновлення єдності в партії та про ліквідацію партизанщини.

22 січня 1919 р. Х. Раковський прибув до Харкова, тодішньої української столиці, а 24 січня вже був обраний Головою українського Тимчасового робітничо-селянського уряду, що також отримав нову назву за російським зразком – Рада Народних Комісарів.

З Москви лунали настійні вимоги пришвидшити поставки продовольства, промислової сировини, палива. Виступаючи на конференції залізничників Московського вузла 16 квітня 1919 р., В. Ленін говорив про зміцнення сили комуністів із завоюванням України, про появу джерел постачання хліба, продуктів харчування та вугілля, наголошуючи при цьому на наявності проблем із викачуванням унаслідок існування партизанщини [8, 269].

В умовах війни націоналізація промисловості, фінансової сфери та терор проти дрібних підприємців призвели до паралічу виробництва, а проблеми з вирішенням аграрного питання спровокували кризу поставок продуктів

продовольства. Гужова повинність, яку жорсткими методами вводили комуністи, відривала селян від і без того зруйнованого господарства. Голодна, зруйнована та воююча Росія також не могла допомогти, оскільки сама вимагала допомоги та підтримки.

Натомість боротьба за організацію колективного виробництва в усіх сферах народного господарства посилювалася та загострювалася. За відсутності будь-яких аргументів прогресивності та корисності цього напряму визначальною ставала військова сила у вигляді регулярних частин Червоної армії, військ ВУЧК, інтернаціональних загонів, а методи насильства та позаекономічного примусу – домінуючими.

Як наслідок, у країні почали поширюватися анархія та безвладдя. Телеграми з місць до Голови уряду були переповнені повідомленнями про безчинства військових частин, антикомуністичні та антисемітські настрої в них, самочинні контрибуції, реквізиції, самосуди, конфлікти з місцевими органами влади та урядовими правоохоронцями.

Київська організація меншовиків у своєму відкритому зверненні вкрай негативно характеризувала цей історичний період [21].

Невдоволення усіх верств населення наростало, але уряд під головуванням Х. Раковського був загнаний у глухий кут і не мав ні можливості, ні, очевидно, бажання маневрувати. 6 березня 1919 р. Х. Раковський підписав постанову уряду як доповнення до декрету про комбіді від 17 січня 1919 р., згідно з якою заборонялося конфіскований у приватно-власницьких маєтках живий і мертвий інвентар розподіляти у власність між окремими господарями [24].

28 березня 1919 р. в третьому номері газети «Красная армия» були опубліковані коментарі до нового земельного закону, які свідчили про те, що в межах УСРР уся земля вважається єдиним державним фондом. Це означало фактичну конфіскацію земель не лише поміщиків, церкви та фабрикантів, а й усіх без винятку приватних власників [7].

На тлі дедалі більшого загострення політичної ситуації уряд під головуванням Х. Раковського намагався не випустити ситуацію з-під контролю: 9 лютого 1919 р. за підписами самого Х. Раковського, К. Ворошилова, М. Грановського, Торговця був опублікований декрет Тимчасового радянського уряду про організацію міліції [19].

За твердженням одного з дослідників історії створення радянської міліції Р. Мулукаєва, навіть сам документ – інструкція з організації робітничо-селянської міліції України, проголосована в уряді Х. Раковського, значною мірою була розроблена на основі положень інструкції НКВС і НКЮ РРФСР від 12 жовтня 1918 р. «Про організацію радянської робітничо-селянської міліції» [11, 86]. Крім того, Р. Мулукаєв констатував значні проблеми зі створення української міліції, пов'язані із браком кадрів, які вирішувалися зазвичай за рахунок кадрів із РРФСР. У «Збірнику звітів народних комісарів УСРР, уповноважених народних комісарів РРФСР при Раднаркомі УСРР та центральних установах

УСРР» ми можемо знайти й підтвердження зазначеного факту: у 1919 – 1920 рр., на прохання ЦК КП(б) і РНК УСРР, в Україну була відправлена велика група співробітників міліції РРФСР. Більшість відкомандированих співробітників (3 610 осіб) прибули в Україну в 1920 р. з 11 губерній РРФСР [14, 13].

Для охорони вищих посадових осіб було запропоновано створити спеціальні частини під командуванням Медведєва, знову за російськими зразками (1-й автобойовий загін при ВЦВК РРФСР, сформований 24 лютого 1918 р.). На засіданні 3 лютого 1919 р. уряд Х. Раковського підтримав цю пропозицію [19].

Намагаючись обмежити наявність зброї в руках населення та посилити контроль за її оборотом, український уряд, розуміючи всі небезпеки, пов'язані з використанням неконтрольованої зброї, пообіцяв громадянам, які здадуть зброю до 15 березня 1919 р., компенсацію зі складів Ради Народного Господарства або продовольчих комісаріатів необхідними для господарства товарами.

Після 15 березня 1919 р. встановлювався ще 10-денний термін, згідно з яким власник міг здати зброю за зниженою на 10%, за кожен день затримки, ціною. Натомість громадяни, у яких буде знайдена зброя після 24 березня 1919 р., будуть оштрафовані на 3 тис. рублів та віддані до суду [20].

Незважаючи на здійснені заходи, цілковито стабілізувати ситуацію не вдалося. Представники влади намагалися вирішити проблему на місцях через застосування терору. Уже 29 січня 1919 р. комендант м. Харкова дістав дозвіл виконкому міської Ради здійснювати розстріли винних не лише на місці скоєння злочину, а й відразу після закінчення слідства, без передачі справ до суду [22].

Українське селянство, допомогою якого скористалися комуністи в боротьбі проти військ Директорії, почало з недовірою ставитися до Тимчасового радянського уряду. За словами дослідника історії селянства А. Граціозі, «Незвична легкість, з якою дісталася перемога, була обумовлена поведінкою партизанських загонів, які залишили Петлюру та перейшли масами на бік «радянської влади». Взявши початок із загону чисельністю не набагато більше 8 тис. осіб, сформованого на хвилі опору режиму Скоропадського, націоналістична армія на кінець року нараховувала вже більше 100 тис. бійців. Але майже відразу почався її драматичний розпад: уже в лютому Петлюра міг розраховувати лише на «січових стрільців» та на деякі загони з чисельністю особового складу трохи більше 20 тис. чол. Між тим чисельність армії Антонова-Овсеєнка зросла з 8 – 9 тис. чол. у середині грудня 1918 р. до 46 тис. у кінці січня 1919 р.» [4, 95 – 96].

Отже, за активної підтримки селянства в січні – серпні 1919 р. на українських землях порівняно легко та швидко встановилася влада більшовиків. Однак те, що в Червоній армії служили здебільшого селяни (чого варті лише загони Махна та Григор'єва), вносило додатковий елемент нестабільності, оскільки військово-питання тісно перепліталось з аграрною політикою радянської влади в 1919 р.

У відповідь на порушення обіцянок, насамперед в аграрному питанні, населення України активізувало свою боротьбу. На чолі повстанських загонів стояли сотні отаманів, від загальноновідомих, які керували багатотисячними військовими

формуваннями й мали сотні кілометрів контрольованої території та проводили, за необхідності, власні мобілізації: Н. Махно, Н. Григор'єв, Д. Зелений, І. Струк, Ангел, Соколовський – до тих, хто очолював загопи в кілька чоловік. Протистояння з радянським урядом загострилося: зривалися поставки продовольства, руйнувалися шляхи сполучення, телефонні й телеграфні лінії, знищувалися активні представники цивільної та військової радянської адміністрації, влаштовувалися справжні бої з каральними та реквізичійними загонами, зривалася мобілізація до Червоної армії тощо.

Джерела та література:

1. Антонов-Овсеєнко В.А. Записки о гражданской войне. / В.А. Антонов-Овсеєнко. – М.-Л.: Госиздат, 1924. – Т.1. – 300 с.; Т.2 – 297 с.; Т.3. – 343 с.
2. Аршинов П. История махновського движения (1918 – 1921 гг.). / П. Аршинов. – Запорожье: Дикое поле, 1995. – 248 с.
3. Владимиров М. Украинские крестьяне и продовольственный вопрос. / М. Владимиров. – Харьков: Всеукраиниздат, 1920. – 12 с.
4. Грациози А. Большевики и крестьяне на Украине, 1918 – 1919 гг. Очерк о большевизмах, национал-социализмах и крестьянских движениях / Ассоциация исследователей российского общества XX в. – М.: «АИРО XX», 1997. – 200 с.
5. Егоров А. Разгром Деникина. 1919 г. / А. Егоров. – М.: Высшая школа, 1931. – 232 с.
6. Кириєнко К. У боях за революцію (Спогади червоноармійців про партійців на фронтах). / К. Кириєнко. – К.-Х.: Держвидавництво України, 1930. – 211 с.
7. Красная армия. – 1919, 28 марта.
8. Ленін В. Повн.зібр.тв. / В. Ленін. – К.: Вид-во політичної літератури, 1973. – Т. 38. – 342 с.
9. Майоров М. Из истории революционной борьбы на Украине (1914 – 1919 гг.). / М. Майоров. – К.: Держвидав, 1922. – 105 с.
10. Мартос Б. Оскілко й Болбочан: спогади. / Б. Мартос. – Мюнхен: Вид-во д-ра П. Белея, 1958. – 62 с.
11. Мулукаєв Р.С. Из истории строительства рабоче-крестьянской милиции в советских республиках, 1918 – 1924 гг. / Р.С. Мулукаєв. // Правоведение. – 1973. – № 4. – С. 83 – 90.
12. Омелянович-Павленко М. На Україні 1919 р. / М. Омелянович-Павленко. – Прага: Stilus, 1940. – 96 с.
13. Рубач М. К истории гражданской войны на Украине (Переход Григорьева к Советской власти). // Летопись революции. – Х., 1924. – № 3. – С. 186.
14. Сборник отчетов народных комиссаров УССР, уполномоченных народных комиссаров РСФСР при Совнарком УССР и центральных учреждений Украины. – Харьков: Б.и., 1921. – 48 с.
15. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины за 1919 / Народний комісаріат юстиції. – Киев: Печатня С.П. Яковлева, 1919. Ч. 1. № 1 – 23, 25 – 38. – 580 с.
16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 2. Рада Народних Комісарів УСРР. – Оп. 1. – Спр. 126. – Арк. 30 – 66 зв.
17. ЦДАВО України. – Спр.14. – Арк. 29.

18. ЦДАВО України. – Спр. 15. – Т. 2. – Арк. 94.
19. ЦДАВО України. – Арк. 200.
20. ЦДАВО України. – Арк. 200 – 201.
21. ЦДАВО України. – Спр.16. – Арк. 6.
22. ЦДАВО України. – Спр. 234. Арк. 7.
23. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 5. Народний Комісаріат Внутрішніх Справ УСРР. – Оп. 1. – Спр. 17. – Спр. 18.
24. ЦДАВО України. – Ф. 24. – Оп.1. – Спр. 584. – Арк. 6 – 6 зв.
25. Чернявский Г.И., Станчев М.Г., Тортика (Лобанова) М.В. Жизненный путь Христиана Раковского. Европеизм и большевизм: неоконченная дуэль. / Г.И. Чернявский, М.Г. Станчев, М.В. Тортика (Лобанова). – М.: Центрполиграф, 2014. – 557 с.

© Андрей ЛЫСЕНКО

УЧАСТИЕ УКРАИНСКИХ ПОВСТАНЦЕВ У ВООРУЖЁННОМ ПРОТИВОСТОЯНИИ НА УКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ В 1918 – 1919 ГГ.

В статье предпринята попытка проанализировать причины зарождения, роль и значение украинского повстанческого движения в первой четверти ХХ в. на украинских землях. Развал Российской империи и многолетняя Первая мировая война, нерешённые, болезненные для украинского населения социально-экономические проблемы и активная борьба вооружённых формирований, подконтрольных разным политическим силам, обусловили появление и рост такого феномена, как украинские повстанческие формирования. В своем большинстве (на Левобережье) они не имели устойчивых политических симпатий и, соответственно, часто принимали участие в борьбе на стороне полярных политических сил. Обычно это были немногочисленные группы вооружённых людей, которые пытались защитить подконтрольную им территорию от давления со стороны, в данный момент, существующей власти. Хотя история даёт нам значительное количество примеров, когда повстанческие формирования насчитывали тысячи и десятки тысяч бойцов, были организованы по принципу регулярной армии, контролировали значительные территории, но всё равно, не имея собственной политической позиции, использовались представителями разных политических сил в своих интересах.

Ключевые слова: вооружённые формирования, регулярные военные части, политические силы, разведка, командование, партизаны, повстанцы, вооружение, фронты, вооружённая борьба.

© **Andrei LYSENKO**

PARTICIPATION OF UKRAINIAN REBELS IN THE ARMED CONFRONTATION ON UKRAINIAN LANDS IN 1918 – 1919

The article attempts to analyze the causes of origin, role and importance of Ukrainian rebel movement in the first quarter of the XXth century on Ukrainian lands. The collapse of the Russian Empire, long-lasting First World War, socio-economic problems which were unsolved and traumatic for Ukrainian population along with the active struggle of armed groups, controlled by different political forces, caused the appearance and growth of such a phenomenon as the Ukrainian insurgent groups. For the most part (on the Left-Bank Ukraine) they did not have stable political sympathies and, accordingly, often took part in the struggle on the side of the polar political forces. Typically, these were the small groups of armed people who tried to protect the territory under their control from outside pressure of the existing regime. Although history gives us a significant number of instances when insurgent groups consisted of thousands and ten thousands soldiers, organized on the principle of the regular army, they controlled large areas, but all the same not having their own position they were used by representatives of different political forces in their advantages.

Formations created by certain political forces as a factor to strengthen their influence on the territories controlled by the opposing side had a special place in the rebel movement. However, even in this situation there weren't any guarantees that the armed groups, established and financed by them, would remain under full control. Assessment of the real military force of one or another insurgent group was difficult. Having, in the majority, the territorial principle of formation such groups if necessary, could increase their quantity in tens of times, having full support of the local population. Diversionary work was not estimated and evaluated, when a numerically small group of rebel-guerrillas could cause enormous damage and many victims, having done, for instance, a railway accident.

Carrying out raids on enemy-occupied territories was a specific factor, reinforcing the value of the rebel groups. Such attacks not only seriously destroyed internal communications, disrupted supplies for the front and logistics of a belligerent, but also caused the rise of the rebel movement in the raid places. Moreover, with a constant threat of violence by insurgents, local inhabitants, who were involved in work on existing power, were forced to cooperate with the rebel underground, giving intelligence information, providing necessary documents, and sheltering rebels. Such examples are enough, not only in the rear of the Volunteer, but also in the Red Armies.

A specific feature of the rebel movement in Ukraine was an active participation of middle and poor classes of the Ukrainian peasantry in it. This phenomenon was particularly noticeable in the northern regions of the country. The proofs about it can be found in the reports of senior military and political leadership of H. Rakovsky's government. We can assume that precisely the existence of significant rebel forces has become a significant factor of instability of political regimes that have been establishing in Ukraine, from hetman Skoropadsky regime and ending with the Soviet regime establishing. In such a way popular discontent with a declaratory judgment of a number of socio-economic problems found a real opportunity to have a real impact on the ongoing processes of state-building attempts undertaken by one or other political forces.

Keywords: *armed groups, regular military units, political forces, intelligence, command, guerrillas, insurgents, weapons, fronts, armed struggle.*

НАЦИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ

УДК [316.485.26:323.25] 353.8(477)"1941/1944"

© **Олександр ЛИСЕНКО,**
Тетяна ЗАБОЛОТНА, Олександр МАЄВСЬКИЙ

ТЕРОР ГОЛОДОМ: НАЦИСТСЬКА ОКУПАЦІЙНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ (1941 – 1944 рр.)

На основі архівних документів і матеріалів, періодичної преси схарактеризовано продовольчу політику нацистських окупантів в Україні в роки Другої світової війни. Стверджується, що принципи економічної політики на загарбаних східних територіях передбачали тотальну експлуатацію працездатного населення та аграрно-промислового потенціалу. Установлено, що нацистські окупаційні органи в економічній сфері мали регіональні особливості, залежно від зони окупації. Їхня діяльність спрямовувалася на планомірне й організоване вилучення сільськогосподарської продукції. Остання використовувалася для забезпечення всім необхідним Вермахту, значна частина сировинних ресурсів і продовольства вивозилася до Третього райху, натомість потреби місцевого населення вважалися другорядними, що спричинило гострий дефіцит продуктів і, відповідно, голод в українських містах і селах. Голод як інструмент окупаційної політики передбачав максимальне знищення міського та сільського населення регіону й необмежені можливості для німецької колонізації українських земель. Складне продовольче становище негативно впливало на настрої підокупаційної людності. Окупаційні органи вирішували цю проблему пропагандистськими заходами, викриваючи злочини радянської влади. У періодичних виданнях особлива увага приділялася Голоду 1932 – 1933 рр.

Ключові слова: Друга світова війна, нацистська окупація, продовольча політика, сільське господарство, голод, нацистська пропаганда, Україна.

З численних спогадів пересічних учасників та сучасників Другої світової війни відомо, що найважчими випробуваннями на той час були бомбардування й голод. Ці екзистенційні стани є свідченням надзвичайно тонких бар'єрів, що розділяють homo sapiens і фауну, якій притаманні тваринні інстинкти, спрямовані на фізичні виживання. Людина, перебуваючи в таких порогових ситуаціях,

за яких втрачає власну подобу, руйнується як особистість, психологічно надламується. Лише цим вчені пояснюють практично неможливі в мирному побутуванні вчинки тих, хто не зміг подолати свої первісні рефлексії і вийшов за рамки усталених моделей соціальної поведінки. При цьому йдеться не про усвідомлену девіацію, а про те, що коїться з людиною на підсвідомому рівні.

Друга світова війна створила сприятливе підґрунтя для використання голоду як інструмента, завдяки якому досягалися стратегічні цілі східної кампанії Вермахту і його союзників.

Якщо в поглядах на майбутню організацію «східних територій», які передбачалося завоювати, керівники III Райху мали суттєві розбіжності, то уявлення про засоби «освоєння житлового простору» практично збігалися. Найрельєфніше цю лінію окреслив А. Гітлер, який указував: «Перед нами стоїть обов'язок обезлюднювати в тій самій мірі, в якій ми зобов'язані турбуватися про німецьке населення. Нам доведеться розробити техніку обезлюднення. Ви запитаете, що означає обезлюднювати? Чи я маю намір знищувати цілі народи? Так точно, саме до цього все і зведеться. Природа жорстока, тому і ми зобов'язані бути такими ж» [108, 129 – 130].

У процесі реалізації зловісного генерального плану «Ost» нацистські лідери мали намір переселити і знищити 31 млн мешканців західних регіонів СРСР і Польщі. Серед них – 65% українців, 75% білорусів, 80 – 85 % поляків. Мали місце пропозиції про збільшення загальної кількості автохтонного населення до 51 млн осіб і скорочення темпів колонізації від 30 до 10 років.

17 жовтня 1941 р. під час зустрічі з райхсміністром Тодтом і гауляйтером Заукелем фюрер наголосив на необхідності розмежувати компетенції райхсміністра східних окупованих територій та уповноваженого для зміцнення німецької нації. Завдання першого «обмежувалося б тим, щоб по можливості швидко довести слов'ян, зібраних у резервації, до такого стану, аби вони залишили батьківщину або померли» [36, 537].

Коментуючи особисто завізовані «Принципи економічної політики на Сході» (2 травня 1941 р.), Г. Герінг зазначив: «Безсумнівно, десятки мільйонів людей загинуть від голоду, коли ми візьмемо все, що нам треба» [32, 136]. Проблему харчування райхсмаршал вважав легко подоланою за допомогою тільки капусти і брукви. Хто ж відмовлятиметься працювати, того слід було позбавляти будь-якого харчування, а впертих – розстрілювати на місці.

У «Директивах з економічної політики для організації економіки на Сході» містилися такі вказівки: «Виокремлення чорноземних областей забезпечить для нас за будь-яких обставин наявність більш-менш значних надлишків у цих областях. Як наслідок – припинення постачання всієї лісової зони, включаючи великі індустріальні центри – Москву й Петербург... Німецька адміністрація в цій області повинна спрямувати всі зусилля на те, щоб пом'якшити наслідки голоду, що, безумовно, виникне й прискорить процес натуралізації. Необхідно прагнути до інтенсивнішого господарського освоєння цих областей у разі розширення

посівних площ під картоплю й інші важливі для вживання високоврожайні культури. Але голод тим самим не вдасться усунути. Кілька десятків мільйонів осіб на цій території стануть зайвими й помруть або будуть змушені переселитися до Сибіру. Спроби врятувати це населення від голодної смерті шляхом відправлення туди надлишків із чорноземної зони можуть бути здійснені тільки за рахунок погіршення постачання Європи. Вони можуть підірвати можливість Німеччини протриматися у війні й послабити блокадну міцність Німеччини та Європи» [63, 435].

У довоєнний період у Німеччині відчувалася велика нестача сільськогосподарської продукції. Власне виробництво не покривало навіть потреб населення у продовольстві. В умовах війни ситуація ускладнювалася тим, що порушилися встановлені раніше торговельні зв'язки з іншими державами, а також тим, що сільське господарство в результаті мобілізації втратило величезну кількість робочих рук і одержувало менше машин і знарядь праці. Наявний дефіцит продуктів харчування керівництво Третього райху намагалось покрити за рахунок окупованих, залежних і «нейтральних» країн Західної Європи й новоокупованих територій Східної Європи, зокрема провідна роль відводилася Україні з її сільськогосподарським потенціалом. Гітлерівці планували вивезти до Німеччини з півдня і південного сходу Радянського Союзу (тобто з України) всі продукти харчування та сировинні матеріали, які вони вважали «надмірними». Для місцевого населення, яке виробляло продукти та сировину, планували залишати менше мінімуму, потрібного для існування цього люду. Нацисти встановили таку послідовність у розподілі продуктів харчування: «1) для діючої армії, 2) для решти військ на ворожій території, 3) для військ, що знаходяться у Німеччині, 4) для німецького цивільного населення і, в останню чергу, для населення окупованих країн» [71, 173]. Україна також розглядалася як ринок збуту товарів західноєвропейської промисловості, оплачувати її мали сільськогосподарськими продуктами та сировиною.

Отже, аналіз директив і наказів імперських міністрів, зокрема Г. Бакке, свідчить про те, що в східних окупованих територіях передбачалася організація масштабного голоду, який призвів би до максимального знищення міського й сільського населення регіону та відкрив би необмежені можливості для німецької колонізації українських земель.

Та ще задовго до переведення таких вказівок у практичну площину визрівали передумови для голоду. Системні евакуаційні заходи радянських властей, здійснювані в руслі стратегії «випаленої землі», спрямовувалися на вивезення з території, якій загрожувала окупація німецькими військами, усіх запасів харчових продуктів і сировини, фуражу для худоби і самої худоби. Усе, що не вдалося евакуювати у східні райони країни, наказувалося знищувати чи псувати шляхом спалювання, заливання водою, бензином тощо. Там, де після відступу Червоної армії залишалися запаси продуктів харчування (склади, магазини, бази), населення самовільно розбирало й привласнювало їх, ніби передчуваючи настання

складних часів. Найкмітливішим удалося нагромадити значну кількість матеріальних цінностей, однак більшість людей була позбавлена можливості створити якісь запаси на «чорний день».

Навіть у підконтрольних радянській адміністрації прифронтових районах уже влітку 1941 р. відчувалися труднощі з продовольством. Для прикладу, 15 серпня 1941 р. нарком внутрішніх справ УРСР В. Сергієнко доповідав керівникові НКВС Л. Берії та секретареві ЦК КП(б)У М. Хрущову про те, що постачання мешканців Києва в цей час перебувало в явно незадовільному стані. За попередніми оцінками, жирами й цукром місто було забезпечене лише на 2 дні. Винятково незадовільно в місто підвозили м'ясо й овочі. За останні 5 днів м'ясо зовсім не доставляли в торговельні організації. На постачання киян городинною негативно вплинули дії директора приміського радгоспу № 8 Тихонова, за наказом якого був знищений увесь запас овочів (витоптаний і залитий водою зрошувальної системи). Запаси борошна у всій столиці ледь сягали 10 т, а надходження з периферії стали неритмічними. Упродовж останніх 5 днів не одержували продуктів їдальні міста, тому наявні ресурси швидко вичерпувалися. Автор доповідної констатував, що вкрай незадовільну ситуацію обумовили два чинники: різке скорочення підвезення харчових продуктів та дезерція багатьох керівників торговельної мережі, громадського харчування й системи постачання (усього 250 осіб). Часто втікачі прихоплювали із собою казенні кошти [12, 82 – 88].

З перших днів окупації «нова» влада запроваджувала свої порядки й ухвалювала нормативно-правові акти. Першочергові заходи управлінців спрямовувалися на упокорення місцевого населення та забезпечення комфортного перебування функціонерів окупаційної влади, офіцерів і солдатів Вермахту, а також організацію системного вилучення харчових продуктів.

Представники німецьких окупаційних органів вимагали повернути те, що населення «незаконно» привласнило, за порушення цих приписів передбачалось суворе покарання, про що повідомляла періодика: «До населення міста Кіровограда. Хто приховує награване майно, повинен до 10 жовтня 1941 року знести його до 18 години за німецьким часом у Міську Управу Кіровограда. Хто до цього часу награваного майна не віднесе, – буде розстріляний» [22, 4]. Мабуть, такі заклики не мали належного впливу, тому вже через кілька номерів міська управа повторно звернулася до населення, посилаючись на ухвали окупаційної влади: «...Німецьке Командування видало суворий наказ, у якому зазначалося, що люди, які не віднесуть награване майно до вказаних місць у зазначений термін, будуть розстріляні як грабіжники. А ми знаємо, що в німців слово з ділом не розходиться. Тому, щоб не було ніяких непорозумінь, необхідно здати чуже майно, не лише одяг, а й будматеріали, паливо, промтовари, продукти, взяті з крамниць, з фінансового відділу Міської Управи (Карла Маркса, 49). ...Населення нашого міста мусить усвідомити, що збагачуватися за рахунок грабунків не можна, а лише власною працею. Грабіжникам немає місця серед чесних людей, вони будуть суворо покарані» [10, 4].

Ухвали аналогічного змісту з'являлися і в інших населених пунктах, окупованих гітлерівцями. Так, 31 жовтня 1941 р. була оприлюднена постанова Дніпропетровської міської управи, що стосувалася повернення награбованого майна, зокрема й продуктів харчування. «... § 2. Незаконно привласнене та пограбоване майно: машини, промислові вироби, учбові приладдя, апаратура, взуття, одяг, культзнаряддя, фураж, продукти споживання, посуд, будівельні матеріали, де б вони не були взяті, складають коштовність державного фонду і поза всякими умовами і міркуваннями мусять бути здані та зареєстровані в органах складання державних фондів. § 3. Міська Управа востаннє пропонує населенню міста Дніпропетровська в 3-денний термін повернути все награбоване та незаконно привласнене майно, речі широкого вжитку, крам, машини, апарати, продукти споживання, фураж, транспорт та матеріали державі на приймальні пункти Управи. § 4. Невиконання цього останнього попередження буде вважатись як державний злочин і винні в цьому будуть суворо покарані...» [64, 2].

Часто траплялося, що одночасно з «награбованим» у людей відбирали їхні власні продукти. Установлювалися жорсткі норми харчових запасів, а все, що їх перевищувало, підлягало реквізиції. Наприклад, 16 грудня 1941 р. командування німецької армії в Криму оголосило наказ про здачу населенням м. Сімферополя надлишків продуктів харчування на склади міської управи. Ці заходи представники влади пояснювали необхідністю запобігти голоду, що загрожував населенню, у якого не було запасів продовольства. «...Уничтожив запасы продовольствия, большевики обрекли народ на голодовку, а то, что они не успели уничтожить, разграбили выпущенные из тюрем уголовные элементы и несознательная часть населения. В результате, одни жители Симферополя путем грабежа приобрели запасы продуктов на несколько лет, в то время как другая часть населения не имеет необходимого питания и на один день и буквально стоит на пороге голодовки, если во-время не будет протянута ему рука братской помощи. Каждый гражданин, любящий свою родину и свой народ, совершил бы злодеяние, пряча продукты от своих же сограждан или подвергая их порче. Таким образом, приказ Германского командования издан исключительно в интересах самих же трудящихся Симферополя и имеет для них огромное жизненное значение. Населению и местным властям хорошо известно, кто, где и сколько наградил и где спрятал. Но местные власти пока не прибегают к принудительному изъятию излишков...» [33, 2]. Далі військовий комендант м. Сімферополь висунув вимогу, щоб до кінця 1941 р. всі городяни здали надлишки продуктів, які перевищували 40 кг зерна чи борошна, 2 кг жирів, 2 кг цукру на особу [70].

Польова комендатура м. Запоріжжя 20 грудня 1941 р. повідомляла населення міста, що на отримання продуктів могли розраховувати тільки ті городяни, які до 31 грудня 1941 р. заявили про наявні в них запаси продовольства (зерна, борошна, картоплі та інших овочів) в розрахунку 2 кг кожного виду продукту на особу на тиждень. «§ 2 Мала кількість запасів продуктів не підлягає заяві. Норма малої кількості продуктів вважається:

1. Зерном та борошном разом 5 кг на особу.
2. Картоплі 10 " – "
3. Городини 10 " – "

§ 3 Термін заявки для обліку запасу продуктів – 31-XII-[19]41 р. Місце заявки – крамниця, до якої прикріплено. Крамниці видають посвідки про заявлені запаси. Хто після оголошення цього розпорядження купить або яким іншим шляхом дістане продукти, які підлягають обліку, повинен про це заявити в ту ж крамницю в перші 3 дні після придбання їх. §4 Хто зовсім або несвоечасно заявить про наявність запасів продуктів або подасть при заяві неправдиві дані, той буде оштрафований на 10 000 крб та позбавиться разом із сім'єю одержання продуктів» [84, 3]. В Артемівському районі дозволили залишити на кожного члена родини по 50 кг зерна чи 35 кг борошна [65, 2]. Те, що обмежувальні заходи в цій царині ухвалювалися впродовж усього періоду окупації, свідчить про саботування населенням означених рішень органів влади. Зважаючи на попередній досвід Голоду 1932 – 1933 рр., населення (особливо селяни) намагалося в будь-який спосіб приховати продукти. Однак міри покарання змушували підокупаційну людність діяти обережно. Кому не вдавалося залишити продукти, уже незабаром відчули голод. Ще гіршою була ситуація в містах, де, як зазначалося вище, через брак продуктів харчування у торговельній мережі заpastися ними не було можливості. Однак і на селі становище ускладнилося у зв'язку із запровадженими окупаційними органами ревізіціями. У сільських мешканців для потреб німецьких збройних сил вилучали велику рогату худобу, коней, свиней, птицю, продукти тваринництва. На забій худоби для власних потреб селяни мали брати дозвіл у керівника агропункту. Такі дозволи надавалися за умови здачі до заготівельної організації худоби такої ж ваги. Торгівля продуктами харчування на базарі дозволялася в разі, якщо «на руках буде довідка від старшини села, що державні поставки продуктів виконані» [85, 11]. За здачу свиней селянам навіть обіцяли премії. Так, за кожну здану свиню вагою не менше 80 кг обіцяли 1 кг цукру, 1 кг солі, 0,5 л горілки, 10 коробок сірників [100, 4]. Від місцевих керівників німецькі власті вимагали в найкоротші терміни провести облік усього збіжжя, худоби, овочів і забезпечити виконання поставок. Норми останніх не були сталими і змінювалися в бік збільшення впродовж усього періоду нацистської окупації.

Про штучний характер складної продовольчої ситуації на окупованій території України свідчило систематичне, планомірне й організоване вилучення сільськогосподарської продукції спеціально створеними окупантами органами. Ці завдання перебували у компетенції «Східного штабу» (Wirtschaftsorganisation Ost), очолюваного вповноваженим із 4-річного плану райхсмаршалом Г. Герінгом, від якого мали надходити загальні директиви у сфері економічної політики в окупованих районах. Означена структура відповідала за організацію інтенсивної експлуатації економічного потенціалу України в інтересах Райху (природних, виробничих і трудових ресурсів) і складалася з трьох головних груп: «М» (Militär),

до функцій якої входили озброєння і транспорт; «La» (Landwirtschaft) – питання продовольчого забезпечення та сільського господарства; «W» (Wirtschaft) – промисловість, включаючи сировинне та виробниче постачання, а також лісове господарство, фінансову й банківську системи, службу трофеїв, торгівлю і товарообіг, використання робочої сили [24, 338]. На сільськогосподарську групу («La») покладалося керівництво сільським господарством та заготівля сільськогосподарської продукції. Для дії на східних окупованих територіях були заздалегідь створені п'ять господарських інспекцій, 23 господарські команди. Саме вони стали основою військово-економічного апарату [90, 93].

У СРСР Україна була одним з основних районів із виробництва зерна, технічних культур і продуктів тваринництва. Сільськогосподарський потенціал республіки суттєво знизився внаслідок недбало організованої радянської евакуації. Однак значна частина ресурсів залишалася на території, з часом окупованій нацистськими загарбниками. Щоб скласти уявлення про масштаби майбутньої експлуатації Третім райхом сільського господарства України, наведемо такі статистичні дані. Лише на території райхскомісаріату «Україна» у 1942 р. працювало майже 5 млн селян. Посівні площі зернових у райхскомісаріаті «Україна» в 1941 – 1942 рр. становили 8906,1 тис. га і в зоні господарської інспекції «Південь» – 2200,2 тис. га (73% довоєнних площ), у 1942 – 1943 рр. – відповідно 10 000,5 тис. га і 2895,1 тис. га (83% довоєнних площ) [24, 344].

На початковому етапі окупації українські села стали об'єктами нищівного грабунку з боку військ Вермахту. Вилучене продовольство розподілялося між армійськими структурами, окремими військовослужбовцями або відправлялося до Райху. У наказі військового інтенданта Верховного командування німецької армії «Про постачання військ» від 16 червня 1941 р. вказувалося: «Загальне напружене продовольче становище в Німеччині більше не дає змоги поновлювати склад обозів і постачання за її рахунок. Про це має пам'ятати кожний командир і начальник під час окупації у країні ворога. Для збереження запасів у Німеччині війська повинні жити за рахунок місцевого сільського господарства» [31, 286]. Згідно з цим наказом замість вилученого продовольства селянам видавали розписки, причому зазначену в них вартість майна мали відшкодувати по завершенні війни. Таким чином, санкціонований керівництвом нацистської Німеччини грабунок дав можливість солдатам і офіцерам Вермахту тільки до вересня 1941 р. відправити зі Східного фронту до Німеччини 11 млн 600 тис. продовольчих посилок [31, 286]. Аналогічні явища, пов'язані зі стійними вилученнями харчових продуктів, які часто набували форми мародерства, зафіксовані на українських територіях, окупованих румунськими й угорськими загарбниками. Так, керівник румунського штабу генерал Мазаріні в перші дні війни видав такий наказ: «Необхідно з місцевих ресурсів задовольнити потреби армії, брати на місці все, що потрібно, усе, що є, брати без церемоній...» [38, 52]. Однак усвідомлюючи, що одноразовими реквізиціями завдання безперервного постачання продовольством Вермахту та Райху вирішити не можна, нацистська

верхівка зобов'язала військове командування та цивільну окупаційну владу припинити неконтрольоване пограбування продовольчих ресурсів і забезпечити планомірну експлуатацію аграрного сектору України. Головним завданням визначалася організація сільськогосподарського виробництва, саме за рахунок цього передбачалося одержати основну частину продовольства та сировини. Особливості системи органів економічної експлуатації сільського господарства захоплених східних територій визначалися адміністративною зоною окупації.

Так, у зоні військової адміністрації вертикаль управлінських структур у сфері економіки й сільського господарства виглядала так: господарські інспекції, які виконували розпорядження «східного штабу», → господарські команди → німецькі обласні сільськогосподарські комендатури на чолі з сільськогосподарським фюрером → обласні сільськогосподарські управи → окружні управи → районні сільськогосподарські управи → старости та управляючі громадських і державних маєтків. Із просуванням фронту далі на схід армійські господарські інстанції поступово змінювалися цивільними окупаційними структурами. На думку історика Ю. Левченка, єдиною суттєвою різницею між цивільними та військовими органами у сфері експлуатації сільськогосподарського потенціалу України було те, що господарські інстанції при групі армій «Південь» здійснювали переважно реквізицію вже готової продукції, тоді як німецькі цивільні установи мали організовувати вилучення того, що місцеві селяни могли виробити в умовах окупації [38, 52].

У дистрикті «Галичина» з утворенням цивільного управлінського апарату експлуатація сільськогосподарської галузі регіону перебувала в компетенції відразу трьох установ дистрикту: відділу харчування та сільського господарства, господарського відділу й Центральної сільськогосподарської станиці та їхніх окружних структур, головними серед яких стали два перші відділи. Земля проголошувалася власністю уряду Генерал-губернаторства, частину її було передано селянам у тимчасове користування. Замість радгоспів і колгоспів, за польським зразком, були створені лігеншафти – маєтки, які працювали на Райх. Усього на території дистрикту було створено 648 лігеншафтів, з них 140 – на Тернопільщині, 214 – на Львівщині та 295 – на Станіславщині (ще 312 лігеншафтів було створено у Волинській області, яка згодом увійшла до складу райхскомісаріату «Україна»). У такому господарстві угіддя поділялися на ланки по 10 родин (6 – 7 га на родину). Загальне керівництво діяльністю лігеншафтів здійснювало однойменне управління при відділі харчування та сільського господарства дистрикту [31, 331; 72, 153].

У райхскомісаріаті «Україна» всіма процесами в аграрній сфері керував «Централь Ост», розташований у м. Києві, якому підпорядковувалися окружні сільськогосподарські управління «Вікадо». Далі вертикаль влади в сільськогосподарській галузі мала такий вигляд: окружне управління на чолі з сільгоспкомендантами → 4 управи (реферати) на чолі з офіцером та фахівцями-помічниками: 1) організаційна; 2) пропаганди, статистики й землевлаштування;

3) тваринництва; 4) рослинництва → гебітсландвірти → крайсландвірти (районні сільгоспуправителі з групою господарських комендантів-офіцерів, які безпосередньо контролювали діяльність колгоспів і радгоспів). Низовою ланкою цієї управлінської структури окупанти призначили керівників господарств, які відповідали за проведення сільськогосподарських робіт і щомісяця звітували перед відповідними органами окупаційної адміністрації про стан справ у господарствах. Наприкінці 1942 р. окупаційна влада для посилення контролю за сільськогосподарським виробництвом та заготівлею продукції в «громадських господарствах» ввела додаткову форму керівництва на місцях – так звані опорні пункти, що охоплювали 3 – 4 села, або на 6 – 8 «громадських господарств». Опорний пункт очолював господарський офіцер, а до його складу входили агроном, бухгалтер і технічний працівник. Основне завдання «наглядачів» полягало в тому, щоб за допомогою німецьких охоронних і тилкових частин силовими методами викачати якомога більше хліба та інших сільськогосподарських продуктів для Райху й одночасно вести боротьбу з партизанами та селянами, які чинили опір. На території райхскомісаріату «Україна» вже восени 1941 р. було призначено 330 німецьких сільгоспкерівників, навесні 1942 р. їх налічувалося вже 7 тис., а до кінця німецької окупації їхня кількість сягала 15 тис. [72, 154].

Окрім німецького апарату, діяв ще й український цивільний апарат земельних органів – окружні, обласні та районні земельні управи. На них покладалася організація сільськогосподарських робіт, розв'язання питань агротехніки, землепорядкування тощо. Вони діяли за нормативним законодавством німецького сільськогосподарського командування.

На окупованій Румунією території УРСР спостерігалися певні особливості господарювання в аграрній сфері. Зокрема, у губернаторствах «Буковина» і «Бессарабія» відновили приватну власність на землю, а дрібним, середнім і великим землевласникам повернули землі, експропрійовані радянською владою. Натомість у «Трансністрії» була збережена колгоспно-радгоспна система під контролем румунської влади. Її ліквідували тільки наказом губернатора від 14 березня 1942 р., згідно з яким колгоспи поділили на господарства середньої величини – «трудові громади», без права власності селян на землю, а радгоспи стали «державними маєтками». І лише 15 червня 1943 р. декретом І. Антонеску визначалося право селян отримувати землю у приватну власність. Вищою управлінською ланкою в аграрній сфері цих територій було міністерство сільського господарства Румунії. Йому підпорядковувалися через «Військово-цивільний кабінет для адміністрації Бессарабії, Буковини, Трансністрії» директорія сільського господарства в губернаторствах «Бессарабія» та «Буковина» й директорат агрокультури та економіки в «Трансністрії». Низовими ланками управлінської структури відповідно були примар і сільський староста, які безпосередньо на місцях впроваджували накази вищих посадових чинів окупаційної адміністрації.

Поряд з органами військової та цивільної німецької адміністрації до експлуатації сільського господарства України долучилися й спеціальні товариства,

наприклад, «Товариство з використання сільськогосподарських ресурсів України», яке фактично контролювало майже всі господарства в сільській місцевості на території райхскомісаріату «Україна» та акціонерні товариства: «Збіжжевий центр України», «Товариство з розплоду овець», «Птахівничо-ячний центр України», «Волокно-рослинний центр України», «Центр закупівлі і збуту України», «Різниці і м'ясні підприємства України», «Молочний і товщовий центр України», «Овочево-городній і картопляний центр України», «Цукровий центр України», «Центр напоїв України», «Українське товариство закупівлі й збуту овочево-городнини й картоплі», «Вукоопспілка» [72, 155].

Отже, експлуатація аграрного сектору окупованих території України мала певні регіональні особливості, зумовлені суспільними й економічними відносинами, притаманними цим територіям у довоєнні десятиліття, однак спільною метою залишалося максимальне використання продовольчих і сировинних ресурсів України для потреб армій і держав-окупантів. Регіональний чинник вплинув і на організацію заготівельної кампанії. Так, у райхскомісаріаті «Україна» для селян була запроваджена здача контингенту. Упродовж нацистської окупації норми здачі сільськогосподарської продукції були динамічними, причому простежувалася тенденція до їх збільшення. Іншими засобами отримання продовольства було вилучення продукції з хліборобських спілок, сплата податків та оренди сільськогосподарськими продуктами, податок за обмолот зерна, одноразові конфіскації певних видів продуктів тощо. У «військовій зоні» основним інструментом отримання сільськогосподарської продукції були так звані державні поставки, види і розміри яких різнилися в межах регіону. У дистрикті «Галичина» вилучення сільськогосподарської продукції здійснювалося через збір контингентів. Так само норми поставок весь час зростали: наприклад, у 1941 р. дистрикт мав здати 130 000 т зерна, у 1942 р. – 350 000 т, а в 1943 р. – 500 000 т. У губернаторствах «Бессарабія» та «Буковина» були запроваджені так звані продуктові декларації. Остання вважалася обов'язковою для заповнення кожним селянином, де він указував кількість зібраного врожаю, що й визначало мінімум для потреб сім'ї (80 кг зерна для дорослого, 40 кг для дитини) й господарських потреб. Увесь надлишок вилучався. У губернаторстві «Трансністрія» основним засобом отримання сільськогосподарської продукції стало її вилучення з «трудоx громад», а допоміжними – різноманітні види податків та поставок для селян-одноосібників, що не входили до «трудоx громад», на користь окупаційної армії – м'яса, молока, бринзи, меду та ін. [38, 55].

Практика впровадження в життя означених методів вилучення сільськогосподарської продукції в окупованих регіонах України виявила недосконалість політики загарбників у сільському господарстві. Реаліями, визнаними власне керівниками відповідних структур, стали провал планів хлібозаготівель і невиконання контингентів. Аби отримати заплановані норми, окупанти вдавалися до силових заходів, вилучаючи зерно за допомогою військ та поліції. Так, командувач військ оперативного тилового району групи армій «Південь» 28 листопада

1941 р. видав наказ про проведення операції з реквізиції зерна, згідно з яким «у період з 15 грудня 1941 р. до 31 січня 1942 р. силами військ місцеве населення повинно бути примушене до повної здачі наявних запасів зерна за вказівками місцевих керівників сільського господарства» [72, 157]. Генеральний комісар округу «Миколаїв» Опперман вимагав (згідно з наказом від 13 лютого 1942 р.) конфіскувати в колгоспах і радгоспах увесь хліб, зокрема і той, який планувалося одержати від обмолоту пізніше, а також олійні, бобові та інші культури. Однак подібні акції не сприяли суттєвому покращенню ситуації з хлібозаготівлею, попри те, що істотно зменшили запаси зерна як у господарствах, так і безпосередньо в селян.

Те, що такі заходи призведуть до голоду, німецькі військові й цивільні керівники добре усвідомлювали. Командувач 11-ї армії Е. фон Манштейн у наказі від 20 листопада 1941 р. наголошував на потребі вивезення максимальної кількості сільськогосподарської продукції до Райху, передбачаючи, що в окупованих містах значна частина місцевого населення голодуватиме [107].

З інших документів чітко зрозуміло, що політика нацистів у сфері продовольства орієнтувалася на вирішення двоєдиного завдання: а) одержання надійних джерел постачання Німеччини продуктами харчування; б) обезлюднення майбутнього «життєвого простору». Для прикладу, доповідь інспектора з озброєння в Україні (2 грудня 1941 р.) містила перелік необхідних для безперервного забезпечення Райху харчами заходів. При цьому вирішальним фактором вважалося зведення внутрішнього споживання «тубільців» до лінії мінімуму завдяки таким крокам: а) знищення зайвих їдців – євреїв, мешканців великих міст; б) граничне скорочення продовольчої норми для місцевого населення; в) зменшення продовольчого постачання сільського населення [58, 179].

Єдиної системи забезпечення продуктами харчування цивільних мешканців окупованих територій не було. Проте складне продовольче становище негативно впливало на ставлення місцевого населення до нацистських окупантів, що загрожувало активізацією пасивного й активного руху Опору. Зважаючи на таку «міну сповільненої дії», окупаційні органи розробляли заходи, спрямовані на подолання цих проявів. Місцева військова та цивільна адміністрації вирішували цю проблему на підставі конкретної ситуації. Однак така діяльність відбувалася переважно у площині пропаганди, і аж ніяк не покращення продовольчого забезпечення.

Особлива роль у пропаганді належала місцевій пресі. На шпальтах газет розміщувалися публікації, у яких повідомлялося про організацію спеціалізованих закладів громадського харчування, порядок видачі продовольчих абонементів і забезпечення продуктами певних пільгових категорій населення (дітей-сиріт, інвалідів, пенсіонерів, родин, репресованих радянською владою).

У періодичних друкованих виданнях декларувалися активні заходи місцевої адміністрації в цій сфері. Наприклад, у київській пресі вже 7 жовтня 1941 р. був оприлюднений зразок хлібної картки, яку домоуправління та домовласники

мали видати на кожну родину [67, 4]. Проте жодним словом не згадувалося і про передбачені норми забезпечення за карткою, і про те, що хліб не видавали тижнями. Із записів киянки І. Хорошунової відомо, що вперше хліб за картками вона отримала 10 жовтня 1941 р., а німці зайшли до Києва 19 вересня. Початкова норма відпуску хліба становила 200 г на особу, незалежно від того, працювала вона чи ні. «Прикріпили по 11 вулиць до кожного магазину. Тому черги з раннього ранку. І багато хто йде без хліба. І хліб за минулий день пропадає» [99]. Двічі у продаж надходив оселедець, якого продавали по півкілограма в руки. «Отримуй, доки сталінський залишився, бо гітлерівський ще не скоро скуштуємо», – сумно жартували кияни [34, 281]. Уже в середині жовтня запаси хліба вичерпалися. І. Хорошунова це прокоментувала так: «У нас починається справжній голод. Хліба немає... Купити дотепер нічого не можна. Магазили всі закриті. А на базарах селяни міняють продукти вже тільки на зовсім нові речі» [99]. І далі: «Виявляється, сто грамів хліба – це величезна порція. Останній хліб дали 30-го числа [жовтня 1941 р.] по двісті грамів. Обіцяли п'ятого [листопада], але не дали» [99]. Наступного разу кияни отримали цей важливий продукт лише через місяць – 16 і 30 листопада. У грудні також лише двічі видали хліб, й цим постачання у 1941 р. завершилося [34, 281]. Потерпали від голоду і харків'яни: «...Хліб! Катруся не їла його вже більше двох місяців!.. Адже він коштує тепер 250 карбованців за кильо!» [29, 18].

Як видно, передбачені норми постачання за картками були мізерними й залежали від регіону, пори року та категорії картки. І якщо на Сумщині і в «Трансністрії» працівники отримували щоденно по 200 г хліба, у Кіровограді – 400 г, то для утриманців постачання не передбачалося, а в Києві ця категорія населення могла розраховувати лише на 200 г хліба на тиждень, тобто близько 29 г на день [94, 301].

Місцеві органи влади, зважаючи на німецьке окупаційне нормативно-правове регулювання продовольчої сфери та беручи до уваги наявні ресурси, намагалися полегшити становище містян шляхом запровадження нормованого постачання. Так, управа Києва у квітні 1942 р. ухвалила інструкцію «Про порядок видачі населенню м. Київ продуктових карток та здійснення контролю над відпуском за ними продуктів харчування». Згідно з цим документом, продуктові картки видавалися: «а) працюючим чоловікам; б) безробітним чоловікам; в) утриманцям згаданих вище осіб – жінкам та хлопчикам до 16 р.; г) інвалідам і пенсіонерам; д) учням та студентам, які під час видачі карток навчалися; е) жінкам-домогосподаркам та жінкам-утриманкам незалежно від віку; ж) родинам осіб, репресованих або вивезених більшовиками з Києва; з) жінкам і дітям військовополонених; і) ремісникам, приватним торговцям, які на час реєстрації мали патенти; к) особам вільної професії (лікарям, адвокатам та іншим); л) робітникам і службовцям, які працювали поза Києвом та прибували до міста у відрядження чи у відпустку більше, як на 2 тижні; м) родинам хворих або тим, які перебували на стаціонарному лікуванні; н) особам, евакуйованим з інших

місцевостей і терміни перебування в Києві для яких визначалися понад 2 тижні; о) дітям, які постійно перебували в дитячих будинках» [103, 460]. Установлювалися 4 категорії споживачів за картками: до I належали інваліди, пенсіонери, приватні торговці, особи вільних професій; до II – утриманці працюючих осіб та родини тих, хто виїхав на роботу до Німеччини; до III – працюючі повний робочий день усіх підприємств і установ; до IV – фольксдойче та робітники, які працювали на важких роботах (на виробництві зброї, залізниці, видобутку каміння, вугілля тощо) [20, 62 – 63].

У таблиці наведено перелік основних продуктів харчування й норми (у грамах), передбачених за продовольчими абонеменами, та відображені регіональні особливості продовольчого постачання.

Назва продукту	Сніжне [5, 110]				Юзівка [54, 44 – 45]				Київ [103, 464]			
	1 кат.	2 кат.	3 кат.	4 кат.	1 кат.	2 кат.	3 кат.	4 кат.	1 кат.	2 кат.	3 кат.	4 кат.
хліб	-	1500	2000	3500		1500	2000	2500	1500	1500	2000	2500
крупа	-	-	250	400			500	500				
картопля	-	695	970	1250		2000	2500	3500	2000	2000	2500	3500
жири	-	40	65	100		30	50	100				
м'ясо	-	10	15	25		70	150	200	100	100	200	300

З наведених даних видно, що найбільше хліба могли отримати мешканці Сніжного Донецької області за найменшої норми м'яса й картоплі, натомість норми постачання в Києві та Юзівці були практично однаковими. Власне, самі німці визнавали, що тогочасне забезпечення продовольством місцевого населення було мізерним. Так, генерал-комісар Києва у своєму звіті за два з половиною роки господарювання в місті зазначав, що на картку українець міг отримати хліб, сіль і трохи перлової крупи. Призначене йому м'ясо він одержував нерегулярно, лише тоді, коли воно було наявне в достатній кількості. Жири за картокою взагалі не передбачалися. Такий пайок, що становив від 1/3 до 1/2 фізіологічної потреби людського організму, отримували тільки ті городяни, які перебували на службі в німців. Їхні родичі мали вдовольнитися значно меншими нормами споживання продуктів харчування [102, 334].

Більш-менш вдалося стабілізувати ситуацію з постачанням хліба тільки в другій половині 1942 р., коли був зібраний урожай, – середня тижнева норма хліба за картками навіть для утриманців зросла до 1500 г. Але таке збільшення характеризувалося значним зниженням якості хліба, що підтверджувалося зростанням кількості захворювань унаслідок споживання продуктів із різноманітними неїстівними домішками [103, 43]. У Німеччині проводилися спеціальні дослідження

щодо складу хліба для поневоленого населення. Деякі з них привели авторів до висновку, що найбільш вигідна суміш утворюється з 50% житнього борошна грубого помелу, 10% борошна, отриманого із соломи та листя, 20% обжиків цукрового буряку та 20% целюлозного борошна. У Харкові хліб видавали будь-який, але не житній та не пшеничний. Давали хліб із пшона, пізніше до нього додавали траву, яка використовувалася для корму тварин, – могоару. Зрештою, харківський хліб мав такий склад: просяне борошно з доданням зерен могоари та 10 – 15% ячмінного борошна задля скріплення [88, 288]. Так само рівненський гебітскомісар В. Беер заборонив випікати хліб із пшениці для місцевого населення. Замість неї використовували гречку, ячмінь, просо тощо [68, 208].

Голодуючі мешканці великих українських урбанізованих центрів змушені були вживати в їжу малоприсдатні для цього макуху, висівки, мерзлу картоплю, буряки, лушпиння картоплі, загиблих коней, домашніх тварин і навіть казеїновий клей, як це було зафіксовано в Краматорську і Харкові. Найважче доводилося людям похилого віку, дітям, немічним, хворим і непрацюючим.

Для отримання продуктового абонементу, наприклад, безробітним чоловікам та їх родинам потрібно було надати картки біржі праці з відповідними відмітками про явку у встановлені дні, а дітям шкільного віку відповідні довідки – з навчальних закладів [73, 4; 97, 4].

Слід наголосити, що постачання за картками було доволі неритмічним. Пропонувалися заміники за відсутності певних продуктів (наприклад, консерви замість свіжого м'яса та риби тощо), картки отоварювалися за гроші, загублені та прострочені продовольчі абонементи не підлягали відновленню. За твердженням історика А. Скоробагатова, у найсприятливіші періоди в Харкові продукти за картками отримували 80 – 90 тис. мешканців (при загальній кількості населення в липні 1943 р. – 230 тис.). Наприклад, від 19 до 26 липня 1943 р. харчування отримували 86 544 громадян, зокрема за такими категоріями: фольксдойче – 400 осіб, працівники з нормальними умовами праці – 47 142, на важких роботах – 6019, утриманці – 18 143, хворі в лікарнях – 1521, діти в дитбудинках та інших установах – 3031, учні – 10 288 [88, 289].

Отже, продовольчі абонементи не гарантували забезпечення продуктами харчування всіх мешканців окупованих територій, однак стали надійним засобом реєстрації місцевої людності, що давало змогу окупаційній владі з'ясувати соціально-вікову структуру населення та можливості його експлуатації.

Постійно потерпали від голоду соціально незахищені категорії населення (діти, інваліди, люди похилого віку). Щоб хоч якось покращити їхнє становище, місцеві допоміжні органи управління організовували їдальні, де незначна частина нужденних могла приглушити відчуття голоду на кілька годин рідким супчиком, інколи з шматочком хліба. Середня вартість обіду в спеціальних закладах громадського харчування становила 1,1 – 1,7 крб. Звичайно, кількість обідів за такою ціною була обмежена, оскільки їдальні не отримували від адміністрації передбачених грошей. Районні відділи послалися на те, що в них немає необхід-

них коштів, і лише частково покривали необхідні витрати. Киянин А. Кузнецов зазначав, що Куренівська районна управа відкрила їдальню для дітей, які голодували, у приміщенні колишнього дитсадку. Діяла вона всю зиму 1941 – 1942 рр. Для дітей готували страви переважно із пшона [37, 166 – 167]. Натомість заступник завідувача відділу торгівлі КМУ на початку грудня 1941 р. І. Нещадим змальовував перспективи поліпшення постачання харчових продуктів населенню окупованої столиці так: «...Винятково важливе значення для поліпшення харчування населення мають їдальні, кафе, ресторани, закусочні. ... Система громадського харчування міської управи має 31 підприємство та кооперація – 103, приватники – 78 їдалень, кафе, ресторанів, закусочних. Така кількість є вже великою силою. Чим краще ці заклади працюватимуть, тим відчутніша буде їх допомога загальній справі дальшого поліпшення постачання населення нашого міста» [75, 4]. Як вони «гарно» працювали, описувала І. Хорошунова: «Перші їдальні відкрилися 9 жовтня 1941 р. Черги в них формуються з раннього ранку. Потім поблизу входу починається колотнеча. Більш сильні і нахабні одержують обіди. Коштують обіди дорого, але кажуть, що в них плаває м'ясо...» [99]. А в листопаді вона зазначала: «У жалюгідних їдальнях неможливо їсти, тому що палаючі очі тих, хто очікує черги, здається, спляють тих, хто їсть. І щасливців таких дуже мало. І їдять вони не так, як звичайно, а їдять соромлячись, схилиючись низько над тарілками. Ковтають швидко, щоб швидше піти. Їдалень мало. Вони одна за одною закриваються. І є вони тільки при деяких так званих установах» [99].

Зовсім інакше діяльність закладів громадського харчування висвітлювалася в матеріалах окупаційної преси. У початковий період окупації остання вміщувала публікації про складну ситуацію у сфері громадського харчування, пов'язану з руйнівними наслідками відступу радянської влади з населених пунктів. Доводилося здійснювати ремонтні роботи у приміщеннях їдалень, збирати посуд, обладнання, кошти тощо. Газетні матеріали наголошували на особливому значенні в цій діяльності окупаційної влади. «...Положение с питанием населения становилось с каждым днем все тревожнее; у значительной его части иссякали последние остатки пищевых запасов. В эту трудную пору на помощь населению пришло германское военное командование. Отпускаемое из военных складов зерно, отходы из военных боен и временами мясо, вместе с остатками городского запаса солений и бураков, составили ту основу, на которой были открыты в декабре – январе 5 столовых, в том числе одна для тубдиспансера. В январе удалось наладить хозяйственный обмен с деревней. Время от времени в степные районы Крыма направляются заготовительные колонны для приобретения в обмен на вещи пищевых продуктов. К сожалению, ассортимент таких заготовок ограничивается только зерном и мукой. Этими операциями сырьевая база оказалась расширенной настолько, что к концу февраля [1942 г.] явилась возможность открыть еще 2 столовых на 3 000 чел. В настоящее время питательной сетью обслуживается уже свыше 14 000 чел. ... Карточки на получение обеда

в столових видаються не тільки для робочих і служачих городських учреджень, підприємств і для лиц, состоящих на соціальному забезпеченні, но і для особливо нуждаючихся громадян...» [82, 4]. Публікації пізнішого періоду позначені характеристикою діяльності закладів громадського харчування, асортиментом страв і цін на них [1, 4; 2, 4; 74, 4; 78, 3; 79, 4].

Інколи в газетах вміщували повідомлення про незадовільну роботу їдалень: «З ініціативи державних, кооперативних і приватних організацій у Києві відкрито ряд підприємств громадського харчування. У Шевченківському районі функціонують 24 їдальні та кафе-закусочні... Але, на жаль, деякі керівники не розуміють своїх функцій і не бажають оцінити значення харчування людної. Господар кафе-закусочної п. Антонов (Степанівська, № 6) ставиться до своїх обов'язків брутально, загрожуючи отруєннями своїх споживачів. Капуста вживається тут гнила, помідори зацвілі. У тій самій місці миється посуд і брудна білизна. Медичного огляду робітники своєчасно не проходять. Санітарний одяг брудний, подертий. Санітарні вимоги уперто не виконуються. За таке ставлення до своїх обов'язків п. Антонова оштрафовано на 1000 крб, а належну йому закусьочну опечатано адміністративним порядком (21.XII – 1941 р.)» [56, 4]. І далі: «В їдальнях погано готують. У Харкові відкрито чимало їдалень, ресторанів, кафе. Усі ці заклади мають певні резерви городини, жирів та м'яса, конче потрібні для харчування населення, і досить кваліфікованих працівників-кулінарів. Крім того, на ринку дедалі більше з'являється різних дефіцитних продуктів: хліба, м'яса, олії, сала. Ресторани, їдальні й кафе мають усі можливості готувати добрі, смачні страви. Деякі з них справді прагнуть до цього і мають уже добрі наслідки. Але багато є ще й таких харчових підприємств, які годують зовсім поганою, несмачною їжею. Буває, що деякі страви їсти зовсім не можна, готують брак, коли не сказати отруту. Псують добрі продукти, очевидячки, за формулою – аби швидше та більше. Такого становища надалі терпіти не можна, проти псування харчів по їдальнях треба боротися негайно всіма засобами й усім разом. ... Кулінари за це повинні суворо відповідати» [6, 4].

Місцева влада закликала керівництво відновлених установ подбати про харчування своїх працівників шляхом відкриття їдалень. Працівниця «Ленкузні» Н. Конашко в робочі дні харчувалася у заводській їдальні. Обіди, за словами жінки, були дуже погані. Щоденно на перше – пшоно, друга страва – пшоняна каша, просяний хліб, від якого розвивалися шлункові захворювання [105, 2]. Однак поступово й такі їдальні згортали роботу через ускладнення з доставкою сільськогосподарських продуктів, високих цін на них, відсутність чітко визначеної офіційної лінії щодо постачання продуктами цих закладів тощо.

Подальша ситуація з харчуванням у містах засвідчила, що зусилля місцевої влади з вирішення цієї проблеми були недолугими. Власних запасів продуктів допоміжні управлінські структури не мали, їх доводилося завозити із сіл. Однак брак транспорту, пального стали на заваді цьому найпростішому способу розв'я-

зання продовольчої проблеми. Створені кооперативи та споживчі товариства поступово перетворювалися на засіб збагачення їх засновників.

Містяни самотужки намагалися вирішити складну продовольчу проблему. Поширеними стали походи в ближні та дальні села для обміну промислових товарів на продукти харчування. «На дорогах, що вели до сіл, можна було зустріти робітників, лікарів, інженерів, чоловіків та жінок. Іноді йшли в 3 – 4 шеренги, везли речі на обмін. І часто на дорогах доводилося бачити померлих. Ішли жінки з дітьми на руках, везли дітей у тачках...» [35, 227 – 228]. Для окремих містян такі походи закарбувалися в пам'яті й тривалий час нагадували про пережиті жахи під час окупації. Киянка І. Мірчевська описала похід своєї мами на село в роки нацистської окупації так: «... Зібрала якісь речі, серед них і татів вихідний костюм. ... Мама пішла через замерзле Дніпро в бік Козельця... Принесла вона трохи продуктів: декілька склянок борошна, квасолі, якихось круп. За пазухою принесла мені пляшку молока. Так несла всю дорогу, щоб не замерзло. Був ще шматочок сала і декілька яєць, та поліцаї відібрали. Сваритися з ними не можна було, бо могли й пристрелити. Завжди перевіряло двоє: німець і поліцай. Німці не дуже рилися в сумках, а тільки надривно кричали: «Швидше, російські свині», штовхали в спину і пропускали. А ось поліцаї рились в сумках ґрунтовно. Інколи змушували висипати все на землю. Те, що їм подобалось, вони забирали у голодних, замерзлих людей» [50, 37 – 38]. Наступного разу І. Мірчевська сама стала учасницею «мінок». «Був сильний мороз. Ледве ми дісталися до села. Стукали в хати. Ніхто не відчиняв. Та раптом нам пощастило. Двері відімкнула жінка, затигла нас до хати. На підлозі повзали діти, менший меншого, лахміття, злидні. Добра жінка чимось нагодувала нас і запхала на піч. Пробули ми в неї декілька днів. Жінка ділилась з нами всім чим могла. Мама ходила селами, міняла, а я гралася з дітьми. Дещо мама віддала нашій рятівниці. Коли поверталися додому, нам теж пощастило. За селом зупинилася вантажівка. У кабіні – німці. Ми злякались – думали, що почнуть відбирати в нас наше багатство, яке ми наміняли. Сивий німець похилого віку, в окулярах, вийшов із кабінки й чистою російською мовою поцікавився, звідки й куди ми йдемо. Мама, хвилюючись, розповіла. Німець виявився військовим лікарем, вихідцем із Росії, емігрантом, запропонував кузов своєї вантажівки і навіть пригостив мене цукерками» [50, 39 – 40].

Киянка Н. Кутах теж пригадувала свої походи-«мінки» в сільську місцевість. «Ходили до Ново-Петрівців і на Троєцину. Неодноразово виміняні продукти забирали поліцаї, німці у цьому не чинили опору. Іноді мати брала мене з собою, тому що з дитиною люди ставали поступливішими і навіть могли пригостити. Та одного разу ми з сестрою потрапили під обстріл. Це ще один жахливий епізод мого дитинства, який ніколи не забуду, особливо те, як над головою проносилися кулі, а ми лежали на землі, міцно до неї притиснувшись і молячи бога про спасіння» [91].

Упродовж усього періоду нацистської окупації джерелом постачання продуктів стали базари, хоча окупаційна влада обмежувала завезення продовольства,

запроваджувала «тверді ціни», боролася з «мішечниками» і навіть забороняла базарну торгівлю, що взимку 1941 – 1942 та 1942 – 1943 рр. поставило багатьох людей на межу голодної смерті. Дефіцит продовольчих товарів, поширення «чорного ринку» викликало інфляцію та сплеск спекулятивних цін на ринках. Так, у Києві склянка житнього борошна коштувала 10 руб., пшона – 15 руб., солі – 10 руб., 1 кг сала – 1000 руб., 1 кг вершкового масла – 800 руб., 10 картоплин – 25 руб., літр молока – 45 руб., 1 пуд борошна простого помолу – 1200 руб. Про особливості роботи Галицького базару повідомляла окупаційна преса. «...Тепер, як і раніш, Галицький базар зосереджує 75% торгівлі Києва. Особливістю цієї торгівлі є те, що, крім товарової групи, останнім часом тут поширилася торгівля й групи харчової. Неправильне ж провадження цієї торгівлі може відбитися на здоров'ї споживача. ... Ось – молочні ряди. Стоять десятки відер молока. А що це за молоко, чи не від ящурної часом або сухотної корови? А може, наполовину з водою та глиною? Чи перевірялося воно в лабораторії? Ось стоїть жінка з шматком м'яса, але невідомо, чи м'ясо це не хворої на сеп, телій, чуму тварини. Йдемо далі: продається чай. Пригляньтесь добре – і ви побачите, що самовар ще не закипів, а господарочка чай уже наливає, бо гаяти час – втрачати гроші. А ось добродій з'їв борщ, а тарілку замість гарячої води собака язиком вилизав. ...Ніхто не суперечить, що харчову торгівлю слід поширювати, але над санітарним упорядкуванням її треба замислитись. ...» [11, 4]. Насправді, незважаючи на недоліки в роботі, саме базари стали справжнім порятунком для багатьох містян, де можна було придбати чи виміняти щось із продуктів або товарів щоденного вжитку: «На тій частині базарної території, де продаються харчі, панує неуявлене перебільшення попиту над пропозицією. Тисячі голодних людей вештаються поміж майже порожніми столами з пекучим бажанням купити щось їстівне, а купити нема що... Ген-ген далеко йде стара жінка, яка несе щось у кошичку, а за нею біжить цілий натовп. Стара підходить до столика й починає розмотувати кошик, а десятки голодних облич тягнуться хоч краєчком ока побачити, що саме стара має ... десятки рук відпихає одно другого якнайбрутальніше, аби самому стати ближче старої, яка, відчуваючи вагу перед голодним натовпом, повільно і навіть урочисто виймає... (о розкіш... о щастя!) сире картопляне лушпиння...» [29, 50 – 51].

Спроби властей встановити тверді ціни спричинили до згорання торгівлі, зникнення продуктів із прилавків і нової хвилі дорожнечі, хоча оголошення відповідного змісту з'являлися в періодичній пресі впродовж усього періоду нацистської окупації [27, 1; 62, 1; 66, 4; 83, 4; 95, 3; 96, 4].

У Харкові влітку 1942 р. 1 кг хліба коштував 150 руб. за офіційно встановленої ціни 1,7 руб., 1 яйце – 8 руб. (0,8 руб.), 1 л молока – 20 руб. (1,2 руб.), 1 л соняшникової олії – 280 руб. (14,5 руб.), масла – 600 руб., 1 кг сала – 1000 руб., 1 кг пшеничного хліба – 50 руб., житнього – 35 руб., 1 кг цукру – 500 руб. [70, 86].

Низьку купівельну спроможність місцевого населення визначала вкрай мізерна (у зіставленні з цінами) заробітна плата. У райхскомісаріаті «Україна»

робітник одержував 400 руб. на місяць, бухгалтер – 500 руб., друкарка – 400 руб., керівники різних рівнів – від 900 до 1500 руб. Улітку 1942 р. платня середнього службовця становила 700 – 800 руб., тоді як 1 кг сала коштував 750 руб. У березні наступного року 1 кг цього продукту можна було купити за 6 тис. руб., а зарплата залишалася та сама [92, 13].

До стратегії виживання належало й городництво. Городян через місцеву пресу закликали отримувати земельні ділянки в користування через міські управи й забезпечувати себе овочами самостійно [106, 4]. «Весною цього року все населення міста Маріюполя та його околиць буде наділено землею під городи на один рік, – повідомлялося в місцевому часописі. Кожна сім'я чи поодинокий громадянин одержить до 2.000 кв. метри землі; ця норма може бути для одиноких зменшена. ... Одержать землю під городи всі працюючі, а також всі безробітні, що виявлять бажання мати та обробляти городи. На своїй ділянці господарі повинні насамперед посіяти найбільш цінну й потрібну культуру – картоплю, хоч не забороняється висівати й всяку іншу городину. Отже, кожному завчасно треба подбати за насіння для свого городу. ... Ділянка, що нею наділяється сім'я, зможе дати врожай городини 5 – 6 тонн, коли біля землі добре, старанно, вміло й, головне, завчасно попрацювати... Кожний громадянин, що взяв землю під город, повинен здати з врожаю Обласній Земельній Управі з дільниці в 2.000 кв. метрів 70 кілограмів картоплі; у разі відсутності насінневої картоплі, коли картопля не буде посаджена, можна здати 100 кілограмів у рахунок платні пізньою городиною: морквою, харчовими буряками, пізньою капустою за еквівалентом. За здану городину буде сплачено за цінами, затвердженими німецькою владою. ... При Міській Управі організовано городне бюро, де кожний зможе мати від агронома всі поради в справі обробки городу» [69, 1]. Публікації про ситуацію у сфері городництва з'являлися й в інших виданнях того часу [13, 3; 18, 4; 19, 4; 26, 3; 30, 2; 55, 4; 60, 4; 86, 4 та ін.].

Однак власні зусилля міського населення щодо вирішення складного продовольчого питання, як і заходи місцевої окупаційної влади в цій царині, не дали очікуваних результатів.

На початку березня 1942 р. Й. Геббельс занотував у своєму щоденнику: «Становище з продовольством в окупованих східних областях надзвичайно скрутне. Там помирають від голоду тисячі й десятки тисяч людей, що цілковито нікого не цікавить» [53, 132].

Від недоїдання потерпала більша частина населення окупованої України. Найдошкульнішими виявилися зимові місяці та початок весни. Люди боролися за життя як могли. Професор О. Мігулін згадував: «Кожен по-своєму пристосовувався. Я зиму 1941 – 1942 рр. прожив за рахунок того, що після приходу німців узяв два дохлих коня, які валялися на галявині... Німці стріляли на смітнику собак. Спочатку ми гидилися, а потім з'їли близько двох десятків собак. ... Одного разу вони, мабуть, убили свого собаку, тому що він був жирний, дуже смачна

німецька вівчарка, яка принесла нам велике задоволення. Упродовж тижня ми їли чудові котлети» [88, 278].

Нацистський голодомор спричинив трупоїдство. За свідченням професора живопису Симонова з Харкова, німці вішали звинувачених у канібалізмі з табличкою на грудях: «Я повішений за те, що продавав людське м'ясо». За деякими джерелами, улітку 1942 р. на Кінній площі на базарі був повішений чоловік, який продавав печінку та легені померлих від голоду людей» [88, 278]. Його слова підтверджуються інформацією з іншого джерела: «... чула, що ніби в Харкові є випадки людодства, ніби когось затримано на базарі з пиріжками та ковбасою з людського м'яса, ніби когось за людодство німці повісили... але не вірила, не хотіла тим страшним чуткам вірити...», поки одного дня сама на базарі не побачила труп повішеного канібала [29, 60]. Ходили чутки, що на Подолі в Києві викрили групу, яка вбивала людей і торгувала їхнім м'ясом. Зафіксовано й інші випадки вбивства людей із цією метою. Однак офіційна преса повідомляла лише про один факт канібалізму, коли 50-річний чоловік на прізвище Корнієнко з'їв 16-річну дівчину. За це Корнієнка привселюдно повісили 27 січня 1943 р. в самому центрі Києва [4, 185].

Результатом нацистської політики і практики голоду стали масові хвороби, пов'язані із систематичним недоїданням: гіпертрофія, дистрофія, рахіт, нефрит, цинга, туберкульоз, кір, скарлатина, дифтерит, коклюш, а також смертність з цієї ж причини. У Києві з часу приходу німецьких військ до 1 квітня 1942 р. від голоду, холоду й викликаних ними недуг померло від 80 до 120 тис. городян [47]. За даними Харківської міської управи, наведеними А. Скоробагатовим, у 1942 р. (друга половина грудня 1941 – перша половина грудня 1942 рр.) померли від голоду 13139 харків'ян, що становило 58,4 % всіх померлих за цей період. Навіть такий небачено високий відсоток померлих від голоду може бути збільшений, бо, як стверджував завідувач відділу охорони здоров'я міської управи Харкова проф. Добровольський, деякі лікарі неправильно склали «лікарські довідки» про смерть громадян, уникаючи діагнозу «смерть від голоду», замінюючи таку причину смерті на інші, наприклад: «безбілкові набряки», «параліч серця», «дитяча кволість» тощо [88, 279]. Отже, як і в радянські часи, правда приховувалася, «нова» влада уникала розголошення інформації про страшні наслідки свого господарювання для місцевого населення, надаючи перевагу бравурно-оптимістичним газетним нарисам з відчутним пропагандистським «душком». Т. Снайдер, аналізуючи спільні риси обох тоталітарних режимів, стверджує: «У світлі нестач, особливо нестачі харчів, обидва режими поєднали масове вбивство з економічним плануванням» [89, 16].

Ситуація з харчуванням в окупованих поселеннях України залишалася складною впродовж усього періоду перебування загарбників на захоплених територіях і тривалий час по тому. Заходи місцевої влади в цій царині зі сторінок газет зображувалися доволі дієвими й активними, насправді ж переважно мали декларативний характер, тому населення змушене було самотужки

рятуватися від голодної смерті. А передбачені місцевою владою норми постачання за продуктовими абонементом нагадували швидше знуцання, ніж допомогу, оскільки були надто мізерними.

Практика організації штучного голоду була складовою частиною німецької аграрної політики. Як і передбачалося, великі міста недостатньо забезпечувалися продуктами харчування. Особи, які не мали роботи або соціальних зв'язків із селом, голодували, особливо взимку. Це стосувалося насамперед Києва, Донбасу, Криму та Північно-Східної України. Регіон Харкова був оголошений зоною «тотальних реквізицій» (нім.: «Kahlfratzzone», буквально такою, де «з'їдалося геть-усе»), у якій дивізії Вермахту здобували харчування на власний розсуд. Наслідки таких дій були катастрофічними для місцевого населення [21]. Останньому пропонували покращити становище з харчуванням шляхом виїзду до Німеччини, де остробітникам нібито забезпечувалися гарні умови проживання і харчування [76, 4].

Незважаючи на те, що політика примусового залучення робочої сили з окупованих територій у економіку III Райху мала на меті раціональне її використання і збереження, на практиці часто було інакше. Уже на стадії транспортування остарбайтерів фактично морили голодом. Ось лише кілька свідчень.

Мешканка смт Ладан Прилуцького району Параскевія Кисленко згадувала, що спершу її з іншими земляками везли в закритому вагоні до Києва, потім вони перебували в таборі, а після цього в закритих вагонах дісталися Магдебурга. Їжу за час цієї виснажливої подорожі давали тільки один раз. Житель с. Андріївка Михайло-Коцюбинського району Василь Наливайка далі розвиває думку такими словами: «Їхали у закритому вагоні під вартою. Їсти не давали». Уродженка с. Іванківці Ольга Бережна, яку 16-річною забрали до Німеччини за те, що батько був партійним, писала: «Їхали місяць, їсти не було чого, давали тільки кип'яток» [59, 155].

Катерина Кашка з Чернігівщини згадувала: «Привезли нас у концтабір. Щоранку видавали хліб із тирсою (лише 100 г на день) і маргарин (по 5 г). А на обід було якесь вариво із зелених сухарів – воно аж тягнулося за черпаком, коли його в тарілки наливали. Яка я не була голодна, а й ложки проковтнути його не змогла! Ну, думаю, вмиратиму, що ж поробиш... Два тижні нас тримали у тому таборі. Тоді повели у лазню, але люди були настільки знесилені, що дехто й не дійшов. Усі були виснажені, худючі, наче живі скелети... » [59, 157].

Натомість з матеріалів окупаційної преси складалося протилежне враження. У газетних публікаціях повідомлялося, що майбутні робітники Третього райху в дорозі забезпечувалися харчуванням, описувалися гарні умови їхнього перебування в Німеччині. А поїздка до Райху взагалі подавалася пропагандою як шанс змінити своє життя на краще: побачити світ, здобути фах, набратися гарних манер у культурному середовищі тощо.

Особливо переконливими для тогочасного населення були листи східних робітників, розміщені в періодиці [42; 43, 4; 44, 4; 45, 2; 46, 2; 48, 3]. З цією ж метою

здійснювалася порівняльна характеристика ситуації з продовольством у Радянському Союзі й Німеччині, наприклад, за листами такого змісту:

Два различных мира

Одна часть Русской Освободительной Армии при преследовании бегущего врага заняла службу почтовой цензуры. Служба эта занималась цензурой всех писем, отправляемых с фронта и приходивших из тыловых местностей. Цензуру проводили агенты НКВД. Выдержки из этих писем мы помещаем в настоящем номере. Комментарии здесь не требуются, они сами достаточно ярко говорят об ужасном положении населения в Советском Союзе.

Какое огромное различие между письмами, посылаемыми вам нашими родными из Германии и письмами из тыла Советского Союза. Два мира противостоят друг другу. В Советском «раю» голод и эксплуатация людей, не-взирая на состояние их здоровья. Пусть об этом скажут вам сами письма.

МЫ ГОЛОДАЕМ

«Мы голодаем. Доставки колхозами в прошлом году были большие¹, чем прежде, и уже осенью не хватало хлеба. Дорогой Миша, когда этому будет конец? Когда ты вернешься домой? Я опасюсь, что когда ты вернёшься домой, ты уже не застанешь меня и детей живыми. Мы этого не можем перенести, Верочка уже совсем слаба, она больше не может ходить в школу, а я ничем не могу ей помочь. Дорогой Миша, приезжай хотя бы на короткое время. Питание становится все хуже. Дети худеют с каждым днем... Я боюсь, что многие из нас умрут от голода. Последние зимние месяцы мы имели только полумороженный картофель и капусту. Я уже привыкла есть всевозможные гадости. Ведь кушать нужно. Но дети от этой пищи болеют».

ПРОИЗВОЛЬНОЕ РАСПРЕДЕЛЕНИЕ ДОПОЛНИТЕЛЬНЫХ КАРТОЧЕК

«... Равенства у нас не существует. Лучше всего снабжаются высшие служащие и руководители. Но кто не имеет знакомства, должен страдать. ВСЕ ЖЕНЩИНЫ ПРИЗЫВАЮТСЯ ... Сперва ушли вы, потом призвали стариков и мальчиков, теперь берут уже и женщин. Так уничтожается русский народ. Говорят, что вместо нас придут китайцы».

РУКИ ОПУСКАЮТСЯ

«В колхозе вообще не осталось больше мужчин. Все призваны. Дядя Федя, несмотря на то, что он совсем старый, больной и еле двигается, тоже получил повестку. В деревне остались только старики и дети. Уже появилось несколько инвалидов, но они сами нуждаются в уходе, и от них никакой пользы нет. Когда же, наконец, эта война кончится? Работа не спорится, ведь никого нет. Когда на все посмотришь, опускаются руки. Что с нами будет?» ...

[...]

¹ Так у документі.

СЕМЬЯМ КРАСНОАРМЕЙЦЕВ НЕ ПОМОГАЮТ

«Вот благодарность за то, что вы жертвуете своей жизнью: целыми днями я должна клянчить самое необходимое. Все время приходится ждать и ходить от одного к другому. Также бессердечное отношение и отказ во всем я одна еще могу кое-как переносить. Но дети не выдержат этого долго».

г. Краматорск, Моте Зориной.

Здравствуйте, Мама, Таня, Рая и Миша! Я нахожусь недалеко от Берлина. Мама, мне здесь очень, очень хорошо. Кроме меня, здесь еще работают два поляка. Утром я дою 3 коровы, после убираю в комнатах и уже потом идем в поле, работать. Обо мне не беспокойтесь. Кушаем 4 раза в день за одним столом с хозяевами. В воскресенье всегда едим торт. Вечером ходим гулять. [...] С приветом. Антонина

г. Попасная, Завценко Мусс:

Работа моя заключается в том, что я убираю комнаты и помогаю на кухне, а летом все вместе работаем в поле. Кушаем 5 раз в день, два раза мясное. Едим вдоволь. Из одежды у меня есть 6 праздничных платьев и много других, 2 пальто, 2 пары полуботинок и 1 пара ботинок. Обо мне не беспокойтесь, живу очень хорошо. Ваша Александра.

Рабочие с фабрик пишут:

Село Скелевое, Дебальцево, Матрене Россохе.

... Сейчас нахожусь в Великой Германии, стране счастья и культуры. Работаю в шахте по 8 часов в сутки. Кормят нас хорошо, 3 раза в день. Получаем 400 грамм хлеба, колбасу, масло, суп и борщ. [...] До свидания. С приветом, ваш сын Вася.

[...]

Артемовск, Калинино, Кулинич Марии

... Работы здесь мне меньше, чем было дома, питание хорошее. Кушаем 5 раз в день. Если бы мне сейчас преподнесли тот борщ, который я ел дома, то я и смотреть не стал бы на него... Николай В.» [52, 3].

Ці та інші пропагандистські заходи мали певний успіх, оскільки знайшлося чимало охочих поїхати на роботу до Третього райху. Люди, не обізнані зі справжнім станом справ, сприймали такі публікації за чисту правду. З власного досвіду вони знали про ставлення радянської влади до населення, тому й наведена інформація про харчування в Радянському Союзі не викликала сумнівів.

Доволі поширеною практикою відволікання місцевого населення від щоденних проблем стало вміщення в періодичних виданнях статей про Голод 1932 – 1933 р. [23] Одна з таких публікацій містила статистичні дані, які мали стати суттєвим аргументом для переконання населення у злочинах радянської влади.

«ДО СТАТИСТИКИ голоду на Україні

Як відомо, ССРСР категорично заперечував факт голоду в Україні. При цьому вжито низку внутрішніх заходів, щоб знищити всі офіційні сліди голоду. З обласних і районних лікарень вилучені всі книги реєстрації хворих за період

1923 – [19]33 рр. Вилучені також і всі наукові клінічні матеріали (історії хвороб і т. ін.). Теж саме зроблено також з усіма матеріалами інших установ (ЗАГСу. Сільради і т. п.), що могли б дати статистичні відомості про голод і його розміри. Велика кількість лікарів і статистиків, особливо сільських, підпали під репресії. Саме слово «голод» мало зникнути як у письмових матеріалах, так і в розмовах. Лікарі всю смертність від голоду були примушені «розподілювати» у звітах поміж окремі хвороби. В зв'язку з цим «Уманський Голос» опублікував цікаві статистичні відомості, які випадково збереглися, про смертність наприкінці 1932 р. і в першій половині 1933 р. по селах Ладижинського району. Тут наводимо таблицю, зладжений на підставі опублікованих даних, для п'яти типових сіл:

Причини смерти	Назва села				
	Шарино	Рижавка	Юрківка	Синиці	Городниця
Голод	290	237	164	290	270
Хвороба	2	3	4	5	6
Самогубство	3	-	-	-	-
Старість	8	30	5	27	73
Інші	2	-	19	27	4
Всього	305	270	192	349	443

Хоч і нема відомостей про кількість населення по цих селах, наведений матеріал дає змогу уявити собі справжні розміри голоду, від якого померло в 15 – 20 разів більше, як з усіх інших причин. При цьому треба пам'ятати, що наведена смертність стосується лише селян, що померли в своєму селі. Ті, що пішли по Україні блукати за хлібом і повмирали десь по шляхах, взагалі не були охоплені ніякою статистикою. Та навіть і подана тут статистика носить явні сліди фальшування, особливо в с. Городниця, де на 96 померлих від хвороб аж 68 осіб померло від «недокровности»... Очевидно, що майже всі 96 смертей «від хвороб» слід віднести на рахунок померлих від виснаження літніх людей і на рахунок шлункових хвороб, викликаних споживанням неперетравлених речовин — хліба з бруньок і липової кори, основного джерела харчування в Уманщині під час голоду. (КС.)» [23].

Такі публікації мали посилити ненависть місцевої людності до радянської влади, відволікти увагу людей від проблем окупаційної дійсності на жахливі часи з минулого.

Повідомлення про складне продовольче становище в Радянському Союзі посідали помітний сегмент у тогочасній періодиці [9, 2; 14, 2; 15, 3; 16, 1; 17, 2; 28, 3; 57, 7; 77, 3; 80, 3; 93, 6; 98, 2; 101, 1]. Окремий цикл публікацій був присвячений голоду в блокадному Ленінграді, при цьому, звичайно, всі звинувачування спрямовувалися на радянську владу [7, 4; 8, 3; 25, 3; 39, 3; 40, 2; 41, 2; 49, 1; 51, 2].

Щоб зрозуміти риторику таких публікацій, наведемо витяг однієї з них.
«ГОЛОД В СССР

Американський журнал «Тайм» передає свідчення про тяжелі лишення, випавші на долю підсоветського громадянського населення. Воно вимушено нести непосильні жертви для того, щоб уряд Сталіна міг, хоч в якійсь ступені, підтримувати постачання армії, яке з кожним днем стає все складніше. Особливо погано обставлено питання про продовольство. Більше 90% всіх продовольствених продуктів суворо нормовано. Решта ж продається за фантастичні ціни, недоступні рядовому підсоветському громадянину. Так, наприклад, в Москві за одне яйце платили до 3 американських доларів. Ціна кружечка молока доходила до п'яти з половиною доларів, а фунт картоплі пропонувався за долар. Легко собі уявити, як поведеться підсоветський громадянин в Москві, тим більше, що продукти, передбачені за продовольственими картками, існують тільки на папері. В дійсності вони майже ніколи не видаються, так як в Москві немає жодних запасів, а транспорт, давно вже підірваний, не може задовольнити потреби столиці. Звичайно, в московській пресі немає жодних вказівок на нескінченні черги громадян, що стоять за продовольством (більшею частію безуспішно), вконець виснажених і виснажених; багато з них, мабуть, не доживуть до весни [...] [15, 3].

Публікації такого роду мали посилити ненависть місцевого населення до радянського режиму, посіяти серед нього сумніви щодо доцільності повернення попередньої влади, підвищити його лояльність до окупантів. Останні, звертаючись до селян стосовно необхідності сумлінної праці під час збирання хліба, наголошували: «Запевняємо вас, що не в інтересах німецької влади, щоб населення голодувало. Така голодовка цікавить тільки ворогів селянства» [87, 1].

Іншим напрямком нацистської пропаганди стало висвітлення складного продовольчого становища населення Німеччини. У такий спосіб нацистські керівники намагалися наголосити, що труднощі притаманні не тільки окупованим територіям, що відмова від чогось – це тимчасове явище, але поки що це повсякденна практика в Німеччині, тому й місцева людина «східних територій» повинна сприймати брак продуктів харчування та інші негаразди побутового характеру як щось зрозуміле. Про це, зокрема, наголошував у своїй доповіді, присвяченій святу врожаю, рейхсмаршал Гернінг [81, 1].

Коли на початку нацистської окупації були прихильники « нової влади », які сприймали такі пропагандистські агітки як зрозумілі й переконливі, то з часом навіть така категорія населення пересвідчилася, що гітлерівська політика щодо місцевих мешканців спрямована на поступове знищення останньої.

Головними жертвами політики голодного терору під час окупації України стали радянські військовополонені, які утримувались у пересильних і збірних таборах. Після великих боїв та котлів восени 1941 р. адміністрація Вермахту скорочувала раціон тих полонених, які вважалися непрацездатними, прирікаючи

їх таким чином на смерть. Страждання полонених розпочиналися вже з перших хвилин полону. Обеззброєних людей били, у них відбирали все, що могло мати бодай якусь цінність. Після цього полонених шикували в колони й маршем по 50 – 60 км за добу вели до стаціонарних і тимчасових концентраційних таборів, їсти й пити зазвичай не давали. Тих, хто через виснаження падав, добивали. Між жовтнем 1941 р. та червнем 1942 р. помер практично кожен другий полонений – не лише напругу від голоду, а й через катастрофічні умови утримання (нерідко до листопада – під відкритим небом) та без належної медичної допомоги. Навіть якщо полонені потрапляли в лікарні, то харчування для них не передбачалося і здійснювалося за рахунок продуктів, наданих благодійними установами чи пересічними містянами. Ось що згадував лікар А. Зюков, який працював під час окупації в Жовтневій лікарні м. Києва: «Роботу розпочали у холодних приміщеннях з вибитим склом, без медикаментів, перев'язочних матеріалів, інструментарію. До лікарні сотнями звозили хворих і поранених військовополонених. Усі вони були дуже виснажені, пухлі від голоду. Босі, роздягнені, голодні, часто з обмороженими ногами... Хворих вкладали по троє на один матрац на підлогу і накривали ганчір'ям чи другим матрацом. Температура в приміщенні не перевищувала 0°. Коли зверталися за допомогою до німецьких керівників охорони здоров'я, отримували відповідь: «Тепер війна – у вас є гаряча вода, можете напоїти своїх хворих – цього буде досить». Таке лікування призводило до того, що на ранок з відділень виносили десятки трупів» [104, 70 – 71]. Харчування хворих не перевищувало 1000 – 1200 кілокалорій на добу, тому навіть температура тіла в них була нижчою норми [61, 308, 310]. Киянин А. Кузнецов, дідусь якого також потрапив до Жовтневої лікарні, писав, що відвідування медичного закладу стало для нього справжнім випробуванням, бо «виснажені, голодні, скелетоподібні полонені супроводжували його мовчазними напівбожевільними поглядами й лише інколи простягали до нього сірі долоні, прохаючи їжі» [37, 166 – 167]. В Україні, де діяло понад 230 таборів, було знищено 1571 тис. військовополонених. Найбільше їх страчено в «Уманській ямі», у Дарницькому лісі та Бабиному Яру в Києві, у таборах під Львовом, у Рівному, Славуті, Чернігові, Хоролі, Маріуполі, Артемівську, Дніпропетровську, Одесі, Кременчуці [3, 557]. Отже, військовополонені суттєво поповнили статистику втрат від нацистської політики серед українців.

Отже, нацистські лідери та окупаційна адміністрація створили суперечливу ситуацію, яку їм так і не вдалося подолати. Перша дихотомія полягала в тому, що Райху вкрай потрібна була здорова робоча сила, однак економія на них згубно позначилася на працездатності мешканців окупованих територій, військовополонених та українських остарбайтерів. Друга дихотомія пов'язана зі зростаючими потребами Німеччини в сільськогосподарській сировині й продуктах, з одного боку, та скороченням цих ресурсів на окупованих землях. Методи, обрані нацистськими властями для завоювання й упокорення України, врешті-решт визначили крах окупаційної політики Берліна й спричинили величезні демографічні втрати мешканців окупованих територій та їх нащадків.

Джерела та література:

1. «Ариадна» // Українське слово. – 1941. – 7 груд. – № 76. – 4 с.
2. 405.400 страв // Нове українське слово. – 1941. – 24 груд. – № 9. – 4 с.
3. Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941 – 1945 / [гол.редкол.: І.О. Герасимов (голова), І.Т. Муковський і П.П. Панченко (заступ.гол.), Р.Г. Вишневський (відпов.секр.)]. — К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. – С. 944.
4. Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / К. Беркгоф. – К.: Критика, 2011. – 456 с.
5. Бривко Микола. Нацистський окупаційний режим у місті Сніжне (Донбас) // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. пр. – 2015. – Вип. 17. – С. 104 – 118.
6. В їдальнях погано готують // Нова Україна (Харків). – 1942. – 5 берез. – № 44(61). – 6 с.
7. В Ленінграді голод и смерть стали уделом населения // Голос правды. – 1943. – 19 черв. – № 12. – 4 с.
8. В Ленинграде, Саратове, Ростове, Пятигорске (рассказ очевидца) // Донецкий вестник. – 1942. – 15 дек. – № 101(115). – 4 с.
9. В СССР господствует голод // Одесская газета. – 1943. – 11 июня. – № 133(412). – 4 с.
10. Від міської управи // Український голос (Кіровоград). – 1941. – 15 жовт. – № 14. – 4 с.
11. Галицький базар // Нове українське слово. – 1942. – № 173. – 29 лип. – 4 с.
12. Галузевий Деравний архів Служби безпеки України. – Ф. 16. – Оп. 34(1951 р.). – Спр. 2. – 251 арк.
13. Головне при влаштуванні городу // Нове українське слово. – 1942. – 26 квіт. – № 94 (109). – 4 с.
14. Голод в Куйбышеве // Донецкий вестник. – 1943. – 24 февр. – № 30 (149). – 4 с.
15. Голод в СССР // Донецкий вестник. – 1943. – 29 янв. – № 17(136). – 4 с.
16. Голод наступает // Последние новости. – 1942. – 26 янв. – № 6 (8). – 7 с.
17. Голод у більшовиків // Дніпропетровська газета. – 1943. – 9 лют. – № 13 (328). – 4 с.
18. Городні ділянки // Нове життя (Ворошиловград). – 1942. – 1 лист. – № 33. – 4 с.
19. Готуйтеся обробляти городи! // Дніпропетровська газета. – 1943. – 23 берез. – № 25(340). – 4 с.
20. Державний архів Київської області. – Ф. Р-2356, оп. 5, спр. 13, 260 арк.
21. Дітер Поль. Німецька окупаційна політика України 1941–1944 у контексті подій Другої світової війни. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hi-phi.org.ua/historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1547-diter-pol-nimetska-okupatsiia-ukrainy-1941-1944-u-konteksti-podii-druhoi-svitovoi-viiny>.
22. До населення міста Кіровограда // Український голос (Кіровоград). – 1941. – 8 жовт. – № 12. – 4 с.
23. До статистики голоду в Україні // Нова Україна (Полтава). – 1943. – 11 трав. – № 92(406). – 4 с.; Донецкий вестник. – 1942. – 11 дек. – № 100. – 4 с.
24. Дубик М.Г. Окупаційний режим // Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В.М. Литвин (голова), Г.В. Боряк, В.М. Геєць та ін.; відп. ред. В.А. Смолій; авт. кол.: Т.А. Балабушевич, В.Д. Баран, В.К. Баран та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 2. – 608 с.
25. З пережитого. Ленінградське пекло // Нове українське слово. – 1943. – 16 трав. – № 114(432). – 4 с.
26. За високий урожай на городах // Голос Полтавщини. – 1942. – 11 лип. – № 71(89). – 6 с.
27. За тверді ціни! // Українське слово (Станіславів). – 1941. – 29 лип. – № 4. – 4 с.
28. Затруднення большевиков // Наш путь (Херсон). – 1943. – 12 сент. – № 36. – 4 с.

29. Звичайна Олена. Золотий потічок з голодного Харкова. Повість з часів німецької окупації України. – Вінніпег, Манітоба: Накладом Організації Українок Канади, 1947. – 96 с.
30. Землі під городи // Нове життя (Ворошиловград). – 1942. – 23 груд. – № 55. – 2 с.
31. Історія українського селянства. Нариси в 2-х т. / НАН України; Інститут історії України / В.А. Смолій (відп.ред.) – К.: Наук. думка, 2006. – Т. 2. – 653 с.
32. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. Т. 7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945) / АН УРСР. Ін-т історії; Голов. редкол.: Ю.Ю. Кондуфор (голов. ред.) та ін.; Редкол. тому: В. І. Клоков (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1977. – 536 с.
33. К приказу о сдаче излишков продуктов // Голос Крыма. – 1941. – 21 дек. – № 4. – 2 с.
34. Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. До 60-річчя визволення України від гітлерівських загарбників. Науково-документальне видання / Упоряд.: Т.В. Вронська, А.В. Кентій, С.А. Кокін та ін.; Національна академія наук України. Інститут історії України, Київська міська державна адміністрація, Державний архів Служби безпеки України. – Київ – Львів, 2003. – 528 с.
35. Коваль М.В. Україна у Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.) / НАН України. Інститут історії України. – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.
36. Косик Володимир. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові; Українознавча бібліотека НТШ. – Париж; Нью-Йорк; Львів: 1993. – 684 с.
37. Кузнецов А.В. Бабий Яр. Роман-документ. – Киев: МИП «Обериг», 1991. – 352 с.
38. Левченко Ю.І. Особливості окупаційної політики щодо сільського господарства в адміністративно-територіальних одиницях України в 1941 – 1944 рр. // Ученые записки Таврического национального университета имени В.И.Вернадского. Серия «Исторические науки». – 2013. – № 1. – Том 26 (65). – С. 49 – 64.
39. Ленінград в лещатах голоду // Нове життя (Пологи). – 1943. – 5 лют. – № 6 (15). – 4 с.
40. Ленінградське пекло // Васильківські вісті. – 1943. – 20 трав. – № 40 (126). – 4 с.
41. Ленінградське пекло. Щодня вмирало до 14.000 людей // Костопільські вісті. – 1943. – 30 трав. – № 21(95). – 4 с.
42. Листи з Німеччини // Васильківські вісті. – 1942. – 26 лип. – № 42. – 4 с.; Голос Волині. – 1942. – 21 лют. – № 14. – 4 с.; Голос. – 1942. – 24 трав. – № 14. – 4 с.; Нове українське слово. – 1942. – 13 черв. – № 134(149). – 4 с.; Нове українське слово. – 1942. – 19 лип. – № 165 (180). – 4 с.; Нове українське слово. – 1942. – 23 трав. – № 117 (132). – 4 с.; Олевські вісті. – 1943. – 25 верес. – № 39. – 4 с.; Український голос (Проскурів). – 1943. – 16 верес. – № 75 (309). – 4 с.; Урядові Дунаєвецькі вісті. – 1942. – 14 черв. – № 47 (72). – 4 с.
43. Листи з Німеччини до рідних // Олевські вісті. – 1942. – 4 жовт. – № 33. – 4 с.
44. Листи на Батьківщину // Волинь. – 1943. – 19 серп. – № 64 (194). – С. 4.
45. Листи українських робітників з Німеччини // Волинь. – 1942. – 14 трав. – № 36 (64). – 4 с.; 17 трав. – № 37 (65). – 4 с.
46. Листи українського робітника з Німеччини // Волинь. – 1942. – 21 трав. – № 38 (66). – 4 с.
47. Малаков Д. Незабутнє минуле Києва – у фотоальбомі «Київ. 1939 – 1945» / Д. Малаков // Дзеркало тижня. – 2006. – № 4 (583) 4 – 10 лютого // <http://www.dt.ua>.
48. Марія прислала листа з Німеччини // Дніпрова хвиля. – 1942. – 26 верес. – № 69 (86). – 4 с.
49. Ми хочемо хліба. Кликання помочі з замкненого Ленінграда // Вінницькі вісті. – 1941. – 26 верес. – № 12. – 4 с.
50. Мирчевская, Инесса Борисовна. ...И он подарил мне маму [Текст]: воспоминания / И.Б. Мирчевская. – К.: КМЦ «Поэзия», 2005. – 200 с.

51. Мученики Ленінграда // *Маріупольська газета*. – 1942. – 22 верес. – № 122. – С. 2.
52. *Мы голодаем* // *Голос Донбасса*. – 1943. – 9 июля. – № 27(84). – С. 3.
53. Мюллер Н. *Вермахт и оккупации (1941 – 1944). О роли Вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории* / Пер. с нем. А.Н. Артемова [и др.]. Под ред. А.Ф.Юденкова. – М., 1974. – 387 с.
54. Мясоєдов Гліб. *Періодична преса як інформативне джерело про повсякденне життя населення Донбасу у роки Великої Вітчизняної війни* // *Acta studiosa historica*. – 2014. – Ч. 4. – С. 27 – 47.
55. *На городах* // *Нове українське слово*. – 1942. – 14 трав. – № 109 (124). – 4 с.
56. *Навести порядок на підприємствах громадського харчування* // *Нове українське слово*. – 1941. – 24 груд. – № 9. – 4 с.
57. *Население СССР голодает* // *Голос правды*. – 1944. – 14 июля. – № 53 (93). – 8 с.
58. *Немецко-фашистский оккупационный режим (1941 – 1944): Сб. статей* / Под общ. ред. Е.А. Болтина. М.: Политиздат, 1965. – 388 с.
59. Нестеренко Л. *Остарбайтери Чернігівщини: вербування, умови праці на чужині та життя після повернення* // *Українська Друга світова: Матеріали між нар. наук. конф. до 70-ї річниці перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (5 травня 2015 р., м. Київ)*. – Київ: К.І.С., 2015. – С. 153 – 160.
60. *Неужитки в містах і довкола міст треба перемінити в городи* // *Голос Сарненщини*. – 1943. – 4 квіт. – № 11(78). – 4 с.
61. *Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні (1941 – 1944 рр.)*. – К., 1951. – 412 с.
62. *Нові ціни на хліб* // *Рідна нива (Пирятин)*. – 1942. – 29 трав. – № 37. – 2 с.
63. *Нюрнберзький процес над головними німецькими військовими злочинцями [Текст]: Сборник материалов: В 7 т. / Под общ. ред. Р.А. Руденко. – Москва: Госюриздат, 1957. – В 7 т.; Т. 1: Подготовка суда. Открытие процесса. Вступительные речи главных обвинителей. Заговор / [Сост.: Г.Н. Александров, А.Ф. Волчков, Д.С. Карев, М.Ю. Рагинский]. – 1957. – 800 с.*
64. *Обов'язкова постанова Дніпропетровської міської управ* // *Дніпропетровська газета*. – 1941. – 1 листоп. – № 20. – 2 с.
65. *Объявление* // *Бахмутский вестник*. – 1942. – 25 февр. – № 16. – 4 с.
66. *Оголошення* // *Вінницькі вісті*. – 1941. – 12 верес. – № 6. – 4 с.
67. *Оголошення* // *Українське слово*. – 1941. – 7 жовт. – № 24. – 4 с.
68. Омельчук Н.В. *Становище населення міста Рівного в роки нацистської окупації* // *Теорія і практика сучасної науки. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 24 – 25 лютого 2017 року)*. – У 2-х частинах. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2017. – Ч. 1. – С. 207 – 209.
69. *Організувати городи для міського населення* // *Маріупольська газета*. – 1942. – 21 берез. – № 34 (61). – 2 с.
70. Пащенко В.Н. «Новый порядок» на оккупированной территории Крымской АССР в 1941–1944 гг. и татарский вопрос / В.Н. Пащенко // *Культура народов Причерноморья*. – 2006. – № 79. – С. 82–88. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/15104/20-Paschenja.pdf>.
71. Перехрест О.Г. *Сільськогосподарський потенціал України в геостратегічних та військових планах нацистської Німеччини* // *Сторінки військової історії: Зб. наук. пр.* – К., 2010. – Вип. 13. – С. 170 – 174.
72. Перехрест О.Г. *Українське село в 1941 – 1945 рр.: економічне та соціальне становище: Монографія* / НАН України. Ін-т історії України. – Черкаси: Видавничий відділ ЧНУ імені Б. Хмельницького, 2011. – 670 с.

73. Постанова № 239 голови міста Києва // Українське слово. – 1941. – 11 груд. – № 79. – 4 с.
74. Постанова № 25 Вінницької міської управи // Вінницькі вісті. – 1941. – 18 груд. – № 39. – 4 с.
75. Постачання населення Києва // Українське слово. – 1941. – 4 груд. – № 74. – 4 с.
76. Праця в Німеччині // Кам'янські вісті. – 1943. – 1 черв. – № 63 (267). – 2 с.
77. Предстоит зима повального голода // Наш путь (Херсон). – 1943. – 8 авт. – № 19. – 3 с.
78. Про постачання й харчування населення нашого міста // Нове Запоріжжя. – 1943. – 23 черв. – № 52 (179). – 4 с.
79. Продовольча справа // Нове життя (Ворошиловград). – 1942. – 1 лист. – № 33. – 4 с.
80. Продовольче постачання населення СРСР під час війни // Нове українське слово. – 1942. – 8 жовт. – № 234(249). – 4 с.
81. Промова рейхсмаршала Герінга на святі врожаю // Рідна нива (Пирятин). – 1942. – 17 жовт. – № 105. – 4 с.
82. Работа общественных столовых // Голос Крыма. – 1942. – 1 март. – № 18 (24). – 4 с.
83. Регуляція цін на рибу та раки // Дзвін волі. – 1942. – 25 жовт. – № 64. – 4 с.
84. Розпорядження // Нове Запоріжжя. – 1941. – 21 груд. – № 12. – 4 с.
85. Розсекречені документи періоду нацистської окупації Сумської області 1941 – 1943 років: Огляд документів / Державний архів Сумської області. – Суми: ВВП «Мрія-1» АТД, 2003 – 52 с.
86. Розумне господарювання запевнює більший врожай в городах // Костопільські вісті. – 1942. – 20 верес. – № 37 (61). – 4 с.
87. Селяни! // Хмельницькі вісті. – 1943. – 17 серп. – № 32 (78). – 4 с.
88. Скоробогатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941 – 1944). – Х.: Прапор, 2006. – 368 с.
89. Снайдер Т. Знехтувана дійсність Голокосту // Критика. – 2009. – № 9 – 10 (143 – 144). – Вересень – жовтень. – С. 16 – 18.
90. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945. Т. 1: Украинская ССР в первый период Великой Отечественной войны (22 июня 1941г. – 18 ноября 1942 г.) [Текст] / ред. кол. Д. Ф. Григорович. – 1985. – 519 с.
91. Спогади Кутах Н.П. Рукопис. – 2000.
92. Спудка І.М. Німецька окупаційна політика у соціокультурній сфері в рейхскомісаріаті «Україна»: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / І.М. Спудка. – Запоріжжя: Б.в., 2007. – 19 с.
93. СССР накануне голода // Голос правды. – 1944. – 4 февр. – № 6 (46). – 8 с.
94. Тарнавський І.С. Політика Третього Рейху та його союзників на окупованих українських землях в роки Другої світової війни: Монографія / І.С. Тарнавський. – Донецьк: ТОВ «ВПП «Промінь», 2012. – 492 с.
95. Тверді ціни на молочні продукти та олію // Нова Шепетівщина. – 1942. – 21 трав. – № 39. – 4 с.
96. Твердые цены на зерновые хлеба // Молва. – 1943. – 28 июл. – № 192. – 4 с.
97. У Київській міській управі // Нове українське слово. – 1942. – 31 трав. – № 123 (138). – 4 с.
98. Угроза голода в СССР // Одесская газета. – 1942. – 23 июля. – № 134. – 4 с.
99. Хорошунова И. Первый год войны. – Запись от 11 октября 1941 г. // Режим доступа: <http://issuu.com/judaicacenter/docs/>.
100. Хто має право на забій свиней // Чернігівський кур'єр. – 1943. – 7 лют. – № 10 (168). – 4 с.
101. Царь-голод в СССР // Молва. – 1943. – 30 сент. – № 246. – 4 с.
102. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 450.

103. ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 475. – Арк. 746.
104. ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 243а. – Арк. 144.
105. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 244. – Арк. 92.
106. Що може дати город розміром 100 кв. сажнів // Нове українське слово. – 1943. – 10 лют. – № 34 (352). – С. 4.
107. Nuremberg Trial Proceedings Volume 20. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://avalon.law.yale.edu/imt/08-10-46.asp>.
108. Rauschning, H., *Gespräche mit Hitler*. Zürich; Wien, New York, 1940. – 272 s.

© **Александр ЛЫСЕНКО,**
Татьяна ЗАБОЛОТНАЯ, Александр МАЕВСКИЙ

ТЕРРОР ГОЛОДОМ: НАЦИСТСКАЯ ОККУПАЦИОННАЯ ПОЛИТИКА В УКРАИНЕ (1941 – 1944 гг.)

На основе архивных документов и материалов периодической печати охарактеризована продовольственная политика нацистских оккупантов в Украине в годы Второй мировой войны. Доказано, что принципы экономической политики на захваченных восточных территориях предусматривали тотальную эксплуатацию трудоспособного населения, аграрно-промышленного потенциала. Установлено, что нацистские оккупационные органы в экономической сфере имели региональные особенности, в зависимости от зоны оккупации. Их деятельность была направлена на планомерное и организованное изъятие сельскохозяйственной продукции. Она шла на обеспечение всем необходимым Вермахта, значительная часть сырьевых ресурсов и продовольствия вывозилась в Третий рейх. При этом потребности местного населения считались второстепенными, что спровоцировало острый дефицит продуктов и, соответственно, голод в украинских городах и селах. Голод как инструмент оккупационной политики предусматривал максимальное уничтожение городского и сельского населения региона и неограниченные возможности для немецкой колонизации украинских земель. Сложное продовольственное положение негативно влияло на настроения населения оккупированных территорий. Оккупационные органы власти решали эту проблему пропагандистскими мерами, разоблачая преступления советской власти. В периодических изданиях особое внимание было уделено Голоду 1932 – 1933 гг.

Ключевые слова: Вторая мировая война, нацистская оккупация, продовольственная политика, сельское хозяйство, голод, нацистская пропаганда, голод, Украина.

© **Oleksandr LYSENKO,**
Tatyana ZABOLOTNA, Oleksandr MAIEVSKYI

TERROR BY FAMINE: NAZI OCCUPATION POLICY IN UKRAINE 1941 – 1944

On the basis of archive documents and press publications, we characterize the food policy of Nazi occupiers in Ukraine during World War II. It is proved that the principles of economic policy in the captured eastern territories envisaged total exploitation of the working population and of the agrarian and industrial potential. It is established that the Nazi occupation authorities responsible for the economic sphere possessed region-specific features, depending on the occupation zone. Their activities were aimed at systematic and organized seizure of agricultural products. Those products were then used to serve the Wehrmacht's needs, a significant part of raw materials and food being exported to the Third Reich. Respectively, the needs of the local population were considered secondary, which provoked an acute shortage of products, and, accordingly, famine in Ukrainian cities and villages. Famine as an instrument of occupation policy envisaged the maximum possible extermination of the urban and rural population of the region and unlimited possibilities for the German colonization of Ukrainian lands. The difficult food situation negatively affected the mood of the population of the occupied territories. The occupation authorities tried to resolve this problem with propaganda measures, exposing the crimes of Soviet power. In periodicals, special attention was paid to the Famine of 1932 – 1933.

Key words: *World War II, Nazi occupation, food policy, agriculture, hunger, Nazi propaganda, Ukraine*

УДК 94(100) "1941/1943"(477-25)

© *Микола СЛОБОДЯНЮК*

ВЗАЄМИНИ РАДЯНСЬКИХ І ОУНІВСЬКИХ ПІДПІЛЬНИКІВ В ОКУПОВАНОМУ КИЄВІ (1941 – 1943 рр.)

Стаття присвячена взаєминам радянського й оунівського підпілля у Києві. На основі архівних документів у роботі висвітлюється взаємодія оунівців і радянських підпільників у різних життєвих обставинах. Установлено, що в одних випадках ці контакти супроводжувалися збройним протистоянням, в інших – виникала ідеологічна дискусія, траплялося, що умови окупації примушували суперників співпрацювати.

Ключові слова: Київ, окупація, підпілля, ОУН.

Історіографію історії радянського антинацистського підпілля в м. Києві можна поділити на два основних періоди: радянський (1943 – 1991 рр.) і сучасний (з 1992 р.). У перший період відбувається процес накопичення джерел і обробка фактичного матеріалу, що, в свою чергу, призвело до появи великої кількості наукових праць, присвячених діяльності радянських партизанів та підпільників і, зокрема, історії радянського підпілля Києва.

У часи СРСР було захищено кілька дисертацій, присвячених підпіллю столиці України. Наприклад, доволі докладно це питання висвітлив П. Саєнко (Саєнко П. К. Из истории партизанской борьбы против немецко-фашистских захватчиков на территории Киевской области за период Великой Отечественной войны (1941 – март 1944 гг.): дисс. ... канд. ист. наук / Ин-т истории АН УССР. – К., 1949). А в дисертації П. Шапи (Шапа П. К. Форсирование Днепра и освобождение столицы Украины – Киева: дисс. ... канд. ист. наук / Ин-т истории Украины АН УССР. – К., 1948) один із розділів розкривав допомогу партизанів Червоній армії під час форсування Дніпра та визволення Києва [8].

Незважаючи на значну кількість робіт, які стосуються обраної нами теми, більшість із них спеціально не присвячені київському підпіллю і висвітлюють це питання тільки в контексті ширших проблем. Зокрема, радянські вчені видали багато монографій, у яких предметом дослідження стала діяльність

підпільників і партизанів України загалом або її окремі аспекти [19; 4; 6; 14; 29; 41; 13; 30; 31; 24]. Деякі публікації були спеціально присвячені Києву, зокрема й історії міста періоду Другої світової війни [16; 11; 5; 3]. Вивчення проблеми збагатили наукові статті, серед яких особливо слід виділити публікації М. Ковалю, С. Кириченка та О. Кременчуцької, присвячені безпосередньо київським підпільникам [1; 25; 18; 21].

Найбільш вичерпним науковим викладом історії київського міського підпілля є праця П. Тронька і П. Овчаренка «Солдаты киевского подполья» та присвячене Києву видання із серії «Історія міст і сіл» [42; 17]. Однак ці дослідження мають недоліки, притаманні всій радянській історіографії. Крім того, на сьогодні вони вже застаріли. Так, у них не приділено уваги прорахункам у підготовці і діяльності підпілля, не висвітлені питання повсякденного життя і внутрішніх взаємин у підпільному середовищі, а поведінка підпільників надміру героїзована.

За виправлення недоліків радянського наративу й доповнення фактажу взяли сучасні українські історики. Від моменту розпаду СРСР починається сучасна епоха в дослідженні проблеми, яка відкрила можливості для наукового аналізу фальсифікованих, маловивчених і зовсім не досліджених питань діяльності підпільників. Причому увага істориків спрямовувалася насамперед на нетрадиційні для радянської історіографії питання.

На жаль, у незалежній Україні не було захищено жодної дисертації з історії радянського підпілля в Києві чи в Київській області. Утім, з'явилася дисертація Т. Заболотної, присвячена повсякденному життю киян у 1941–1943 рр., яка дає змогу зрозуміти умови, у яких діяло міське підпілля. Подібні питання порушив у своїй розвідці Д. Малаков. Деякі відомості про життя та боротьбу націоналістичного підпілля в Києві можна взяти з книги Ю. Степового [12; 26; 40].

Очевидним є брак сучасних монографій, пов'язаних з обраною темою. Це лише дві книги А. Чайковського, які стали значним кроком уперед в досягненні маловивчених аспектів руху Опору, переосмисленні застарілих поглядів на його розвиток і особливості [43; 44]. З позицій історичної антропології та історичної психології на історію київського підпілля подивилися М. Слободянюк та О. Лисенко [34].

Певний інтерес щодо розглядуваного питання викликає наукова періодика. Безпосередньо антинацистську діяльність київських підпільників описали О. Мінгазутдінов, В. Даниленко, А. Деймон та інші автори [28; 7; 9].

Як і більшовики, націоналісти (у м. Києві це були переважно мельниківці), проникали до окупаційних органів влади та інших установ [22]. На початку окупації членам ОУН Мельника вдалося сформуванати міську управу, поліцію, структури Українського Червоного Хреста і взяти під свій контроль Союз письменників, газету «Українське Слово», господарські й економічні об'єкти міста. На думку Тараса Курила, українські націоналісти Києва об'єдналися і проводили

свою роботу навколо трьох основних центрів: міської управи, Автокефальної Православної Церкви і вищих навчальних закладів [23, 125].

З одного боку, мельниківці демонстрували лояльність до німців, а з іншого – проводили діяльність (зокрема, і нелегальну), спрямовану на створення Української держави, що не входило у плани загарбників. Занепокоєні діяльністю ОУН(м), нацисти з грудня 1941 р. почали арешти й розстріли націоналістів. До березня 1942 р. легальні й підпільні структури мельниківців були практично розгромлені. За даними І. Дерейка, навесні 1942 р. у Бабиному Яру розстріляли близько 40 шуцманів, які підозрювалися у співпраці з ОУН [10, 64].

Такі суперечливі обставини утруднювали встановлення належності тих чи інших осіб до колаборантів або підпільників-оунівців. З документів видно, що більшовики (іноді свідомо), повідомляючи про націоналістів, не проводили межі між націоналістами-антифашистами й «українськими» поліцаями, які носили на рукаві жовто-блакитну пов'язку, могли говорити українською, але були звичайними колаборантами і не мали ніякого стосунку до націоналістичного підпілля. Тим більше, що при контактах з оунівцями підпільники не утруднювали себе з'ясуванням того, до якої фракції ОУН належали ці люди: до ОУН Мельника чи ОУН Бандери. Поширеним у радянських документах ідеологічним кліше стало абсурдне визначення «українсько-німецькі націоналісти». Відповідно до цих обставин повідомлення радянських підпільників потребують скрупульозного критичного аналізу, порівняння з джерелами німецького й оунівського походження, щоб установити, ідеться в них про українських колаборантів чи про націоналістів.

Нижче подано документ, у якому складно однозначно встановити, про кого йдеться: про колаборантів чи націоналістів, про бандерівців чи мельниківців. Однак цей документ [там, де це важливо для збереження смислу подій, документи наводяться мовою оригіналу. – Авт.] допомагає зрозуміти атмосферу суперництва між прорадянськи і проукраїнськи налаштованими групами населення: «Одновременно мною было доложено о тяжелейших невыносимых условиях и обстановке в Ружинском, Попельнянском и Вчорайшанском р-нах [Житомирська область. – Авт.], так как эти районы являлись местом сосредоточения всего сброда украинских западноукраинских националистов [так у тексті. – Авт.] после того, как они были разгромлены немецкими гестапо. Работать нам в этих условиях было очень трудно и рискованно, так как все ответственные должности, начиная с сельского и кончая районным руководством, были заняты националистами. Эти националисты все средства борьбы повели против советского актива, тем более против членов партии, как факт, в Верховне банда националистов... захватила спущенных советских парашютистов в Коробчиеве и сдала их немецкому Гестапо. Они же арестовали нашего подпольщика тов. Рыбак, сдали его в Гестапо... При обсуждении работы в этих районах я выразил свое мнение, что там можно держать только подпольные диверсионно-террористические группы, а людей, завербованных в партизанские отряды, вывозить из националистиче-

ских районов в советские районы, как Макаров, Малин, Бородянка, Иванков и др. [переважно Київська область. – Авт.]. Соображения мои были таковы, что если бы мы начали восстание, то надо было бы уничтожить всех националистов, а немецкая пропаганда использовала бы этот факт... что партизаны уничтожают украинское население. В одной Макаровке было около 250 семейств украинских националистов... По прибытии начальника санитарной части тов. Мулихина из разведки я вместе с Дивониным имел встречу в Андрушках. Мулихин решил зайти по делу в с. Паволочь, где провокатор, голова колхозу «Маяк» с бандой националистов схватил Мулихина, сильно избили и в полумертвом состоянии положили на воз и доставили в Гестапо. Тов. Мулихин был расстрелян» [20, 3–7].

Незважаючи на німецькі репресії, з травня 1942 р. у звітах німецької поліції знову відзначається активізація націоналістів. Зокрема, відзначалось, що оунівці проникають в органи місцевого самоуправління, церковні структури, навчальні заклади, редакції легальних періодичних видань та інформаційних служб, які використовують для своєї агітації. Свої головні зусилля вони спрямовували на залучення інтелігенції і молоді. У німецьких звітах вказувалося, що під помітним впливом мельниківців у Києві перебував педагогічний інститут, а також «Науковий гурток», створений нібито для наукових досліджень, а насправді займався націоналістичною й антинацистською пропагандою. Головною темою антинацистської агітації став заклик до ухиляння від відправки робочої сили до Німеччини.

Ставлення радянської влади і, відповідно, радянського підпілля до українських націоналістів було однозначно негативним. Одним із завдань, які стояли перед комуністами-підпільниками, було збирання інформації про націоналістичний рух, складання списків націоналістів, а також їхнє фізичне знищення. Наприклад, один із складених київськими підпільниками списків членів Організації українських націоналістів (ОУН) після визволення Києва частинами Червоної армії в листопаді 1943 р. був переданий начальнику «Смерша» 63-ї стрілецької дивізії підполковнику Кутяпкіну. Відповідно до цього списку було арештовано близько 30 підозрюваних у націоналізмі [38, 14]. Саме як націоналіста терористична група підпільного міськкому Компартії 29 листопада 1941 р. вбила київського професора Ревуцького [33, 15].

Націоналісти платили комуністам «тією ж монетою». Наприклад, за дорученням Б. Петрушко, зв'язкова Київського підпільного міськкому КП(б)У Діна Волевач 29 серпня 1943 р. привезла до партизанського загону Сурженка, розташованого в Радомишльському лісі біля с.Товсте Житомирської області, медикаменти, военно-топографічні карти, німецькі періодичні видання, а також бандерівський журнал «Ідея і чин» 1943 р. випуску. Німецькі і націоналістичні матеріали потім частково переправлялися на Велику землю для аналізу і вироблення контрзаходів. Правда, за свідченням Д. Волевач, 31 серпня на партизанів напав загін бандерівців, у результаті чого партизанський загін було розгромлено, а командир загону загинув [2, 32].

Ідеологічні битви між більшовиками і націоналістами відбувалися в Гідромеліоративному інституті. У звіті про підпільну роботу Сталінського райкому партії і в показах учасника подій А. Подвласова це зіткнення описано так: «В то время в Гидромелиоративном институте распространилось националистическое влияние студентов, приехавших из Западной Украины. Во главе со студентом первого курса Омельчуком эта группа пыталась завоевать студенческую молодежь, призывая ее бороться за создание украинской националистической власти. Их девиз был – «Против немцев и против советов, за свободную и независимую Украину». Группа комсомольцев под руководством Подвласова и Кожемяки [з восьми осіб. – Авт.] организовала борьбу против националистов-западников, разъясняя молодежи вредность националистических взглядов и всеми мерами подрывая их авторитет... [32, 28].

Некоторое количество студентов... поддавалось на эту удочку и участвовало в их вечеринках. Мы не замедлили послать туда людей, чтобы знать, чем же они привлекают массы. Когда наши люди побывали там, мы увидели, что борьба с ними будет нелегкая, но и не тяжелая. Серьезные студенты только лишь прислушивались к ним, но за ними не пошли, на их вечера не ходили. Ходили туда девушки, искательницы легких приключений. Вскоре и «Украинцы» поняли, что пошли не по верному пути... Вечеринки они устраивали на частных квартирах, с танцами, выпивкой, легкой закуской изысканного вида, и под шумок велись разговоры, как было бы хорошо, если бы не было немцев, а свои «украинские власти»... Начали делать так: прежде всего стали разъяснять в частных разговорах с группами студентов, что... эти западные украинцы мало чем отличаются от немцев, что если бы не было немецкого фашизма, так был бы украинский фашизм, который бы также расстрелял всех украинцев, и не пожалел бы и украинцев советской ориентировки. Пришлось раздобыть из библиотеки института... книгу товарища Сталина: «Марксизм и национальный вопрос», там есть статья о скрипниковщине... Идейная подготовка в этом отношении у нас была очень слабая, мы не знали деловой сути украинского национализма... Дальнейшая борьба с этой группой украинских националистов шла по пути разъяснения студентам их волчьей сути в овечьей шкуре.

Не замедлил представиться случай, который мы использовали, чтобы дать им генеральный бой... 1-го января 1943 года. Группа студентов выразила такую мысль, что не плохо было бы потанцевать, устроить что-то вроде елки... мы решили, что в особых целях этот вечер нам пригодится. Роли были распределены точно; кто, где садился в зале, чтобы наша прослойка была везде... Стычка произошла в таких условиях, что о ней трудно даже рассказать. Танцевали. В одном углу украинская группа затинула гимн «Ще не вмерла Україна». Тогда один комсомолец подходит к пианино и начинает играть фокстрот «Му-му», и все пошли танцевать. Таким образом, сорвалась их попытка взять гимном торжественную тишину. Они не выдержали удара. Тогда один из этой группы подбегает к играющему и захлопывает крышку пианино по его рукам. Со словами: «Тут

московські пісні нічого грати – більшовицькі наймити». В это время раздаётся звонкий девичий голос: «Кто из нас наймиты и чьи еще неизвестно». Я до сих пор не знаю, кто это сказал. Водворилась мертвая тишина. Была выдержка, кто кого возьмет спокойствием... Чувствовалось, что вот-вот он ударит того, что играл. Тогда я подошел к ним и сказал: давайте выйдем в коридор и поговорим спокойно... Они вышли, и я вышел. Я оказался припертым к перилам. Я не боялся, что они меня ударят, но ощущение было неприятное. Я говорю: что ты хочешь. Они говорят: «Чтобы здесь не было большевистской агитации». Я говорю: «Разве корова это большевистская агитация». «Почему же вы не пели наш гимн». Я говорю, что мы его никогда не слышали, хоть я украинец и люблю свою родину. «Какой же ты украинец, если ты был под большевиками». Тогда я ответил: «Кто же украинцы – большинство ли, которые жили здесь, или кучка, которая жила в лесах [в] западных областях»... Они не выдержали, махнули рукой и пошли. Я вошел в зал. Одна группа пела «Москва майская», на пианино играли «му-му». Я тогда сказал, чтобы прекратили эту песню, потому что весьма вероятно, что они оставили здесь своих. В 9.30 была команда, что пора расходиться. У выхода образовывались группки, которые обсуждали, что лучше: наши старые фокстроты или заунывная «Ще не вмерла Україна». После этого вечера почувствовалось отчуждение этой группы студентов» [36, 13–15].

Незважаючи на крайню взаємну неприязнь, реалії «нового порядку», важкі умови існування як радянського, так і націоналістичного підпілля вносили в ці взаємини деякі корективи, змушуючи тих і інших виявляти гнучкість, мирно співіснувати і в окремих випадках навіть співпрацювати. У повідомленнях двох радянських підпільниць згадується про зв'язки комуністів і націоналістів: «Гейко до мозга костей националист. Там их целая группа, с которой мы также немножко связались» [35, 52]. «Когда только немцы вошли в Киев, то появилось много украинских националистов, которые мечтали о «самостийной» Украине. Немцы их разгромили, большинство этих самостийников были расстреляны. Сейчас многие из них присоединяются к нашим и готовы даже идти в партизаны» [37, 103].

НКДБ УРСР після війни встановило, що членом підпільної партійної групи системи Подільського райжилуправління був начальник відділу міськжилуправління Матяшевич, який одночасно був «активним націоналістом». У зв'язках із «Київським націоналістичним центром» звинувачувався член КП(б)У, колишній чекіст, організатор і керівник підпільної групи на заводі імені Дзержинського Борис Загорний [27, 119 –120]. На підставі його показів, і інші члени розгалуженої радянської підпільної організації «Смерть німецьким окупантам», включно з її керівником Г. С. Кочубеєм, мали контакти з націоналістами [15, 95]. Не можна також відкидати, що і в оунівське підпілля проникали прорадянськи налаштовані елементи.

Керівник диверсійної групи НКВС І. Кудря випадково зустрів у Києві вихідця із Західної України Степана (прізвище невідоме), який до війни був арештований

як український націоналіст, а слідство у його справі вів Кудря. Тепер ця людина працювала перекладачем у шефа польового гестапо. Степан упізнав Кудрю, зрозумів, що він нелегально перебував у тилу німців і міг його видати. Однак Степан заявив: «Я Вас можу зараз видати, але я цього не зроблю... У німців я працюю, але не на їх користь, а на користь нашої справи». Важко сказати, з яких мотивів, але Степан не тільки не видав Кудрю, а й надавав йому важливу секретну інформацію [35, 14–15].

Вододіл між двома ідеологічними антагоністами іноді пролягав просто через сім'ї. Так, Петро Іонович Перевертун, уродженець Київської області, був членом партії і помічником начальника оперативного відділу штабу 10-ї танкової дивізії. Після німецького полону повернувся до Києва і став учасником радянського підпілля. За наказом Г. Голеця на початку квітня 1943 р. Петро Іонович вивів із міста до Димерських лісів 18 осіб. Ця група, об'єднавшись з іншими, створила Київський партизанський загін, який на початок травня вже налічував 200 бійців. Сам Петро Перевертун був призначений командиром Київського, а потім Ленінського партизанського загону. А от його брат Григорій Перевертун, безпартійний, до війни працював бухгалтером в їдальні на заводі «Ленінська кузня», належав до ОУН Мельника. При німцях він став головою оргбюро Вукоопспілки (Всеукраїнської кооперативної спілки – легальної кооперативної організації при німцях) в Києві. Ця організація стала одним із центрів діяльності мельниківців.

Крім того, Григорій поселив брата в своїй квартирі, виділив йому окрему кімнату, куди часто приходили учасники більшовицького підпілля. Отож фактично квартира українського націоналіста стала явочною квартирою більшовицького підпілля. Григорій кілька разів допомагав радянським підпільникам необхідними продуктами і документами, дозволяв брату і його соратникам слухати радянські радіостанції на своєму приймачі. 2 березня 1943 р. Григорія Перевертуна арештували нацисти й невдовзі розстріляли. Його брат Петро переховувався на різних квартирах у Києві, а потім пішов до партизанів. На думку Петра, він був винний у загибелі брата Григорія, оскільки гестапо вийшло на їх квартиру через його діяльність у радянському підпіллі.

Після повернення радянської влади Петро Перевертун був вимушений звітувати не тільки про свою діяльність під час окупації, а й давати покази на свого брата. Читаючи матеріали допиту, можна помітити, що Петро, незважаючи на тиск слідчого, намагався не компрометувати покійного брата і його соратників та визнавав тільки те, що і так уже було відомо НКВС:

«(т. АЛИДИН [слідчий. – Авт.] – Тут у нас просьба – подробнее рассказать о брате).

- О брате... Встречался с ним часто до войны. Когда я приехал к нему, он уже работал в этой Вукопспилке...

(т. АЛИДИН – Кто его выдвигал?)

- ...Собирали всех, кто работал в системе Вукопсилки. Я мало знал, кто работал. Скажем такие, как Замша, Назаркевич. Вообще трудно сказать, кто еще

был, мало с ними сталкивался. [Перевертун намагається ухилитися від прямих і категоричних відповідей, використовував пом'якшуючі і невизначені формулювання: «мало знав», «скажімо, такі, як», «важко сказати», «мало стикався». – Авт.] После этого, когда они создали Вукопсилку, между собой избрали оргбюро и председателем избрали брата... Работал он до самой своей смерти. Работал, конечно, не для немцев. Что для меня и других сделал... [Перевертун намагається звернути увагу слідчого на те, що брат боровся з німцями, допомагав радянському підпіллю. – Авт.].

(т. АЛИДИН – Нас интересует такой вопрос – политические убеждения?) [але слідчому потрібно зовсім інше: добитися звинувачувальних показів на брата. – Авт.]

- Он не коммунист. Националистом его считать можно... Был ли он членом партии националистов, не скажу, не знаю. Какие связи у него были, с кем – тоже трудно мне сказать. [Знову неконкретні формулювання: «можна вважати», «не скажу, не знаю», «важко сказати». Звісно, Петро точно знав, що його брат – націоналіст, але ухилився від прямих відповідей. – Авт.].

(т. АЛИДИН – Убеждения политические Вашего брата нам известны, но мы... хотим, чтобы Вы более подробно изложили его националистическую деятельность и его связи с людьми. Вот что нас интересует. Что брат был националистом – это бесспорно, это нам известно. О его националистической деятельности Вы расскажите). [Алідін починає здійснювати психологічний тиск на Перевертуна і намагається спрямувати його відповіді в потрібне йому русло. – Авт.].

- Мне очень трудно что-либо достоверное сказать.

(т. АЛИДИН – Вы жили на одной квартире, видели, кто ходил. Я не верю, чтобы Вы не разговаривали с ним). [Давление усиливается, и Перевертун вынужден говорить подробнее. – Авт.].

- По вопросу его принадлежности к партии я не беседовал. Беседовал, скажем, по такому вопросу – вернется советская власть или нет. Я доказывал, что вернется, а он говорил, что нет, не вернется. Из лиц, которые бывали у него, могу назвать Замшу. Он был членом оргбюро Вукопсилки... Король его должен знать. Довженко его хорошо знает.

(т. АЛИДИН – Какой Довженко, режиссер?) [Слідчий явно оживився: звинувачення в націоналізмі такої відомої фігури, як кінорежисер Олександр Довженко, обіцяє підвищення по службі, але... не пощастило. – Авт.].

- Нет. Другой Довженко. Он его хорошо знает, он был секретарем парткома в Торговой Академии. Он расстрелян гестаповцами...

(т. АЛИДИН – По таким посещениям можно было заключать, что среди националистов Ваш брат играл не последнюю скрипку?) [Ось що йому потрібно! Слідчий ставить навідне запитання і дає зрозуміти, на яку відповідь очікує: брат – один із керівників мельниківського підпілля Києва, але Перевертун не здається і переводить розмову на іншу тему. – Авт.].

- Можно было заключать и так, и другое. Бывало, он говорил – скажи, что меня нет дома... Теперь еще одного человечка встречал я, работал он в городской управе, некто Мацап... Так этот Мацап рассказывал, что когда брата выводили из камеры, ему пустили пулю в затылок. Он говорил, что если бы он меня поймал, он бы сам задушил меня. Поэтому у меня подозрение, что его взяли из-за меня. Ведь мы там собирались...» [39, 10 –28].

Петро Перевертун стояв перед важким завданням: зберегти вірність радянській владі і захистити від неї свою родину. Напевно, він хотів бути чесним комуністом, але не хотів бути покидьком. Далеко не всім це вдавалося.

Отже, можемо констатувати, що в окупованому нацистами Києві взаємини радянських і оунівських підпільників мали складний, неоднозначний характер. Попри те, що вони були непримиренними ідеологічними противниками, боролися один проти одного, однак змушені були взаємодіяти. У поодиноких випадках суворі умови окупації та німецькі репресії підштовхували їх до налагодження стосунків на особистісному рівні і навіть організаційної співпраці.

Джерела та література:

1. Бойченко В. О. Київське підпілля в роки Вітчизняної війни // Укр. іст. журн. – 1964. – № 1. – С. 12 – 21.
2. Волевач Дина Ивановна. Отчет о подпольной работе за период оккупации немцами гор. Киева. 27.XI.1943 г. – ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 10. – Спр. 100. – Арк. 1 – 52.
3. Героїчний Київ. – К.: Політвидав України, 1982. – 334 с.
4. Горобець Г. Т. Партийное подполье на Украине 1941 – 1944 гг. – К.: Мысль, 1969. – 93 с.
5. Город-герой Киев. – М.: Стройиздат, 1975. – 262 с.
6. Григорович Д., Денисенко П., Немятый В. Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны. – К.: Политиздат Украины, 1976. – 224 с.
7. Даниленко В. П. Партизанское движение и подполье Киевицины в годы II-й мировой войны (коллекция архивных документов). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.eastview.com/docs/CM790955_Rus.pdf.
8. Данилюк М. З., Сафонова Є. В., Черченко А. П. Огляд дисертацій, присвячених підпільній боротьбі і партизанському руху на Україні в роки Великої Вітчизняної війни // Укр. іст. журн. – 1958. – № 6. – С. 103 – 110.
9. Деймон О. В окупованому Києві // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. – № 1 (12). – С. 239 – 249.
10. Дерейко И. Местные формирования немецкой армии и полиции в Рейхскомиссариате «Украина», 1941 – 1944 // Родня. Полиция и партизаны, 1941 – 1944. На примере Украины / Авт.-сост.: А. Гогун, И. Дерейко, А. Кентий. – К.: Украинский издательский союз, 2011. – С. 50 – 80.
11. Дубина К. К. В годы тяжелых испытаний. – К.: Обл. кн.-газ. изд-во, 1962. – 263 с.
12. Заболотна Т. В. Повсякденне життя населення Києва в роки нацистської окупації 1941 – 1943 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2008. – 25 с.
13. Загорюлько М. М., Юденков А. Ф. Крах плана «Ольденбург»: О срыве экономических планов фашистской Германии на оккупированной территории СССР. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Экономика, 1974. – 383 с.

14. *Замлинский В. А., Немятыи В. М. Партийное подполье. Деятельность подпольных партийных органов и организаций на оккупированной советской территории в годы Великой Отечественной войны.* – М.: Политиздат, 1983. – 352 с.
15. *Информация о пребывании на оккупированной немцами территории Загорного Бориса Александровича. 29.5.1944.* – ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 355. – Арк. 95 – 106.
16. *Історія Києва.* – Т. II. – К.: АН УРСР, 1960. – Розд. VI. Київ у роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945). – С. 471 – 627.
17. *Історія міст і сіл Української РСР. Київ.* – К.: Укр.радян.енциклопедія, 1968. – 586 с.
18. *Кириченко С. М., Кременчуцька О. С. Керівник партійного підпілля: (До 70-річчя з дня народження О. С. Пироговського) // Укр. іст. журн.* – 1967. – № 8. – С. 122 – 124.
19. *Клоков В., Кулик І., Слинко І. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни.* – К.: АН УРСР, 1957. – 220 с.
20. *Клоповский Ф. А., член подпольной партийной организации на Дарницком ж.-д. мосте. 8 мая 1946 г.* – ДАКО. – Ф. П-4. – Оп. 2. – Спр. 10. – Арк. 1 – 11.
21. *Коваль М. В. Бойова діяльність підпільників Києва (1941 – 1943 рр.) // Укр. іст. журн.* – 1982. – № 5. – С. 56 – 64.
22. *Кот С. Підпілля ОУН в окупованому Києві. 1941 – 1943 // Друга світова війна і доля народів України. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Київ, 23 – 24 червня 2005 р.* – К.: Сфера, 2005. – С. 126 – 140.
23. *Курило Т. Сила та слабкість українського націоналізму в Києві під час німецької окупації (1941 – 1943) // Україна модерна.* – 2008. – № 2(13). – С. 115 – 130.
24. *Кучер В. І. Бойова діяльність антифашистського підпілля на Україні. 1941 – 1944.* – К.: Наукова думка, 1983. – 239 с.
25. *Лінкевич Є. М. З історії діяльності підпільної групи І. Д. Кудрі // Укр. іст. журн.* – 1970. – № 2. – С. 119 – 123.
26. *Малаков Д. Оті два роки... У Києві при німцях.* – К.: Амадей, 2002. – 318 с.
27. *Маслов, зам. начальника отдела управления НКГБ УССР. Справка по расследованию причин провалов партийного подполья в гор. Киеве и областях УССР. Киев, 5 мая 1945 г.* – ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 11. – Арк. 112 – 120.
28. *Мінгазутдінов О. Ф. Створення та діяльність антифашистського підпілля на Київщині на початку Великої Вітчизняної війни (1941 р.) // Вісник Київського ун-ту ім. Т. Шевченка. Історія.* – Вип. 38. – К.: Ред.-вид. центр «Київський ун-т», 1998. – С. 59 – 63.
29. *Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941 – 1944.* – Кн. 1: *Борьба в подполье.* – К.: Наукова думка, 1985. – 399 с.
30. *Немятыи В. Н. Всенародная борьба против экономических мероприятий фашистских оккупантов на Украине (1941 – 1944).* – К.: Знание, 1980. – 62 с.
31. *Немятыи В. Н. В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии.* – К.: Политиздат Украины, 1982. – 230 с.
32. *Постановление бюро Сталинского РК КП(б)У от 14 ноября 1945 г. Утверждение отчета о работе подпольных партийных и комсомольских организаций, действовавших в период немецкой оккупации в Сталинском районе города Киева за период IX.1941 г. - XI.1943 г.* – ДАКО. – Ф. П-4. – Оп. 2. – Спр. 266. – Арк. 27 – 29.
33. *Протокол № 28 заседания бюро райкома КП(б)У Железнодорожного района г. Киева от 2 июля 1945 г.* – ДАКО. – Ф. П-4. – Оп. 2. – Спр. 86. – Арк. 1 – 25.
34. *Слободянюк Н., Лысенко А. Советское подполье Киева (1941 – 1943 гг.): человеческое измерение.* – Saarbrücken, Deutschland: Palmarium Academic Publishing, 2014. – 164 с.

35. Стенограмма беседы с тов. Груздовой М. И., прибывшей из г. Киева, 6 мая 1943 г. – ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 14. – Арк. 25 – 39.
36. Стенограмма беседы с тов. Подвласовым Александром Владимировичем (продолжение). Киев, 4 марта 1947 г. – ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 347. – Арк. 1 – 25.
37. Стенограмма информации Гурской Марии Яковлевны, связной Киевского подпольного горкома КП(б)У. Ворошиловград, 28.04.1942 г. – ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 353. – Арк. 90 – 103.
38. Стенограмма информации Лазебного Анатолия Николаевича. Киев, 27 апреля 1944 г. – ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 360. – Арк. 1 – 24.
39. Стенограмма информации Перевертуна Петра Ионовича за время пребывания на оккупированной территории. 4 мая 1944 г. – ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 364. – Арк. 1 – 30.
40. Степовий Ю. Син Закарпаття (українське революційне підпілля в Києві 1941 – 1942 рр.). – Мюнхен: Вид-во ім. Хвильового, 1947. – 34 с.
41. Тронько В. Бессмертие юных (Из истории борьбы комсомольского подполья Украины против гитлеровских захватчиков в годы Великой Отечественной войны). – К.: Молодая гвардия, 1958. – 168 с.
42. Тронько П. Т., Овчаренко П. М. Солдаты киевского подполья // Герои подполья. Вып. 1. – Изд. 3-е, испр. и доп. – М.: Политиздат, 1970. – С. 332 – 373.
43. Чайковский А. С. За нами Большая земля. (Помощь советского тыла в организации народной борьбы против фашистских захватчиков на временно оккупированной территории Украины, 1941 – 1944 гг.). – К.: Вища школа, 1990. – 343 с.
44. Чайковский А. С. Невідома війна. (Партизанський рух в Україні 1941 – 1944 рр.: мовою документів, очима історика). – К.: Україна, 1994. – 255 с.

© **Николай СЛОБОДЯНЮК**

ВЗАИМООТНОШЕНИЯ СОВЕТСКИХ И ОУНОВСКИХ ПОДПОЛЬЩИКОВ В ОККУПИРОВАННОМ КИЕВЕ (1941 – 1943 гг.)

Статья посвящена взаимоотношениям советского и оуновского подполья в Киеве. На основе архивных документов в работе описывается взаимодействие оуновцев и советских подпольщиков в разных жизненных обстоятельствах. Установлено, что эти контакты сопровождались вооруженным противостоянием или идеологической дискуссией. Бывало, что условия оккупации принуждали соперников сотрудничать.

Ключевые слова: Киев, оккупация, подполье, ОУН.

© Mykola SLOBODYANYUK

THE RELATIONSHIP OF SOVIET AND OUN UNDERGROUND WORKERS IN OCCUPIED KIEV (1941 – 1943)

This article is devoted to the relationship between the Soviet and OUN underground in Kiev. It is established that the historiography of the problem is not exhaustive and requires more detailed research. The author highlighted the topic from the standpoint of historical anthropology and historical psychology. Based on a wide range of archival sources, the work describes episodes of interaction between the supporters of the OUN Bandera and OUN Melnik on the one hand, and the Soviet underground on the other, in different life circumstances. In some cases, these contacts were extremely hostile and accompanied by armed confrontation; in others, ideological discussion and struggle for the minds of politically undecided residents of Kiev arose, and thirdly, the difficult conditions of occupation forced rivals to cooperate with each other against a common enemy. As examples of interaction between members of the OUN and Soviet underground-partisan formations, the cases of armed clashes between Ukrainian nationalists and Soviet partisans and paratroopers were considered; meeting of the leader of the Soviet sabotage group with the Ukrainian nationalist who was in the service in the German army; simultaneous participation of some persons in both the Soviet and OUN underground; ideological struggle for influence on student youth in the hydromeliorative institute. Using psychological analysis, was investigated the interrogation protocol by the NKVD investigator of a former Soviet underground worker and partisan, whose brother was an active member of the OUN. This document shows that the ideological frontline sometimes passed directly through families and placed relatives before a difficult choice between personal and public good.

Thus, we can state that in the Nazi-occupied Kiev relations between Soviet and OUN underground were complex, ambiguous. Being irreconcilable ideological opponents, struggling with each other, they, nevertheless, had to interact. In some cases, the harsh conditions of occupation and German repressions pushed them to establish relations at the personal level and even to organizational cooperation.

Key words: Kiev, occupation, underground, OUN.

ЗБРОЙНІ КОНФЛІКТИ СУЧАСНОСТІ

УДК 94:355.355 (477.75:470)

© Олександр ГУЛИМА

ПРО СЦЕНАРІЇ АНЕКСІЇ КРИМУ ПОСТРАДЯНСЬКОЮ РОСІЄЮ

Показано, що стратегія анексії Криму пострадянською Росією передбачала щонайменше три сценарії відторгнення цього регіону від України. Розкрито основний зміст цих сценаріїв та роль у їх реалізації проросійських сил у Криму. Охарактеризовано стан воєнного потенціалу України напередодні військової операції Російської Федерації з окупації Криму. Висвітлено реагування керівництва України та її Збройних сил на агресію Російської Федерації в Криму. Указано на основні прорахунки української влади під час подій у Криму в лютому – березні 2014 р.

Ключові слова: анексія, військові, сценарії, кримські татари, референдум, «увічливі люди».

Майже одразу після розпаду Радянського Союзу Російська Федерація розпочала гібридну війну проти України. Найуспішнішою для Москви стала кримська кампанія цієї війни. Цілком очевидно, що розробка дійової системи заходів із недопущення реалізації інших цілей російських експансіоністів щодо України неможлива без урахування уроків названої кампанії. Звідси актуальність теми пропонованої статті.

Мета публікації – охарактеризувати сценарії, відповідно до яких, на нашу думку, здійснювалася анексія Криму пострадянською Росією.

Реалізуючи цю мету, автор спирався на низку наукових та науково-публіцистичних праць, присвячених військовій операції із загарбання Криму пострадянською Росією. З-поміж них особливо значущими з погляду розкриття теми нашої статті видаються названі нижче праці [1; 2; 3; 4].

Військова операція із загарбання Криму Росією розпочалася 20 лютого 2014 р. Саме ця дата вказана на медалі Міністерства оборони Російської Федерації «За повернення Криму». Показовим є й те, що саме від 20 лютого 2014 р. в російських ЗМІ прямо почали говорити про відокремлення Криму від України [5].

Є підстави вважати, що стратегія анексії Криму Російською Федерацією передбачала щонайменше три сценарії розвитку подій. Один із них, імовірно,

найбільше влаштував організаторів російської анексії. Сценарій мав на меті силовий опір проукраїнських сил Криму, який міг перерости в криваві міжнаціональні сутички, що дало б можливість Російській Федерації обґрунтувати встановлення контролю її силовиків над півостровом. Першим кроком у спробі реалізації цього сценарію стала виголошена 20 лютого 2014 р. заява голови Верховної Ради Криму В. Константинова, що Крим може відокремитися від України [6]. Імовірно, що насамперед метою цієї заяви було спровокувати гостру реакцію з боку кримських татар, чиї масові протести могли призвести до силового протистояння між ними та проросійськими елементами. Проте Меджліс кримськотатарського народу робив усе від нього залежне для того, щоб не допустити міжнаціональних сутичок у Криму. Зокрема, 26 лютого 2014 р. під час проведення в Сімферополі під стінами Верховної Ради АР Крим мітингу 15 – 20 тис. кримських татар і учасників місцевого Євромайдану, які висловлювалися за збереження територіальної цілісності України, та одночасного мітингу близько 5 тис. активістів проросійських організацій, котрі закликали до проведення референдуму про вхід автономії до складу Росії, глава Меджлісу Р. Чубаров закликав мітингувальників зберігати спокій [7, 63 – 64].

Оскільки події 26 лютого 2014 р. на площі перед будинком кримського парламенту показали, що спровокувати масштабний кривавий конфлікт між проукраїнськими та проросійськими силами не вдасться, почав діяти інший сценарій російської анексії Криму. Першим кроком з його реалізації стало захоплення двома групами нібито невідомих людей («увічливих людей») будівель Верховної Ради та Ради Міністрів Криму. Це відбулося 27 лютого 2014 р. о 4:30 ранку¹. За даними Генпрокуратури України, оприлюдненими її прес-службою того ж дня, групи склалися з 10 – 15 осіб [8]. Проте, за інформацією колишнього голови Радміну АР Крим С. Куніцина, будівлі, про які йдеться, захопили понад 120 професійно підготовлених осіб, озброєних автоматичною зброєю, гранатометами та кулеметами [9]. Ще за однією інформацією картина була такою: «Спочатку до будівлі увірвалися близько 30 осіб. Після того, як звідти вивели міліціонерів, під'їхав автобус, з якого вийшло ще приблизно 30 людей з великою кількістю амуніції, серед яких були автомати Калашникова, снайперські гвинтівки СВД, гранатомети РПП» [10].

Так чи інакше, але будівлі Верховної Ради та Ради Міністрів Криму захопили не якісь «увічливі» невідомі люди, а російські вояки. Про це відверто заявив колишній командувач Чорноморського флоту І. Касатонов. Ось його слова: «ЧФ підготував плацдарм, офіцери знали, що коїться навколо, де розташовані українські частини, сценарії розвитку подій пророблялися на картах. Тобто Чорноморський флот зі своїми завданнями впорався – були доставлені «ввічливі люди», із 27 на 28 лютого взята Верховна Рада Криму» [11].

За І. Касатоновим, «увічливі люди» були армійським спецназом, який перекидався до Криму повітрям і морем [11]. Утім, серед «увічливих людей», що

¹ За іншими даними, це сталося о 4:20 ранку.

захопили будівлі Верховної Ради й Ради Міністрів Криму, були ще вояки 810-ї окремої бригади морської піхоти ЧФ РФ, яка дислокується в Севастополі [12]. Фігурували ж виконавці акції із захоплення цих будівель в інформаційному просторі як «увічливі люди» чи «зелені чоловічки» завдяки тому, що автори стратегії із загарбання Криму Російською Федерацією, неухильно дотримуючись доктрини гібридної війни, завчасно подбали про те, щоб створити можливість маскування російських вояків під учасників кримської самооборони. Адже акція з рекрутування членів цієї самооборони широко рекламувалася ще до 20 лютого 2014 р.

Використання розглядуваного сценарію, з одного боку, давало можливість задовольнити інтереси кремлівських креатур у Криму В. Константинова та С. Аксьонова, якого Верховна Рада автономії на засіданні в захопленій російськими вояками будівлі призначила головою уряду, а з другого – провокувало Київ застосувати силові заходи для відновлення конституційного ладу в Криму, що відкривало шлях для відкритого втручання Росії. Отож подальше розгортання подій залежало від реакції нової влади в столиці України.

Отримавши інформацію з Криму, в. о. Президента України О. Турчинов «...негайно скомандував підрозділам Внутрішніх військ, розташованим у Сімферополі, оточити і підготувати штурм захоплених будівель» [12]. Проте «внутрішні війська змогли оточити будівлі, але, не протримавшись і кількох годин, розійшлися під тиском великої кількості проросійськи налаштованих кримчан, які там зібралися» [12].

Наступного дня, тобто 28 лютого 2014 р., О. Турчинов скликав засідання Ради національної безпеки і оборони України, першим на якому виступив голова СБУ В. Наливайченко. Він привернув увагу присутніх до того факту, що і глава кримського парламенту, і новообраний прем'єр співпрацюють із російськими військовослужбовцями, беручи участь у плануванні й здійсненні всіх провокацій військами Збройних сил та Чорноморського флоту Російської Федерації. Глава відомства також зазначив, що відбувся перехід на бік ворога військовослужбовців, спецпризначенців «Беркуту» та інших правоохоронців України; аеропорти й інша транспортна інфраструктура Криму або беруться під контроль, або блокуються військовиками Чорноморського флоту Російської Федерації; спостерігається масова підтримка ворога населенням; кримськими й російськими засобами масової інформації проводиться надзвичайно потужна кампанія дезінформації, дискредитації й нагнітання суспільних настроїв; українські військові та силовики деморалізовані, багато з них не сприймають нову владу в Києві та не готові виконувати її накази або взагалі зрадили присязі, причому особливо складна ситуація у ВМС України, моральний і психологічний клімат у керівництві яких «...надзвичайно низький, якщо б не сказати, взагалі зрадницький» [13].

Не менш тривожним було повідомлення глави Міністерства оборони України І. Тенюха, який подав таку інформацію: «На Київському, Харківському й Донецькому напрямках Росією вже сконцентровано 38 тисяч осіб, 761 одиниця

збройної танкової техніки, 2200 броньованих машин, 720 артилерійських систем та систем залпового вогню, також до 40 ударних вертольотів і 90 вертольотів бойового забезпечення та 90 літаків штурмової авіації; в акваторії Чорного моря на бойове чергування вийшло 80 військових кораблів РФ; під час розмови командувача ВМС України з командувачем Чорноморського флоту, яка відбулася напередодні засідання РНБО, останній сказав, що росіяни підуть до кінця, але якщо їм не будуть протистояти, то все обійдеться мирно» [13].

Попросивши в О. Турчинова дозволу привести Збройні сили України в бойову готовність «ПОВНА» й повідомивши, що з 11.00 28 лютого 2014 р. у Криму всіма підрозділами встановлені посилені пости для недопущення захоплення військових частин і посилена охорона всіх військових частин, які перебувають на території Автономної Республіки Крим, І. Тенюх водночас наголосив: «...є прохання, щоб не було прямого військового контакту. Ми не готові до повномасштабної війни. Нам потрібен час, нам потрібна допомога. Потрібна жорстка реакція світу, всього міжнародного співтовариства» [13]. На запитання О. Турчинова, якою є чисельність російських військових на території України і яка кількість українських вояків їм протистоїть у Криму, глава Міністерства оборони України доповів, що номінально Київ має в розпорядженні 15 тис. військових, однак готових виконати наказ щодо застосування зброї буде максимум 1,5 – 2 тис., тоді як із російського боку в Криму, окрім сил Чорноморського флоту, є штурмові підрозділи, які весь час туди перекидаються, і бойова компонента росіян уже перевищує 20 тис. осіб [13].

Під час засідання, про яке йдеться, виявилось і те, що американці та німці просили Україну не починати будь-яких активних дій, бо, за даними їхніх розвідок, це було б використано Росією для початку широкомасштабного сухопутного вторгнення. Також наголошувалося, що західним партнерам потрібен час для ухвалення рішень [13].

З огляду на все це не була підтримана пропозиція О. Турчинова запровадити в країні воєнний стан. Загалом РНБО України був обраний курс на уникнення як силового протистояння її військових із російськими військовиками в Криму, так і силових заходів із відновлення конституційного ладу в Криму, ужиття яких створювало б привід для відкритої агресії Росії. Це, очевидно, не стало секретом для керівництва останньої хоча б через те, що засідання РНБО 28 лютого 2014 р. відбувалося в не захищеному від прослуховування приміщенні Верховної Ради. Тому російський агресор вдався до ще одного сценарію його гібридної війни проти України в Криму.

1 березня 2014 р. нелегітимний новий глава уряду Криму С. Аксьонов у своїй офіційній заяві звернувся «...до президента Російської Федерації Володимира Путіна про сприяння в забезпеченні миру й спокою на території АР Крим» [14]. Свою заяву він мотивував тим, що Київ призначив нового очільника кримської міліції без погодження з Верховною Радою АРК, нездатністю українських силових структур, розташованих у Криму, ефективно контролювати ситуацію на його

території, розрухами із застосуванням вогнепальної зброї. Водночас С. Аксьонов тимчасово підпорядкував собі всі українські силові структури на терені АРК, зазначивши при цьому, що всі командири повинні виконувати тільки його накази та розпорядження, а незгодних він просить полишити службу [14]. Того ж дня постійний представник Росії при ООН В. Чуркін заявив, що звернення С. Аксьонова до В. Путіна підтримав В. Янукович [7, 109].

Зрозуміло, що відгук Кремля на інспіровані ним же звернення С. Аксьонова й В. Януковича був миттєвим. Уже 1 березня 2014 р. В. Путін попросив Раду Федерації використати російських військових на території України, того ж дня отримав від неї відповідну згоду.

Ті, що опрацьовували рішення про використання Збройних сил Росії на терені України, виходили з таких уявлень про військовий потенціал останньої: а) загальна чисельність її Збройних сил на 1 січня 2014 року становила 182 тис. військовослужбовців, у розпорядженні яких було 2311 танків, 3782 бойові броньовані машини, 3101 ракетно-артилерійська система, 507 бойових літаків; 121 ударний гвинтокрил, причому боєздатною в кращому випадку була половина цієї техніки; б) чисельність українських військових у Криму не перевищує 30 тис. осіб; в) українські ВМС та прикордонна берегова охорона не мають серйозного воєнного потенціалу (зокрема, навіть ті кілька суден серед корабельного складу, які варто було брати до уваги в процесі планування військової операції, потребують ремонту) [4]. Насправді ж потенціал Збройних сил України загалом і тих її підрозділів, які були покликані боронити Крим, був ще меншим. Ми вже наводили оцінку, подану І. Тенюхом 28 лютого 2014 р. на засіданні РНБО. Нагадаємо, що тоді він указав на присутність у Криму 15 тис. українських військовиків. Відома й дещо інша його оцінка. Згідно з нею, Україна на час російської операції з відторгнення від неї Криму мала в ньому 18 800 військових, серед яких ВМС – 11 900, Повітряних сил – 2900, решта військових частин – 4000 [4]. З відповіді Міністерства оборони України на запит нардепа України Д. Тимчука дізнаємось, що на 1 березня 2014 р. у військових частинах та установах Збройних сил нашої держави, дислокованих на терені АР Крим, проходили службу 13 468 військовослужбовців, з яких офіцерський склад – 4637 осіб, рядовий, сержантський і старшинський – 8831 особа [15].

Станом на вечір 2 березня 2014 р. російські військовики, які й далі діяли під маскою «увічливих людей», блокували не лише будівлі кримського парламенту та уряду, а й аеропорти, радіостанції, кримські об'єкти найбільшого в Україні оператора зв'язку – «Укртелекому», захопили штаби Азово-Чорноморського регіонального управління й Сімферопольського прикордонного загону Прикордонної служби України, установили контроль над українським дивізіоном Протиповітряної оборони поблизу мису Фіолент [4].

Того ж дня зрадив командувач Військово-морських сил України Д. Березовський. Уже вранці наступного дня він разом із козаками та під охороною спецназу РФ увірвалися в штаб українського флоту. Вони намагалися

схопити новопризначеного очільника ВМС України С. Гайдука, зв'язали його та хотіли вивезти зі штабу. Однак українським морякам удалося відбити свого командира [12].

Проте, незважаючи на успіхи російських експансіоністів зі встановлення контролю над Кримом, станом на 4 березня 2014 р. ще не було остаточно визначено, у якій саме формі цей регіон мав бути відторгнений від України. Не випадково того дня В. Путін під час зустрічі з журналістами дав заперечливу відповідь на питання, чи розглядає Росія варіант приєднання Криму до Росії [16]. Водночас він заявив, що лише самі громадяни за безпечних умов волевиявлення можуть визначати своє майбутнє [16]. Цим він прозоро натякнув своїм кримським поплічникам, що ініціатива має виходити з їхнього боку. Останні відреагували на це доволі оперативно. 6 березня на позачерговому пленарному засіданні Верховна Рада АРК постановила призначити на 16 березня 2014 р. загальний референдум (зокрема, і в м. Севастополі), на який винести такі альтернативні питання: 1) Ви за возз'єднання Криму з Росією на правах суб'єкта Російської Федерації?; 2) Ви за відновлення дії Конституції Республіки Крим 1992 року і за статус Криму як частини України? [7, 171].

11 березня Верховна Рада Автономної Республіки Крим та Севастопольська міська рада ухвалили декларацію про незалежність Автономної Республіки Крим та м.Севастополя. 17 березня 2014 р., затвердивши результати референдуму, які багатьма небезпідставно вважаються фальсифікованими, і спираючись на них, парламент Криму проголосив останній незалежною суверенною Республікою Крим та звернувся до Російської Федерації із пропозицією про входження до її складу Республіки Крим як нового суб'єкта федерації з республіканським статусом. Того самого дня указ про визнання незалежності Криму підписав В. Путін, а наступного дня в Москві був підписаний так званий договір між Російською Федерацією і Республікою Крим про прийняття в Російську Федерацію Республіки Крим та утворення в складі Російської Федерації нових суб'єктів.

Станом на 26 березня 2014 р., за твердженням начальника російського генштабу В. Герасимова, прапори РФ було піднято у всіх військових підрозділах і установах Збройних сил України [17]. Російські військові або діяли раптово, що не залишало можливості для адекватної реакції української сторони, або встановлювали контроль над українськими військовими об'єктами шляхом перемовин [4].

18 березня в Сімферополі під час захоплення однієї з українських військових частин загинув прапорщик С. Кокурін, а старший лейтенант В. Федун зазнав поранення. Після цього відбулася зустріч С. Гайдука із представниками російської сторони, під час якої командувач ВМС України повідомив, що віддав наказ застосовувати зброю в разі подібних провокацій. У відповідь 19 березня 2014 р. приблизно о 5 годині ранку розпочався штурм штабу ВМС України, причому попереду йшли цивільні люди, а вже за ними – російський спецназ. Вони прорвалися до приміщення, де перебував С. Гайдук, і заарештували його [12].

Остання українська військова частина в Криму, над якою майорів український прапор, – 1-й Феодосійський батальйон морської піхоти ВМС України під командуванням підполковника Д. Делятицького. База цієї частини була взята штурмом уночі проти 24 березня [4]. На жаль, доводиться констатувати, що ще до штурму значна частина її особового складу перейшла служити в російську армію [4]. Не менш сумна картина, із цього погляду, вимальовується стосовно всього контингенту українських військовиків, що під час загарбання військами Російської Федерації Криму перебували на його території. Із згаданої вище відповіді Міністерства оборони України на запит нардепа України Д. Тимчука відомо, що із 13 468 військовослужбовців повернулися на материкову частину України 1649 офіцерів та 2342 особи рядового, сержантського й старшинського складу [15].

Спираючись на розглянуте вище, можна, на наш погляд, стверджувати, що основними прорахунками керівництва нашої держави під час російської військової операції із загарбання Криму були такі: 1) керівництво почало приділяти належну увагу ситуації в Криму лише після захоплення «увічливими людьми» будівель кримського парламенту та уряду; 2) не можна було зволікати з виведенням українських військ із Криму після його офіційної анексії Росією; 3) було перебільшено можливості впливу Заходу на Росію та бажання останнього користуватися всіма важелями цього впливу в українських інтересах.

Джерела та література:

1. *Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики* / П.П. Гай-Нижник (керівник проекту, упоряд. і наук. ред.); авт. кол.: П.П. Гай-Нижник, Л.Л. Залізняка, І.Й. Краснодемська та ін. – К.: [МП Леся], 2016. – 586 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hai-nuzhnyk.in.ua/doc/2016doc.agresiya-rosii.php>.
2. Гужва І. *КрымНаш. КрымНеНаш: Как Украина потеряла Крым. Реконструкция событий* / Игорь Гужва, Дмитрий Коротков, Дмитрий Соколов-Митрич, Владислав Сергиенко // *Вести*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reporter.vesti-ukr.com/art/y2015/n7/13328-krymnash-krymnenash.html#.VYfr7JD4EZA>.
3. Смолій В. *Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи: (аналіт. доп.)* / Валерій Смолій, Станіслав Кульчицький, Лариса Якубова. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 616 с.
4. Ширяев В. «Вежливые люди» в Крыму: как это было / Валерий Ширяев // *Новая газета*. 2014. – № 42. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.novayagazeta.ru/articles/2014/04/17/59255-171-vezhlyvye-lyudi-187-v-krymu-kak-eto-bylo>.
5. [Межигирский А.] *Как российские СМИ поощряли сепаратизм в Крыму* / [Андрей Межигирский]. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.osvita.mediasapiens.ua/monitoring/ru_zmi/kak_rossiyskie_smi_pooschryali_separatizm_v_krymu/.
6. Чубаров Р. *Краткая хроника крымской жизни одного месяца 2014 года* / Рефат Чубаров // *15 минут*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.15minut.org/articles/169304-kratkaya-hronika-krymskoj-zhizni-odnogo-mesyaca-2014-goda>.

7. *Національна безпека України: кримський вектор: зб. документів і матеріалів (1917 – 2014 рр.): у 5 ч. / упоряд.: Л. Рябошапка, І. Вдовичин, В. Гринчак, А. Луцький, І. Томюк; за ред. Л. Рябошапка, А. Луцького. – Львів: Ліга-Прес, 2014. – Ч. 5. – 769 с [2].*
8. *Теракт. За фактом захоплення будівель Верховної Ради і Радміну Криму відкрито кримінальну справу // Корреспондент. net. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/3312104-terakt-za-faktom-zakhoplennia-budiviel-verkhovnoi-rady-i-radminu-krymu-vidkryto-kryminalnu-spravu>.*
9. *Будівлю Радміну й парламенту Криму захопили 120 професійно підготовлених осіб з озброєнням на місяць оборони – нардеп Куніцин // Interfax-Україна. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.interfax.com.ua/news/general193084.html/>.*
10. *У будівлі кримського парламенту перебувають близько 60 осіб. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://dt.ua/UKRAINE/u-budivli-krimського-parlamentu-perebuvayut-blizko-60-osib-138450_.html.*
11. *Бывший командующий ЧФ рассказал об операции «вежливых людей» в Крыму. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://lenta.ru/news/2015/03/13/crimea_nash/.*
12. *Коваленко О. Як ми втрачали Крим: Свідчення перших осіб України / О. Коваленко // Українська правда. – 2017. – 10 квіт. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/cdn/graphics/2017/04/jak_my_vtrachaly_krym_svidchennja_pershyh_osib_ukrainy/.*
13. *Стенограма засідання Ради національної безпеки і оборони під головуванням в.о. Президента України, Голови Верховної Ради України О.В. Турчинова 28 лютого 2014 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rnbo.gov.ua/files/2016/stenogr.pdf>.*
14. *Власти Крыма попросили Путина обеспечить мир. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://lenta.ru/news/2014/03/01/power/>.*
15. *Після анексії в Криму залишилися близько 4 тисяч військових і майже 1,5 тис. співробітників СБУ (документи). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ukr.lb.ua/news/2017/11/06/381229_pislya_aneksii_krymu_zalishilisya.html.*
16. *Владимир Путин ответил на вопросы журналистов о ситуации на Украине. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kremlin.ru/events/president/news/20366>.*
17. *В Генштабе РФ отчитались о захвате всех украинских воинских частей в Крыму. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zn.ua/UKRAINE/ukrainskie-voennosluzhaschie-pokinut-krym-bez-oruzhiya-141941_.html.*

© Александр ГУЛИМА

О СЦЕНАРИИ АННЕКСИИ КРЫМА ПОСТСОВЕТСКОЙ РОССИЕЙ

Показано, что стратегия аннексии Крыма постсоветской Россией предусматривала минимум три сценария отторжения этого региона от Украины. Раскрыто основное содержание этих сценариев и роль в их реализации про-российских сил в Крыму. Охарактеризовано состояние военного потенциала Украины накануне военной операции Российской Федерации по оккупации Крыма. Освещены реагирования руководства Украины и ее Вооруженных сил на агрессию Российской Федерации в Крыму. Указано на основные просчеты украинской власти во время событий в Крыму в феврале –марте 2014 г.

Ключевые слова: аннексия, военные, сценарии, крымские татары, референдум, «вежливые люди».

© Aleksandr HULYMA

ABOUT THE SCENARIO OF ANNEXATION OF CRIMEA POST-SOVIET RUSSIA

Abstract. It is shown that the strategy of Crimea's annexation post-Soviet Russia provided for a minimum of three scenarios of exclusion of that region from Ukraine. Disclosed the main contents of these scripts and role in the implementation of Pro-Russian forces in the Crimea. Characterized the state of the military potential of Ukraine on the eve of the military operation of the Russian Federation on the occupation of the Crimea. Illuminated response of the leadership of Ukraine and its Armed forces of aggression of the Russian Federation in the Crimea. Listed on the main miscalculations of the Ukrainian government during the events in Crimea in February–March 2014.

Almost immediately after the collapse of the Soviet Union, the Russian Federation started a hybrid war against Ukraine. The most successful for Moscow was the Crimean campaign of this war. It is obvious that the development of an effective system of measures to prevent the implementation of other goals of the Russian expansionists in Ukraine is impossible without taking into account the lessons of the campaigns. Hence the relevance of the topic of this article.

The purpose of this article is to characterize a scenario according to which, in our opinion, carried out the annexation of the Crimea in post-Soviet Russia.

Realizing this goal, the author relied on a number of scientific and journalistic works devoted to the military operation to seize the Crimea post-Soviet Russia.

Key words: annexation, military scenarios, the Crimean Tatars, the referendum, the «polite people».

УДК 355.4 (73) (091)

© Андрій СЛЮСАРЕНКО

ІМОВІРНИЙ АЛГОРИТМ ЗАСТОСУВАННЯ СИЛ (ВІЙСЬК) СПЕЦІАЛЬНИХ ОПЕРАЦІЙ У КОНФЛІКТІ «ГІБРИДНОГО» ТИПУ

Аналізуються сучасні тенденції розвитку військ (сил) спеціального призначення. Доводиться, що прискорений розвиток та підвищення питомої ваги їхньої участі в сучасних локальних війнах та конфліктах логічно впливає з особливостей «війн шостого покоління».

Ключові слова: *Сили спеціальних операцій, гібридна війна, іррегулярні військові формування, інформаційні методи протиборства, локальні конфлікти.*

З огляду на новітні виклики безпеці України стає зрозумілим, чому серед основних і першочергових завдань розвитку сектору безпеки і оборони України, визначених у «Концепції розвитку сектору безпеки і оборони України» (затвердженої Указом Президента України від 14 березня 2016 р. № 92), передбачене створення Сил спеціальних операцій як окремого роду військ за напрямками, визначеними «Концепцією формування та розвитку Сил спеціальних операцій» [1].

Окрім потреб концептуального забезпечення розбудови та діяльності ССО ЗС України, є потреба поглибленого осмислення місця, ролі й функцій «елітних військ» у конфліктах новітнього, асиметричного типу, які в останні роки прийнято ще іменувати «гібридними». З однієї сторони, за слушним висловом директора Національного інституту стратегічних досліджень при Президенті України, академіка НАН України В. Горбуліна, «кожен конкретний елемент цієї "гібридної війни" не новий по суті й використовувався майже в усіх війнах минулого, однак унікальними є узгодженість і взаємозв'язок цих елементів, динамічність та гнучкість їх застосування, а також зростання ваги інформаційного чинника». Він же наводить усталені в модерній світовій воєнно-політичній думці визначення цього новітнього типу конфліктних відносин «як "неконвенційна війна" (unconventionalwarfare), "нерегулярна війна" (irregularwarfare) чи "змішана війна" (compoundwarfare) або ж спонсоровані державою "гібридні війни" (State-SponsoredHybrid). В усіх них вказується на "розмивання" обрисів військового конфлікту та залучення до нього невійськових засобів, які у звичному стані не мають прямого стосунку до класичного військового протистояння» [2].

Відтак метою статті є формулювання поглядів на місце та функції Сил спеціальних операцій як окремого компонента Збройних сил у рамках гібридного (асиметричного) типу конфліктності (війн, міждержавного протистояння відкритого або прихованого типу, протиборства між державою та іррегулярними військово-політичними рухами, терористичними організаціями тощо). Зазначимо, що попередня постановка автором подібного дослідницького завдання викликала інтерес колег, що спонукало нас до спроби розширеного викладення порушеної тематики [3].

Якщо не брати до уваги певну «інтелектуальну моду» навколо поняття «гібридної війни» (що призводить і до розмивання сутнісного навантаження цієї дефініції, у якій міститься намагання осмислити нове реальне явище конфліктності в сучасному світі), то доводиться визнати, що гібридні конфлікти, по суті, є апофеозом неконвенційного (асиметричного) типу протистояння в сучасному світі.

Під останнім можна розуміти принципові якісні зміни, що відбулися в концептуальних засадах, структурі, стратегії і тактиці, формах і методах військово-політичного протистояння між сучасними державами та їх блоками, державами та неурядовими формуваннями тощо, які відбулися на межі ХХ і ХХІ ст. внаслідок радикальних змін у співвідношенні сил на міжнародній арені, хаотизації міжнародних відносин, появі нових видів летального та нелетального озброєння, інноваційних технологій конструювання й знищення соціальних спільнот, набуття сучасною війною (конфліктними стосунками) всеосяжного характеру з глобальним охопленням суходолу, Світового океану, повітряно-космічного простору, світової економіки та віртуально-інформаційного простору.

Подібне протистояння (одним із синонімів якого є «війни шостого покоління») у своїй концептуальній основі спрямоване на деморалізацію противника, дистанційний підрив (переважно невійськовими й «неконтактними» методами) його спроможності до оборони й захисту національних інтересів загалом, примушення його до капітуляції, відмови від реального державного суверенітету та готовності до нав'язування йому вигідної переможцям моделі зовнішньої та внутрішньої політики, відповідного корегування суспільно-економічного ладу та духовно-культурної сфери.

Асиметричне протистояння від класичних типів війн відрізняється такими властивостями:

- неоголошеним, не оформленим у міжнародно-правовому аспекті характер протистояння (агресивних дій);
- приховуванням політичних цілей та реально розпочатої агресії;
- завданням кількох зосереджених за часом і місцем військових та невійськових ударів із неочікуваним для противника результатом і неприйнятним для жертви збитком;
- нав'язуванням ворогові протиборства в принципово новій системі координат;

- відсутністю звичної лінії фронту, широким застосуванням можливостей спеціальних служб та військ (сил) спеціального призначення;
- масованим використанням (у разі прямого застосування збройних сил) високоточної зброї, засобів радіоелектронної боротьби, кібернетичної зброї та інших новітніх високотехнологічних засобів протиборства;
- застосуванням принципово нових форм і технологій невійськового насильства з акцентом на ураження управлінської, інформаційно-психологічної сфери та суспільної свідомості противника;
- штучним створенням та пріоритетним використанням неурядових організацій та рухів, ЗМІ, парамілітарних формувань (повстансько-партизанських, терористичних, організованих злочинних угруповань) [див. докладніше: 4 – 5].

Наведені сутнісні риси асиметричного протиборства відкривають широкі можливості (і передбачають одночасно) для застосування ССО. Доцільно зважати на те, що, крім власне традиційних функцій глибинної розвідки, диверсійно-терористичних заходів, захоплення особливо важливих об'єктів тощо, ССО набули можливостей із творення іррегулярних формувань, антитерористичної боротьби, проведення інформаційно-психологічних операцій творення відповідної інфраструктури серед цивільного населення. ССО розвинутих держав стали багатovidовим компонентом Збройних сил, здатним діяти на суходолі, на морі й у повітрі (з повітря).

Наголосимо, що для інструментарію «гібридних» кампаній властиві стирання граней між війною і миром, реальними і віртуальними темпами протиборства, сполучення «твердої» і «м'якої» сили. Провідними формами ведення гібридних війн (далі – ГВ) можуть вважатися, зокрема:

- тривалі за часом, непрямі дії політичного, інформаційного, економічного, розвідувального-підривного характеру, що можуть принести ініціаторам ГВ бажаний кінцевий результат;
- проведення, після підготовчого періоду послаблення країни-жертви, масштабної кампанії із пріоритетним застосуванням силового тиску в супроводі інших методів ГВ (пряма або прихована збройна агресія, заколоти і державний переворот тощо);
- інспірування внутрішньої дестабілізації та досягнення контролю (керуваності) політичного життя країни-жертви без прямого збройного втручання силами заздалегідь підготовлених внутрішніх деструктивних сил та дезорієнтації населення.

Провідними методами ГВ можуть вважатися, зокрема:

- приховані збройні дії Збройних сил, сил спецоперацій того або іншого масштабу;
- бойові, диверсійно-терористичні дії підконтрольних агресору іррегулярних збройних формувань (повстанських рухів, озброєного підпілля, терористичних, кримінальних угруповань тощо);
- політико-дипломатичний тиск;

- методи економічної війни та підриву економічного потенціалу жертви;
- формування внутрішньої деструктивної опозиції, створення сильних позицій впливу в органах влади, управління, силових структурах, ЗМІ, партійно-політичній сфері країни-жертви;
- масштабна інформаційно-психологічна війна;
- розвідувально-підривна діяльність спецслужб [див. докладніше: 6 – 8].

Застосування відповідно до загального задуму ГВ військ (сил) спеціального призначення, основною формою якого виступають спеціальні операції – операції, що проводяться спеціально організованими, навченими та озброєними військовими або іррегулярними силами для досягнення воєнних, політичних, економічних чи інформаційних цілей нетрадиційними військовими засобами в захоплених противником чи політично нестабільних районах. Ці операції ведуться самостійно чи скоординовано з операціями решти Збройних сил.

Нерідко ССО використовуються в тісній взаємодії із спеціальними службами та антиурядовими парамілітарними формуваннями (повстансько-партизанськими, терористичними, організованими злочинними тощо) з метою, зокрема:

- здійснення спеціальної розвідки в інтересах власних військ та інших суб'єктів ГВ;
- виведення з ладу систем державного та військового управління;
- знищення (захоплення) штабів, важливих військових об'єктів, об'єктів тилу Збройних сил тощо;
- паралізування роботи транспорту та життєво важливої інфраструктури;
- проведення диверсійних дій у тилу Збройних сил, терористичних актів проти представників командного складу та державного апарату, захоплення в полон військовонаачальників та командирів;
- проведення спеціальних інформаційно-психологічних операцій для підриву морально-психологічного стану військовослужбовців та населення країни – жертви ГВ;
- організація, бойова та спеціальна підготовка незаконних (іррегулярних) збройних формувань із числа громадян країни, що стала жертвою ГВ, найманців, іноземців та осіб без громадянства – учасників збройних конфліктів у «гарячих точках» світу тощо.

Залежно від конкретного прояву ГВ, особливостей структури військової організації певної держави в неконвенційних діях можуть брати участь окремі частини (підрозділи) військ спеціального призначення або високомобільних сил («командос», повітряно-десантні, десантно-штурмові, аеромобільні підрозділи), а у разі наявності ССО як самостійного компоненту Збройних сил можливе комплексне застосування функціональних спецпідрозділів – спеціальної (глибинної) розвідки, розвідувально-диверсійних, бойових груп, інформаційно-психологічних операцій тощо.

Аналіз сучасних військово-теоретичних поглядів на застосування ССО у війнах (конфліктах) нового концептуального типу дає підстави виокремити основні завдання, які елітні війська можуть здійснювати за умов ГВ. Зокрема, на етапі підготовки та розгортання гібридної війни спецпризначенці противника:

- організовують антиурядові виступи, повстанські і партизанські рухи з метою дестабілізації обстановки в окремій країні та повалення її уряду;
- захоплюють або ліквідують політичних, державних та військових діячів, які здатні відігравати провідну роль в організації відсічі агресії;
- проводять диверсії та акти саботажу;
- збирають розвідувальні відомості політичного, економічного та військово-стратегічного характеру;
- формують партизанські (повстанські) загони, здійснюють підготовку партизанів (повстанців);
- накопичують, розподіляють і приховують зброю та засоби матеріально-технічного забезпечення в районах, де планується розгортання партизанських баз;
- захоплюють полонених та заручників;
- проводять психологічні операції;
- діють на території іноземної держави у складі антиурядових органів самоврядування.

На етапі ведення повномасштабної ГВ:

- збирають розвідувальні відомості в інтересах угруповань своїх військ на театрі воєнних дій;
- виводять з ладу або захоплюють важливі військові та промислові об'єкти в тилу противника з використанням як звичайної, так і зброї масового ураження;
- проводять рейди та влаштовують засідки в тилу противника;
- виводять з ладу комунікації, системи державного, військового управління та тилового забезпечення;
- наводять з використанням радіо- та лазерних навідників високоточну зброю на особливо важливі об'єкти противника;
- проводять диверсії, терор, акти саботажу та психологічні операції для послаблення тилу, деморалізації особового складу й населення противника;
- виявляють, викрадають або знищують певні види зброї чи важливі елементи, зразки техніки та озброєння, таємні документи;
- організовують втечу з полону своїх військовослужбовців та цивільного персоналу;
- проводять пошуково-рятувальні операції.

Військова доктрина України, нещодавно затверджена владою, визначає, що конкретно потрібно зробити для безумовного забезпечення воєнної безпеки держави. Будь-якій суверенній державі необхідно абсолютно ясно й чітко уявляти, звідки може виходити загроза збройної та інформаційної експансії або агресії. Потрібно виходити з наявності у відповідних, можливо, і дуже далеко розташо-

ваних, країнах потенціалу для здійснення агресії, а не з їх намірів. Наміри можуть бути змінними, а потенціал залишається постійним, і він може бути реалізований безконтактним способом проти будь-якої держави світу. Очевидна потреба радикального перегляду планів захисту України, стратегічних об'єктів і виділених територіальних зон, де застосування диверсійних підрозділів на основних напрямках дій противника можна передбачити з високою вірогідністю [9, 229].

Таким чином, наведені імовірні алгоритми застосування ССО залежно від певного етапу (рівня інтенсивності) гібридного протистояння можуть корегуватися відповідно до конкретних умов та сценаріїв дій сторін. Однак виявляється доцільним подальше вивчення (з урахуванням вітчизняного й широкого зарубіжного досвіду) можливостей використання «елітних військ» та (як поширений варіант) інтегрованих із ними іррегулярних (незаконних) збройних формувань у новому типі конфліктності, упровадження відповідних науково-практичних розробок у підготовку концептуальних та бойових статутних документів ССО ЗС України, навчання їх особового складу.

Джерела та література:

1. Указ Президента України №92/2016 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 березня 2016 року "Про концепцію розвитку сектору безпеки і оборони України"». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://memorybook.org.ua/indexfile/toi.htm>.
2. Горбулін В. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу // Дзеркало тижня. – 2015. – 23 січня.
3. Веденєєв Д.В., Гапеєва О.Л., Слюсаренко А.В. «Гібридні війни» – новітня форма асиметричного протистояння // Воєнно-історичний вісник. – 2015. – Вип. 3 – С. 103 – 109.
4. Веденєєв Д.В. Асиметричне протистояння як домінуюча форма сучасної воєнно-політичної конфліктності // Стан та перспективи реформування сектору безпеки і оборони України: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (24 листопада 2017 року). – К.: Національна академія прокуратури України, 2017. – Т. 1. – С. 97 – 99.
5. Леонов В.В. Асиметрична війна: аспекти й тенденції / В.В. Леонов // Стратегічна панорама: (щоквартальний науково-практичний журнал РНБО України). – 2005. – № 4. – С. 143 – 149.
6. Василенко О.В. Основні світові тенденції розвитку озброєння та військової техніки для ведення війн у майбутньому / О.В. Василенко // Наука і оборона. – 2009. – № 4. – С. 18 – 22.
7. Ільяшов О. А. Війни майбутнього як об'єкт наукових досліджень / О.А. Ільяшов // Наука і оборона. – 2008. – № 2. – С. 36 – 40.
8. Магда Є.М. Гібридна війна: сутність та структура феномену // Міжнародні відносини. Політичні науки / Є.М. Магда. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article.
9. Бураков Ю.В. Теоретичні аспекти класифікації локальних війн та збройних конфліктів сучасності / Ю.В. Бураков // Військово-науковий вісник. Вип. 25. – Львів: НАСВ, 2016, С. 214 – 232.

© **Андрей СЛЮСАРЕНКО**

ВЕРОЯТНЫЙ АЛГОРИТМ ПРИМЕНЕНИЯ СИЛ (ВОЙСК) СПЕЦИАЛЬНЫХ ОПЕРАЦИЙ В КОНФЛИКТЕ «ГИБРИДНОГО» ТИПА

Анализируются современные тенденции развития войск (сил) специального назначения. Доказывается, что ускоренное развитие и повышение удельного веса их участия в современных локальных войнах и конфликтах закономерно исходит из особенностей «войн шестого поколения».

Ключевые слова: *Силы специальных операций, гибридная война, иррегулярные военные формирования, информационные методы противоборства, локальные конфликты.*

© **Andrii SLIUSARENKO**

POSSIBLE ALGORITHM OF SPECIAL OPERATIONS FORCES (TROOPS) USAGE IN A «HYBRID» TYPE OF CONFLICT

The article analyzes the modern tendencies of special operations troops' (forces') development which are stipulated by reinterpreting their role and place in a maintenance of security and realization of military and political strategy of the developed countries. It determines that the beginning of the XXI century is characterized as a transition into such a type of armed confrontation in which the decisive role belongs to the high-accuracy weapons and other non-traditional for fifth generation wars means. Among them the significant role belongs to special operations troops reforming into integral special operations forces (SOF) as an independent component of military organization of a state or, at least, of its armed forces. The article proves that the expeditious development and the increase of SOF participation in modern local wars and conflicts naturally stem from peculiarities of so-called «sixth generation wars» – predominately noncontacting wars with massive usage of high-accuracy non-nuclear weapons, information methods of confrontation with transformation into integral earth, air and space combat zone.

Key words: *Special operations forces, hybrid war, irregular military formations, information methods of confrontation, local conflicts.*

УДК 348:271.5-46:355.1(477) "2014-2017"

© **Олександр ТОМЧУК**

ВОЛОНТЕРСЬКА ДУШПАСТИРСЬКА СЛУЖБА В ЗОНІ АТО

Аналізується волонтерська душпастирська служба в зоні проведення Антитерористичної операції (АТО). Відзначається, що в умовах бойових дій та початкового етапу організації капеланства волонтери-священники надавали моральну та духовну підтримку воїнам, першу допомогу пораненим, проводили богослужіння та похорони загиблих під час сучасної російсько-української війни.

Ключові слова: волонтерський рух, капелани, душпастирська служба, АТО, російсько-українська війна.

Військова агресія Російської Федерації (далі – РФ) проти України, анексія Криму та розв’язання війни на Сході країни наприкінці лютого 2014 р. стали важким випробуванням для українського народу та Збройних сил України (далі – ЗС України). Завдяки відданості й героїзму особового складу ЗС України, Національної гвардії України та добровольчих батальйонів у ході оголошеної керівництвом держави Антитерористичної операції (далі – АТО) частину території Донеччини та Луганщини, окупованої агресором, було визволено.

Важливу роль у відсічі агресії відіграє волонтерський рух, спрямований на допомогу ЗС України. Серед активних учасників цього руху є священнослужителі різних конфесій. При храмах організуються пункти прийому пожертв, склади, діють різноманітні волонтерські організації.

Відразу після початку російської агресії на фронт прибули священники-добровольці, які самостійно організували капеланську службу серед бійців АТО. Вивчення проблеми душпастирської служби в зоні АТО є актуальним завданням для військово-історичної науки, як і пріоритетним для вітчизняної військової науки вивчення та узагальнення досвіду сучасної російсько-української війни.

Метою пропонованої розвідки є аналіз організації капеланства на передових позиціях у зоні АТО, дослідження участі священнослужителів різних конфесій у волонтерському русі, спрямованому на допомогу ЗС України.

Відносини Збройних сил та Церкви (релігійних організацій) традиційно цікавили багатьох дослідників. За роки незалежності проблемам цих взаємовідносин присвячені дослідження В. Бугаєнка, О. Гущина, С. Здіорука, Р. Коханчука, Ю. Кальниша, В. Мандрагелі, С. Ярмуся та ін. Проте вищевказані роботи

українських науковців датовані серединою та кінцем 90-х рр. ХХ ст. У них аналізується процес запровадження інституту капеланства в арміях різних держав світу, робиться проекція на аналогічний майбутній процес і в ЗС України.

Проблема військового волонтерства в ході сучасної російсько-української війни в історичній літературі до 2014 р. не знаходила висвітлення, оскільки не було й самого такого історичного факту. Із 2014 р., від початку агресії Росії проти України, на феномен українського волонтерства першими звернули увагу журналісти. Налічуються десятки статей публіцистичного спрямування в електронних і друкованих засобах масової інформації, проте наукове опрацювання теми лише починається.

Волонтерський рух на допомогу ЗС України виник відразу після початку агресії РФ проти України. Його учасниками та організаторами стали колишні волонтери Революції Гідності, а у подальшому рух поширювався та міцнів, залучаючи сотні тисяч добровольців до своїх рядів. Відомі організації, які потрапили у вивірений часом перелік «перевіраних волонтерів», є лише вершиною загальноукраїнського волонтерського руху. Його основу становлять «небайдужі громадяни», які перераховують кошти на підтримку Української армії, відновлюють та ремонтують військову техніку в неробочий час, закупають за кордоном високотехнологічне військове обладнання, машини, допомагають пораненим та здійснюють інші види діяльності.

Сьогодні волонтерські структури – це громадські рухи та ініціативи, міжнародні, всеукраїнські та регіональні організації, частина з яких не має державної реєстрації. Лише на Львівщині діє понад двісті волонтерських структур, серед яких найбільшою активністю вирізняються «Народна самооборона Львівщини», «Волонтерська сотня», «Львівський лицар», «Допомога армії України», «Хенд-мей по-львівськи», «Допомога фронту» та ін. На жаль, не завжди допомога військовикам та цивільним у зоні АТО – продукти, медпрепарати, військове спорядження та оснащення (форма, взуття, бронежилети, кевларові шоломи, безпілотники, обігрівачі та ін.) мала державну сертифікацію, а тому, як правило, вона не отримувала офіційних дозволів на використання зібраного у фронтових реаліях.

Важливу роль у сучасних умовах російсько-української війни відіграє душпастирська служба. Від початку сучасної війни на Сході вона пройшла етапи від стихійного волонтерського капеланства до організації штатної структури у ЗС України. Так, на сьогоднішній день інститут капеланів юридично оформлений, штатна структура капеланської служби затверджена, і військові душпастирі приступають на законних підставах до роботи у військах ЗС України. Згідно з постановою Кабінету Міністрів, з 15 травня 2017 р. у всіх бойових частинах та підрозділах ЗС України затверджуються посади військових капеланів. Списки кандидатів були попередньо погоджені душпастирською Радою при Міністерстві оборони (МО) України. Після співбесіди з командирами військових частин капелани отримують призначення. Установлення капеланства у ЗС України здійснюється у два етапи: на першому – до кінця червня 2017 р., військові

капелани були призначені в бойові частини та підрозділи, а на другому, до кінця 2017 р. – в усі підрозділи Збройних сил України. Передбачено, що в бойових бригадах працюватиме від 2 до 4 військових священників. Водночас МО України не відмовляється від волонтерської місії, яку у військах здійснюють українські конфесії, тому нештатні капелани-волонтери зможуть постійно перебувати з бійцями на передовій [1].

Військове капеланство в Україні має давні історичні традиції. Ще в козацьку добу нашої історії при козацьких загонах і на Запорізькій Січі повсякчас знаходилися капелани. Це були переважно ченці Київського Межигірського монастиря. Козацький інститут капеланів був загалом незалежною структурою. Російською імперією це оцінювалося вкрай негативно. Тому в 1760 р. на Запорізьку Січ був надісланий імператорський указ, згідно з яким козацькі капелани підпорядковувалися обер-священнику російської армії. Однак запорізькі козаки вважали своїх духівників залежними тільки від власного Коша, а не від російського керівництва. Авторитет капеланів серед козаків був надзвичайно високим. Їхня роль особливо посилювалася під час активних бойових дій, визвольних війн [2]. Душпастирська опіка була не лише в козацькому війську, а й у легіоні Українських січових трільців, Українській Галицькій армії, Армії УНР, Українській повстанській армії. Щоправда, у незалежній Україні правове формування інституту капеланства дещо затягнулося.

12 травня 1994 р. у Львові на науково-практичному симпозиумі «Духовно-гуманітарні проблеми розбудови Збройних Сил України» була започаткована як консультативний орган Міжцерковна рада з питань душпастирської роботи у збройних формуваннях України. Згодом питання задоволення релігійних прав і свобод в армії актуалізувалося на конференції «Армія і духовність: свобода совісті та віровизнання», у якій узяли участь чимало представників силових структур, науковців та духовенства. У 1999 р. учасники чергової конференції звернулися вже до Президента як Верховного Головнокомандувача з низкою пропозицій щодо теоретичного, юридичного та практичного започаткування діяльності душпастирської опіки у війську. Однак належну реакцію київська влада тоді не виявила.

У 2000 р. у Львові на черговій конференції ухвалили рішення про утворення Всеукраїнського міжконфесійного релігійного християнського військового братства. Нова організація поставила собі за мету домагатися від влади створення інституту військового духовенства і налагодження співпраці у цій сфері між різними Церквами.

У 2000 – 2004 рр. організовано перші капеланські навчання за участю запрошених військових душпастирів зі США, слухачами яких стали 150 священників та семінаристів різних конфесій. Священників частіше почали залучати до війська, насамперед до урочистих подій. Велике значення мало відкриття за участю громадськості каплиць та храмів у військових частинах [3]. Очевидно, що цього було замало, а головне, їхня праця потребувала правового узаконення.

Навесні 2014 р. внаслідок агресії Російської Федерації проти України священнослужителі опинилися поруч із військовими в районах реальних бойових дій та під час виконання ними бойових завдань, а відтак актуалізувалося питання щодо справедливого соціального захисту під час їхньої діяльності. Нарешті 2 липня 2014 р. Кабінет Міністрів України видав Розпорядження № 677-р «Про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах, Національній гвардії, Державній спеціальній службі транспорту та Державній прикордонній службі», згідно з яким розпочали створювати в лавах Збройних сил України та в інших військових формуваннях капеланської служби. Однак цей процес і донині ще не врегульовано, особливо щодо екуменічних служінь.

Однією з найголовніших умов установалення духовної опіки Церкви в Збройних силах України на сучасному етапі є екуменічний підхід у формуванні інституту військових капеланів. Оскільки церква в Україні підтримує державу, а душпастирі у війську долучаються до формування високої боєздатності та морального духу особового складу, то українські священники різних конфесій працюють і в зоні АТО. Так, УПЦ (КП) (Українська православна церква Київського патріархату) з початком бойових дій на Сході України оголосила мобілізацію своїх пастирів. До лав капеланів уже навесні 2014 р. вступили 400 священників УПЦ (КП), які добровільно вирушили на передову [4]. Наприклад, ієромонах Макарій із чоловічого православного монастиря в Жидачеві пішов капеланом на службу в зону АТО ще від початку проведення бойових дій [5]. Серед добровольців був також отець Дмитро (Поворотний), голова капеланської служби Дніпропетровської єпархії УПЦ (КП), отець Ігор (Федоришин), який воював в Афганістані, був капеланом у миротворчому батальйоні в Косові [6; 7]. Вірний УПЦ (МП) Андрій Середа, молодший лейтенант запасу, навчався на священника, однак не закінчив Київської духовної академії і добровольцем пішов у ЗС України [8]. Ім'я херсонського військового капелана УПЦ (КП) отця Ігоря (Петренко) відоме всій Україні. 14 лютого 2015 р. на блокпосту «ДНР» в с. Оленівка Донецької області, коли капелан супроводжував волонтерську гуманітарну допомогу в м. Артемівськ, його затримали бойовики. Отець Ігор провів два місяці в полоні, де над ним сепаратисти знущалися, били, катували й кілька разів водили на розстріл [9].

Як капелани-добровольці в зону АТО пішли священнослужителі УГКЦ (Української греко-католицької церкви) отці Іван (Гопко), Юрій (Лисишин), Любомир (Яворський), Іван (Гуня) та багато інших. За перші два роки бойових дій на Сході України було здійснено 395 ротацій (кожна по 35 – 45 діб) священників УГКЦ у зоні АТО [10]. Три волонтери-священники за цей період зазнали поранень [11]. Загалом від весни 2014 р. (початку російської агресії) УГКЦ (станом на 29 грудня 2016 р.) провела 474 ротації священників у зоні бойових дій терміном 30 – 45 днів. Тільки за перші два місяці 2017 р. в зоні АТО працювали 152 греко-католицькі військові капелани [12].

У бойовій обстановці на душпастирів покладаються вирішення таких завдань: моральна та духовна підтримка воюючих, допомога пораненим, їхня

евакуація, проведення служб та похоронів, робота з військовополоненими. Згідно з чинними правилами, капелани працюють у підрозділах, що діють на передньому краї, якнайближче до лінії вогню. Додатковими функціями діяльності капелана у війську є залучення його до членства в комісіях із заохочення, розслідування злочинів, залагодження конфліктів та створення доброзичливого мікроклімату у військових частинах.

Багато волонтерів-священиків за сумлінну душпастирську працю відзначено високими нагородами. Зокрема, капелан УГКЦ отець Андрій Зелінський, автор книги «Соняхи. Духовність на час війни», який здійснює служіння в зоні АТО, одним із перших нагороджений орденом «Народний Герой України» [13].

Під час бойових дій, в екстремальних умовах для бійця нерідко не має значення належність пастиря до певної конфесії, оскільки при цьому превалює прагненням людини на межі життя і смерті почути слово Боже, прочитати молитву, сповідатися, покаятися, причаститися. У зоні АТО виконує свої пастирські обов'язки капелан протестантської церкви «Філадельфія» В'ячеслав (Бевз), який пройшов підготовку на курсах у Центральному будинку офіцерів ЗС України, здійснював душпастирську опіку українських бійців у частинах і підрозділах у боях під Волновахою, Маріуполем та інших районах бойових дій. Військовослужбовці довіряють йому, прислухаються до його порад хоча б тому, що він разом із ними під вогнем противника долає усі тяготи окопного життя та краще за інших бачить і знає потреби солдатів на війні [14]. Для воїнів у цьому випадку неважлива належність духовного отця до конкретної релігійної організації, парафії або конфесії.

Волонтери-священнослужителі під час поїздок на передову лінію фронту виступають і джерелом інформації з високим рейтингом довіри, особливо якщо йдеться про гарячі новини із зони АТО. Новини волонтерів про ситуацію на фронті стають джерелом інформації і масово поширюються в друкованих та електронних засобах масової інформації. І йдеться не лише про бої, а й про втрати, смерті, поранення наших бійців, проведення рятувальних робіт серед цивільного населення в зоні Антитерористичної операції. Для прикладу наведемо ситуацію, яка мала місце 16 лютого 2017 р. під час ворожого обстрілу багатостраждальної Авдіївки. На сайті волонтерської організації «Християнська служба порятунку» (далі – ХСП) волонтер Роман Басанський розповів: «Я знаходився у дворі під час обстрілу... Бачив, як під'їхали пожежники. Запропонував свою допомогу як представника ХСП, так і тактичного медика... Знайшли людей, яких засипало: жінку та її племінника. Розбирали завали, відчинили двері. Також допомогли винести речі... Слава Богу, усі живі» [15].

До функцій військових капеланів у зоні АТО на Сході України належать насамперед проведення сповідей, причастя, відспівування загиблих, а також освячення техніки, індивідуальні бесіди з військовослужбовцями, проведення занять із християнської етики. Надзвичайно важливою є роль душпастирів у знятті стресового синдрому та зміцненні морально-психологічного стану

військовослужбовців. Ця плідна напружена робота має позитивні результати. Наприклад, командування 81-ї ОАБ проінформувало ЗМІ, що за час опіки з'єднання капеланами УГКЦ у бригаді не сталося жодного випадку самогубства [16].

Участь у бойових діях забороняє капеланам використовувати і навіть брати в руки зброю. Порушника цієї вимоги чекає сурове покарання. Так, рішенням Священного синоду УПЦ (КП) єпископа Ужгородського і Закарпатського Кирила у грудні 2014 р. відлучили від церкви за позування на фотографіях зі зброєю в руках [17].

Важливою формою душпастирської роботи є благословення бійців на зразкове виконання військового обов'язку. У травні 2016 р. група військовослужбовців, учасників АТО, отримала благословення від самого Понтифіка римської католицької церкви – Папи Франциска безпосередньо у Ватикані [18].

Волонтери-священнослужителі зони АТО ведуть історію своєї діяльності від часів Євромайдану. Вони брали активну участь у створенні добровольчих батальйонів, які захистили незалежність держави. Капелан УПЦ (КП) Валентин (Серовецький) один із перших організував проведення ранкових молебнів на сцені Майдану, а після його перемоги благословляв перші добровольчі батальйони з числа активістів Євромайдану перед відправкою їх на Схід України. Отець Валентин, військовий священник 92-ї бригади ЗСУ, а згодом капелан батальйону «Айдар», пройшов війну і важкий полон у «ЛНР», але загинув в автомобільній катастрофі [19].

Настоятель храму на честь святителя Миколая Чудотворця, що на території військової частини № 2050, протоієрей Леонід (Смаглюк) у зоні бойових дій постійно відвідує особовий склад 43-ї окремої артилерійської бригади, проводить там традиційні служби та ритуали, благословляє бійців. Настоятель храму святого мученика Іоанна-воїна, розташованого на території частини № 3056 Національної гвардії, ієрей Димитрій (Дзядзевич) благословляв новобранців на складання військової присяги, постійно супроводжував їх у зону АТО [20].

Важливим моментом в організації пастирської опіки особового складу ЗС України в зоні АТО є створення низки громадських організацій, таких як «Міжконфесійний батальйон військових капеланів». Перші поїздки капеланів-волонтерів із цієї організації в зону АТО почалися ще у квітні 2014 р. й тривають донині. За період діяльності батальйону здійснено понад сотню виїздів волонтерів-священиків «Міжконфесійного батальйону військових капеланів» у зону АТО. Робота ведеться як у ЗС України, так і в територіальних підрозділах організації. За попередніми підрахунками, на сьогодні у складі батальйону служить більш ніж 100 духовників, підготовлених для роботи в АТО.

Капелани «Міжконфесійного батальйону військових капеланів» у період від осені 2014 р. і до весни 2015 р. вели пастирське служіння в Донецькому аеропорту не тільки як священники, а й як психологи та парамедики. Від початку бойових дій духовники батальйону працювали у 93, 56, 57, 87 та 79-й бригадах; 44, 30

та 17-й танкових бригадах, підрозділах НГУ, ДУК (Добровольчий український корпус) «Правий сектор», батальйонах «Донбас» та «Айдар». Сьогодні у складі батальйону працюють капелани-інструктори з тактичної медицини та медичної евакуації, здатні навчати військовослужбовців наданню першої допомоги під час поранення. З 2016 р. на базі батальйону був створений підрозділ військових психологів для роботи як у зоні АТО, так і в навчальних центрах [21]. Ще одним напрямом стала робота волонтерів-священиків із реабілітації військовослужбовців, які повернулися із зони бойових дій. Наприклад, добровільна організація «Всеукраїнське міжконфесійне релігійне християнсько-військове братство» розробило й успішно реалізує Програму діяльності на 2017 – 2021 рр., яка містить у собі акцію «Солдат повертається додому» [22].

Результатом усієї плідної роботи волонтерів-священиків у зоні АТО стало, за заявою Президента України, Верховного Головнокомандувача ЗС України Петра Порошенка, створення потужного інституту військових капеланів. За його словами, понад 600 кліриків різних церковних юрисдикцій працювали з особовим складом військовослужбовців у зоні АТО [23].

У листопаді 2017 р. вперше в історії впродовж двох тижнів на базі Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного священики, які вже офіційно є військовими капеланами Збройних сил України, навчалися основам військової справи, пройшли військово-гуманітарну та військово-психологічну підготовки, обмінялися досвідом капеланського служіння в підрозділах Українського війська. Начальник Національної академії сухопутних військ генерал-лейтенант Павло Ткачук, відкриваючи курси капеланів, сказав: «Не випадковою є близькість та співпраця священнослужителів і військових. Ми дуже добре розуміємо один одного, адже ми об'єднані певними спільними ідеалами, зокрема служінню суспільству, народу та готовністю до самопожертви заради інших» [24].

Таким чином, капеланство відіграє важливу роль у волонтерському русі на допомогу Збройним силам України. Загалом волонтерство – унікальне явище в сучасній історії. Незважаючи на те, що становлення волонтерства як суспільного феномену і способу організації взаємодії соціальних суб'єктів у соціальних системах різного рівня складності відбувається впродовж всієї соціальної історії людства, справжній розквіт волонтерства в наш час є наслідком гуманізації суспільних відносин, зростання ролі особистості як найвищої суспільної цінності. Сьогодні ознакою цивілізованості конкретного суспільства є також і наявність розвиненої системи волонтерських організацій і особистостей, які займаються волонтерською діяльністю індивідуально чи утворюючи менш формалізовані групи.

Інститут військових капеланів для ЗС України виник завдяки волонтерській душпастирській допомозі. Сотні священиків-волонтерів разом із тисячами добровольців вирушили на Схід України, щоб захистити й дати відсіч російському агресору. Душпастирська служба є серйозною духовною основою

зміцнення морально-психологічного стану військ, згуртування військових колективів і успішного виконання бойових завдань. Це підтверджує система підготовки і практика душпастирської опіки в зоні АТО.

Джерела та література:

1. Військові капелани запрацюють у всіх бойових частинах вже з 15 травня / Департамент Патріаршої Курії УГКЦ у справах душпастирства силових структур України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kapelanstvo.org.ua/vijskovi-kapelany-zapratsuyut-u-vsih-bojovyh-chastynah-vzhe-z-15-travnya/>. – Дата звернення: 21.04.2014.
2. Садов'як Д. Історія капеланства та його роль у формуванні релігійно-моральної свідомості військовослужбовців (2010 р.) / Д. Садов'як. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kievpatrarmy.org.ua/statti/170-istoriakapelaniv.html>.
3. Друздєв О. Душпастирська опіка // Між війною і соборністю. Соціокультурна інтеграція та адаптація переселенців з Донбасу та Криму. Західноукраїнський вектор [відп. ред. М. Литвин]. – Львів, 2017. – С. 433 – 435.
4. До бою стануть капелани. В АТО вирушила перша духовна сотня / Корреспондент.net. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/3546116-do-boiu-stanut-kapelany-u-ato-vyrushyla-persha-dukhovna-sotnia>. – Дата звернення: 31.07.2015.
5. Монах з Волині – на передовій з початку АТО / Волинські Новини. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.volynnews.com/news/vidsichagresoriuikrayinayedina/topakh-z-volyni-na-peredoviy-z-rochatku-ato/>. – Дата звернення: 17.10.2014.
6. Священник-капелан: «Причина війни на Донбасі – ложь» / Лица / Газета о личностях и лицедеях. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.litsa.com.ua/show/a/20355>. – Дата звернення: 17.02.2015.
7. Андрій Зелінський: «До сих пір шкодую, що не вийшло на Різдво поїхати до «кіборгів» у Донецький аеропорт» / Факти. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fakty.ua/206515-kapellan-andrej-zelinskij-do-sih-por-zheleyu-hto-ne-poluchilos-na-rozhdestvo-roehat-k-kiborgam-v-doneskij-aeroport>. – Дата звернення: 29.09.2015.
8. Духовні війни – 2 / Неллі Вернер. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://lb.ua/society/2014/12/24/290303_duhovnie_voyni_2.html. – Дата звернення: 24.12.2014.
9. Військовий капелан Ігор Петренко знову іде в АТО / ПостФактум. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://postfaktum.com.ua/news/2016/02/27/voyni-igor-petrenko-znovu-ide-v-ato>. – Дата звернення: 27.02.2016.
10. О. Любомир Яворський: За час війни на Сході вже відбулося 395 ротацій священників УГКЦ у зону АТО. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://catholicnews.org.ua/olyubomir-yavorskiy-za-chas-viyni-na-shodi-vzhe-vidbulosya-395-rotacyi-svyashchenikiv-ugkc-u-zoni>. – Дата звернення: 23.06.2016.
11. Ми не задоволені співпрацею з Мініборони: наші військові капелани мають лише статус волонтерів, – глава УГКЦ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ipress.ua/news/my_ne_zadovoleni_spivpratseyu_z_minoborony_nashi_viyskovi_kapelany_mayut_lyshe_status_volonteriv_glava_ugkts_101417.html.
12. Капелани УГКЦ у зоні АТО. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kapelanstvo.org.ua/category/novyny/kapelany-ugkts-v-zoni-ato/page/14/>.

13. Капелана Андрія Зелінського нагороджено Орденом «Народний Герой України» / Департамент Патріаршої Курії УГКЦ у справах душпастирства силових структур України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://glavnoe.ua/news/n221286>. – Дата звернення: 04.06.2015.
14. Капеллан Вячеслав Бевз: «Солдаты думали, что мы их забросаем цитатами из Библии, а мы стали просто с ними жить» / Insider. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.theinsider.ua/politics/5497bf2b1a684/>. – Дата звернення: 22.12.2014.
15. П. Ткачук, Ю. Бураков, О. Турчак. Інформаційно-пропагандистська діяльність волонтерського руху допомоги збройним силам України у ході російсько-української війни, Львів 2017. – 365 с.
16. Блаженніший Святослав у Краматорську зустрівся з військовими капеланами. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.ugcc.ua/video/blazhenn%D1%96shiy_svyatoslav_zustr%D1%96vsya_z_v%D1%96yskovimi_kapelan_u_kramatorsku_77941.html. – Дата звернення: 03.11.2016.
17. УПЦ КП отлучила от церкви епископа за позирование с оружием (фото). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukranews.com/news/298981-urc-kp-otluchyla-ot-cerkvy-epyskopa-za-rozurovaniye-s-oruzhyem>. – Дата звернення: 20.12.2014.
18. Папа Римський благословив українських бійців. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://m.online.ua/ukr/news/743174/>. – Дата звернення: 26.05.2016.
19. Під Києвом загинув капелан, який побував у полоні «ЛНР». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://styler.rbc.ua/ukr/zhizn/kiyom-pogib-kapellan-pobuyavshiy-plenilnr-1475513871.html>. – Дата звернення: 03.10.2016.
20. Священники УПЦ відвідали військових ЗСУ в зоні АТО та благословили новобранців. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.church.ua/2016/08/01/svyashheniki-urc-zdijsnyuyut-dushpastirsku-opiku-nad-soldatami-zbrojnih-sil-ukrajini/>. – Дата звернення: 30.07.2016.
21. Батальйон військових капеланів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://vk.com/club74783500>.
22. Програма «Солдат повертається до дому» в дії / Всеукраїнське міжконфесійне релігійне християнсько-військове братство. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: *Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки.*
23. Порошенко: в Україні сформувався потужний інститут військових капеланів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: *Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки.* – Дата звернення: 09.05.2016.
24. Мирович Антон. У Львові розпочався перший в історії базовий курс підготовки військових капеланів для Збройних Сил України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.asv.gov.ua/?q=news/2017/11/20/u-lvovi-rozpochavsya-pershyy-v-istoriyi-bazovyy-kurs-pidgotovky-viyskovyh-kapelaniv>. – Дата звернення: 20.11.2017.

© Александр ТОМЧУК

ВОЛОНТЕРСКАЯ ДУШЕПАСТЫРСКАЯ СЛУЖБА В ЗОНЕ АТО

Анализируется волонтерская душепастырская служба в зоне проведения АТО. Отмечается, что в условиях боевых действий и начального этапа организации капелланства волонтеры-священники оказывают моральную и духовную поддержку воинам, первую помощь раненым, проводят богослужение и похороны погибшим во время современной российско-украинской войны.

Ключевые слова: волонтерское движение, капелланы, душепастырская служба, АТО, российско-украинская война.

© Alexander TOMCHUK

PASTORAL CARE IN VOLUNTEER SERVICE IN ATO ZONE

Volunteer Pastoral Service in the Territory of the Anti-Terrorist Operation (ATO) is analyzed. It is noted, that in terms of fighting and the initial stage of organization of the chaplaincy, volunteers-priests provided moral and spiritual support to the soldiers, first aid to the wounded, worshiped and buried the victims during the modern Russian-Ukrainian war. The article draws attention that volunteer priests are at the front of the military, closest to the line of fire. Additional functions activity of the chaplain in the army is to involve him in membership in commissions on encouragement, investigation of crimes, conflict resolution and the establishment of a friendly microclimate in military units.

Keywords: volunteer movement, chaplains, pastoral care, ATO, Russian-Ukrainian War.

ЛЮДИ. ПОДІЇ. ФАКТИ

УДК [929:355.134-057.36(477)]Дубинда

© **Надія ЯКОБЧУК**

ПАВЛО ДУБИНДА: ДОЛЯ І ПАМ'ЯТЬ (до 25-ї річниці від дня смерті)

Проаналізовано основні етапи життєвого шляху Павла Христофоровича Дубинди – українського військовослужбовця, учасника Другої світової війни, повного кавалера ордена Слави, Героя Радянського Союзу. Відтворено риси просопографічного портрета воїна-героя. Визначено його роль в українській історії.

Ключові слова: П.Х. Дубинда, Друга світова війна, герой, особистість, історія, військово-морський флот, Херсонщина.

У жовтні 2017 р. виповнилося 25 років від дня смерті Павла Христофоровича Дубинди – одного з мільйонів самовідданих захисників рідної землі в роки Другої світової війни, які воювали на совість, не шукаючи нагород. Людина надзвичайної особистої мужності та сили духу, яка здолала всю криваву дорогу війни від самого її початку, здобувши цілком заслужені звання повного кавалера ордена Слави та Героя Радянського Союзу.

Його військовій кар'єрі присвячено низку публікацій у довідкових та періодичних виданнях другої половини ХХ – початку ХХІ ст. та короткий фільм із циклу «Герої Перемоги» 2010 р. В експозиціях та фондах Національного музею історії України в Другій світовій війні та Херсонського краєзнавчого музею представлені фото, речі та документи. Утім, досить мало відомо про життєвий шлях Павла Христофоровича, насамперед людини, а уже потім воїна-героя. Це надає актуальності та новизни нашій статті. Ми зробимо спробу відтворити «живий портрет» П. Дубинди, не замкнений у сухі факти офіційної біографії, показати долю цієї особистості на тлі епохи, у яку їй довелося жити і працювати [2, 449; 3, 56 – 57; 5, 58; 6, 163 – 172; 7, 487; 12, 38; 13, 2 – 11].

Усе життя Павла Христофоровича було пов'язане з морем, оскільки він не лише обрав професію моряка, наслідуючи батька та діда, а й народився «на розбухраних хвилях» у переддень Першої світової війни – 25 липня 1914 р. Тоді його батько і мати поверталися на вітрильнику з Одеси в Прогної [6, 163]. Відомості про батьків майбутнього героя доволі фрагментарні. Про маму нічого невідомо, а про батька знаємо лише ім'я, а також те, що він був капітаном вітрильника, возив

до Херсона та Одеси кавуни та інші товари. Найвірогідніше, родина Дубинд була пересічною, робітничою та незаможною. Під впливом батька Павло з дитинства захоплювався морем, любив рибалити, плавати на човнах. У 1928 р. він закінчив 7-річну школу і до 1936 р. працював у рибколгоспі. У 15 років вирушив у свій перший самостійний рейс. Хлопця зарахували коком в екіпаж вітрильника «Любимец моря», який курсував до берегів Херсона, Одеси та навколишніх сіл. Капітан цього судна П.С. Горбаченко згадував, що, незважаючи на юний вік, П. Дубинда одразу зарекомендував себе допитливим, дисциплінованим та сміливим моряком. Маючи неабияку природну фізичну силу, спритність, внутрішню витримку та стійкість, юнак часто проявляв себе, рятуючи корабель у складних та небезпечних ситуаціях, не боявся брати на себе відповідальність, швидко ухвалював рішення. На «Любимце моря» він плавав два роки, а потім працював матросом на ще кількох вітрильних суднах м. Херсона [1, 1; 6, 164].

У 1936 р. П. Дубинду призвали до лав Чорноморського флоту СРСР. Він проходив військову службу на крейсері «Червона Україна», а з 1939 р. розпочав кар'єру військового моряка. Про ставлення Павла Христофоровича до військово-морської служби можемо дізнатися з листа його друга, а в майбутньому – бойового товариша П.Я. Волченка: «Якщо йому доручали якусь справу, то командир уже знав, що наказ буде виконано на совість, за будь-яких обставин» [6, 164]. Окрім того, у кореспонденції П. Волченка міститься цінна просопографічна інформація, зокрема про зовнішність та риси характеру П. Дубинди: «Це був широкоплечий, сіроокий, білявий хлопець, неговіркий, лагідний» [6, 164].

З 22 червня 1941 р. розпочався бойовий шлях Павла Христофоровича, на той час старшини 1-ї статті Чорноморського флоту. Екіпаж крейсера «Червона Україна» брав активну участь в обороні Одеси.

У другій половині дня 21 вересня 1941 р. з Севастополя до Одеси відпливла ескадра з десантом морської піхоти. Вояки мали висадитися в с. Григорівка та, відтіснивши німецько-румунські війська з узбережжя, полегшити становище захисників міста. З «Червоної України» на крейсер «Красний Крим» перекинули кілька катерів, зокрема й катер П. Дубинди. Поблизу Тендрівської коси німецька авіація потопила есмінець «Фрунзе», важкого поранення зазнав контр-адмірал Л. Владимирський. Загальне командування діями ескадри було доручено капітану 1 рангу С.Г. Горшкову. Незважаючи на драматизм ситуації, ескадрі вдалося досягти близьких підступів до Одеси та відкрити вогонь по берегу. У ніч на 22 вересня 1941 р. П. Дубинда, який добре знав узбережжя та море в районі с. Григорівки, очолив висадку першої групи радянського десанту. В умовах ночі та смертельної небезпеки, коли ворожі снаряди піднімали стовпи води перед самим носом катера, він успішно довів до берега 80 морських піхотинців. Висадка десанту тривала майже п'ять годин і завершилася успішно. За підтримки флоту та авіації десантники впродовж 22 вересня розгромили дві румунські дивізії, визволили села Григорівку, Чабанку, Стару та Нову Дофінівку, захопили полонених та техніку. Уночі 23 вересня вони з'єдналися з військами Одеського

оборонного району, які, перейшовши в наступ, відкинули противника від міста на 5 – 8 км. Ворог втратив плацдарм, з якого вівся обстріл порту, міста та підступів до нього. Ще до відплиття ескадри до Севастополя П. Дубинда встиг привезти на борт «Красного Крима» поранених десантників. А потім вирушив на Тендрівську косу, де підібрав моряків, яким удалося врятуватися з потопленого есмінця «Фрунзе». Його катер благополучно повернувся до Севастополя. Нелегко уявити, що відчував у ті хвилини Павло Христофорович, позаяк сухі зведення та архівні документи не фіксували емоційного стану воїнів.

У листопаді 1941 р. крейсер «Червона Україна» був потоплений під шквалом німецьких авіабомб. Командир, доповідаючи про безповоротні втрати, напроти прізвища П. Дубинди зазначив: «Дезертирував після загибелі корабля – пропав безвісти 12 листопада 1941 р.» [14]. А «дезертир» продовжив захищати Севастополь у складі 8-ї бригади морської піхоти. Павло Христофорович з особливою теплою та щемом серця згадував саме цей етап свого бойового шляху, зберігши в пам'яті найменші подробиці. Наприкінці 1960-х рр., під час зустрічі з полковником у відставці Іваном Роциним, він особисто розповів про моменти важкого протистояння: «Морская пехота была главной крепостью Севастополя. Бились мы бесстрашно. Вы знаете, что героическая оборона продолжалась 250 дней? Мне довелось сражаться в районе Инкермана. Здесь гитлеровцы в декабре 1941 года предприняли один из мощных ударов, чтобы прорваться к Северной бухте. Но мы в том декабре выстояли» [11]. У ті важкі дні в горах Інкерману Павло Христофорович склав пісню, яка стала яскравим і водночас трагічним свідченням безнадійного становища оборонців Севастополя. У блокноті І. Роцина збереглося кілька рядків із неї:

«Лежим мы в горах Инкермана,
Врагами зажаты в кольцо.
Гранаты у нас на исходе,
Патроны уж вышли давно.
Не вейся ты чайка, над нами...»

У липні 1942 р., під час одного з бомбардувань під Інкерманом, П. Дубинда зазнав важкої контузії і потрапив до полону. Його відправили до пересильного табору під Сімферополем. У складних табірних умовах молодий моряк зміг одужати і за першої ж нагоди утік. Він дістався до одного із сіл степового Криму, де розшукав знайомих. Але друг, побоюючись за власне життя, вирішив не ризикувати і повідомив про несподіваного гостя окупаційній адміністрації. Сімферопольський концтабір замінила суднобудівна верф у Миколаєві. Павло Христофорович працював під суворим наглядом. Його скромність та порядність привертала увагу земляків, які також там перебували. Однією з них була куховарка ідальні Євдокія Часовська. Вона жаліла хлопця та допомогла йому вдруге втекти з полону. Жінка змогла дістати посвідчення на ім'я Івана Петровича Семикіна, позичила у сусідів чоловічий одяг, і кмітливий моряк вирвався

на свободу, вкравши автомобіль керівника верфі. Охорона опам'яталася надто пізно і не змогла його затримати [6, 166 – 167].

Хлопець пробрався до Миколаївського порту і, сівши разом із німцями на баржу, переплив до Очакова. Звідти човном дістався до Кінбурнської коси, де зустрів червоноармійців. Доля закинула мічмана П. Дубинду з морської піхоти в сухопутну. У березні 1944 р. він потрапив в 293-й гвардійський стрілецький полк 96-ї гвардійської стрілецької дивізії 28-ї армії 3-го Білоруського фронту. Одягнувши польову форму, залишив на пам'ять тільник, який ніжно називав «морською душею».

Командир полку полковник О.А. Свиридов одразу звернув увагу на кремезного червоноармійця, зауважив, як відповідально він ставиться до виконання наказів, мужньо бореться з ворогом. Полковник знав, що старшина П. Дубинда нещодавно втік із полону, однак вирішив призначити його командиром відділення розвідників, а пізніше командиром взводу. І жодного разу не пошкодував про свій вибір.

Бойовий друг Павла Христофоровича Борис Соколов згадував, що бійці розвідницької групи 293-го полку дуже поважали та любили свого командира. У бою він виявляв відчайдушність та дивовижну сміливість, був нещадним до ворога, а в колі однополчан – привітним, доброзичливим та навіть сором'язливим. Б. Соколов зауважував, що старшина був людиною рідкісної доброти, ділився останнім із своїми товаришами, підтримував молодь. [6, 167].

У складі 293-го піхотного полку П. Дубинда самовіддано воював на плацдармі за Західним Бугом. Колишній моряк швидко зорієнтувався під час організації переправи через річку: знайшов брід, знищив німецьку вогневу точку і разом з вісьмома бійцями закріпився на її лівому березі. У цьому бою довелося протистояти німецьким танкам. Маючи великий досвід бойових дій, він переймався, що не має достатньо воїнів, а підкріплення запізнюється. Щоб стабілізувати ситуацію на позиціях, Павло Христофорович особисто підірвав ворожий танк. Лише за чотири дні, коли надійшло підкріплення, ударне угруповання змогло розвинути наступ та заглибитися в оборону противника на 2 – 7 км. Бійці 3-го Білоруського фронту розпочали визволення території Польщі.

Особливо жорстокі бої розгорнулися на підступах до Варшави. Поблизу с. Скорлупки П. Дубинда отримав завдання розвідати оборону німецьких військ. Вдало організувавши дії свого відділення, він зміг не лише виконати завдання та знешкодити вогневі точки ворога, а й захопити в полон полковника німецької армії. У результаті впродовж трьох годин, на світанку 8 серпня 1944 р., село було визволено. За цей подвиг Павла Христофоровича нагороджено орденом Слави III ступеня. У поданні до нагороди полковник О.А. Свиридов записав: «В боях за овладение селом Скорлупки Соколув-Подляского уезда Седлецкой области (Польша), под сильным огнем противника, проявляя бесстрашие, мужество и стойкость, 8 августа 1944 года тов. Дубинда П.Х. первым ворвался в траншеи противника, где гранатами и огнем из автомата уничтожил 7 немецких

солдат и офицеров и составом отделения закрепился в траншее, чем способствовал овладению селом Скорлупки. Достоин награждения орденом Слава III степени» [6, 168 – 169; 14].

За два тижні спалахнули бої за населений пункт Мостувка. Взвод, у складі якого перебував П. Дубинда, під шквальним вогнем противника пробивався до залізниці, де потрібно було перерізати шлях ворожому бронепоїзду. Командир взводу зазнав поранення, його замінив старшина П. Дубинда. Наблизившись до залізниці, він підірвав рейки та повів взвод у наступ. На околиці Мостувки, помітивши пораненого командира роти, отримав від нього відомості про становище в селі та розташування війська. Тепер П. Дубинда вже очолив роту, керував наступом та особисто захопив німецького коригувальника вогню. У результаті с. Мостувка було визволене. Полковник О.А. Свиридов підписав черговий нагородний лист на орден Слави II ступеня. У ньому зазначалося таке: «В боях за железнодорожное полотно на подступах к станции Мостувка и за овладение деревни Мостувка Вышкувского уезда Варшавской области (Польша) 20 августа 1944 года тов. Дубинда П.Х., временно командуя стрелковым взводом, стремительной атакой первым выбил немцев из оборонительного узла и оседлал железную дорогу. В этом бою тов. Дубинда составом взвода уничтожил более 15 немецких солдат и офицеров. Будучи ранен, тов. Дубинда не покинул поле боя и продолжал оставаться в строю, а когда выбыл командир роты из строя, тов. Дубинда взял командование на себя и способствовал выполнению задачи по овладению деревней Мостувка» [14]. Згодом Павла Христофоровича було призначено на посаду старшини стрілецької роти 293-го гвардійського полку, який вступив на територію Східної Пруссії.

У жовтні 1944 р. старшина П. Дубинда виявив мужність та героїзм у боях за с. Пешікен біля м. Шталлупьонен. «22.10.44 года, по выбытии из строя командира стрелкового взвода, тов. Дубинда взял на себя командование и по сигналу на штурм укреплений противника в районе села Пешикен поднял взвод и стремительной атакой первым во главе взвода ворвался в траншею противника, где в рукопашном и ближнем бою лично уничтожил 4 немецких солдат и взял в плен 1 офицера противника. Закрепившись составом взвода в траншее, тов. Дубинда способствовал успеху завоевания рубежа на подступах к городу Шталлупёнен и в конечном – овладению городом», – зазначалося в поданні про нагородження орденом Слави I ступеня від 30 жовтня 1944 р. [14].

Чи не найяскравішим епізодом військової кар'єри П. Дубинди вважають участь у бойових діях під Кенігсбергом у березні 1945 р., позаяк їх підсумком стало присвоєння звання Героя Радянського Союзу. Ці події в листі до автора книги «Солдатська слава» Б. Дуброва детально описав тоді вже генерал-лейтенант О.А. Свиридов [6, 170 – 171]. Вони також стали основою художньо-публіцистичного нарису Є. Федоровського «Головний бій солдата» [13, 2 – 11]. 13 березня 1945 р. Павло Христофорович із взводом знищив у рукопашному

бою 12 і захопив у полон 29 гітлерівців. 15 березня його взвод, увірвавшись до населеного пункту Бладіау, знищив майже роту солдатів противника, захопив дві гармати. 21 березня, за словами генерала О.А. Свиридова, був найскладніший бій, оскільки противник, який налічував майже батальйон вояків, за підтримки артилерії та мінометів розпочав контратаку проти взводу П. Дубинди. Взвод бився до останнього патрона, а потім продовжив протистояння в рукопашному бою. Переслідуючи противника, старшина захопив німецький кулемет, а потім разом із 10 бійцями взяв у полон ще 40 солдатів та офіцерів противника. Коментуючи ці рядки архівних документів, Павло Христофорович зазначав: «Архивные документы – это малые штрихи того, что мы пережили в боях. Вот бои за Бладиау. Так они же и сегодня снятся мне. Как там у Вас записано: «со своим взводом шесть дней отражал контратаки врага»? Шесть дней – это был самый страшный ад. Круглые сутки <...> гитлеровцы бросали против нас и танки, и бомбили с воздуха <...>. Казалось, выстоять против такого натиска просто невозможно. А мы выстояли <...>. Фашисты страшно боялись рукопашного боя. <...>. Когда у нас кончились боеприпасы, мы бросились врукопашную. Это была схватка, которую трудно представить. Иного выхода у нас не было. Гитлеровцы дрогнули. В этот момент я рванулся к вражескому пулемёту, укокошил двух пулеметчиков и открыл огонь по противнику» [11]. Такими простими, звичними словами він переповів про смертельну небезпеку, яка могла б вартувати життя. Ці коментарі свідчать, що П. Дубинда та тисячі інших українських воїнів воювали, не чекаючи нагород і не вважаючи себе героями. Для них це була робота, важка та важлива, яку треба виконати.

Згодом, воюючи на гумбінненському напрямі, біля с. Подупкен, П. Дубинда, взявши на себе командування батальйоном, здійснив обхідний маневр і вибив німців із траншей протяжністю майже кілометр. При цьому було знищено близько роти противника. 26 березня 1945 р., діючи в тилу ворога на Мазурських болотах, його підрозділ виявив німецькі плаваючі вогневі точки. На зворотному шляху старшина з бійцями захопили машину, у якій їхав генерал – командувач механізованого корпусу. Але під час переходу через лінію фронту П. Дубинда дістав тяжке поранення ніг. Бійці донесли командира до польового шпиталю, а звідти його доправили до Москви. Тодішній керівник Московського військового шпиталю майор медичної служби А. Богницький писав, що П. Дубинда – це людина залізної витримки і водночас дуже скромна. Він розповідав, що Павло Христофорович дуже зніяковів, коли медичний персонал запропонував йому сфотографуватися з нагоди вручення ордена Леніна та медалі «Золота зірка» [6, 171]. У московському госпіталі воїн-герой зустрів День Перемоги. Коли слухав радіотрансляцію урочистого параду, то дуже шкодував, що не може взяти в ньому участь.

У серпні 1945 р. старшину П. Дубинду демобілізували з армії. За місяць він виписався з госпіталю і повернувся на рідну Херсонщину, де не був 9 років. Ветеран оселився в м. Херсоні, одружився. Разом із дружиною Серафимою

Долматівною часто навідувався в рідне с. Прогної, яке з 1953 р. було перейменоване на Геройське.

У 1953 р. П. Дубинда влаштувався марсовим матросом на Антарктичну китобійну флотилію «Слава». Герой Радянського Союзу членував китові туші, був майстром, боцманом і, як завжди, працював на совість, чесно і порядно. Він ніколи не акцентував уваги на своїх орденах та високому званні Героя, не раз підкреслював, що у ревучих хвилях Антарктики герої усі. У 1965 р. вийшов на пенсію. Мешкав у Херсоні, з радістю зустрічався з молоддю, оповідав про свої фронтові дороги. Був великим другом та частим гостем Херсонського краєзнавчого музею. Цьому закладу він передав грамоту Героя Радянського Союзу, мічманський кортик, морський бушлат, армійську шинель, фотокартки та документи [4].

На початку 1980-х рр. Павла Христофоровича почали турбувати проблеми зі здоров'ям, усе частіше нагадували про себе фронтові рани. У листі від 15 квітня 1982 р., розміщеному в експозиції Національного музею історії України в Другій світовій війні, П. Дубинда писав, що не зможе приїхати до Києва на урочистості до Дня Перемоги, бо хворіє і не може вільно пересуватися. Окрім цього документа, у фондозбірні музею зберігаються ручка та краватка, передані героєм особисто у грудні 1985 р. [1, 3 зв.].

Серед нечисленних відеоматеріалів, присвячених Павлу Христофоровичу, ми виявили короткий любительський відеозапис 1991 р. Його зробив земляк моряка із с. Геройського (на жаль, його ім'я встановити не вдалося). Незважаючи на похилий вік, ми бачимо колишнього кремезного, хоч уже й сивочолого моряка, спочатку у військовій формі з орденами та медалями, а потім у домашній атмосфері сільського будинку. У розмові із земляком Павло Христофорович зазначав, що увага до його особистості вже не така пильна, як кілька десятків років тому. Він оповідав, що влітку господарює на дачі в Геройському, а взимку в Херсоні, назвав свій вік (77 років). Як і раніше, чоловік не говіркий і скромний. На запитання про стан здоров'я відповів коротко: «Неважно... старческое здоровье». Коли ж його запитали, чи згадує іноді війну, відповідь була такою: «...часто вспоминаю, потому что она боком выходит, ранения, сейчас ноги болят... то все война наделала» [10].

22 жовтня 1992 р. П.Х. Дубинди не стало. Його поховано на центральній алеї Херсонського міського цвинтаря.

На жаль, нам удалося з'ясувати лише фрагментарну інформацію про його нащадків. Відомо, що Павло Христофорович та Серафима Долматівна Дубинди мали сина Євгена, який, наслідуючи приклад батька, пов'язав свою професійну кар'єру з морем, обравши фах військового моряка. Євген Павлович Дубинда мав дружину та дітей, зокрема сина Павла.

Нині в Україні поступово відроджується пам'ять про Павла Христофоровича Дубинду. Співробітники Херсонського краєзнавчого музею зазначають, що відвідувачі різного віку із задоволенням слухають розповіді екскурсоводів про

сторінки фронтового життя відомого земляка [4]. Його іменем названо пасажирський теплохід «Герой Дубинда», сконструйований 1987 р. на Запорізькому суднобудівному заводі. Цей корабель донині курсує Дніпром. А 4 липня 2014 р. до 100-річчя від дня народження Павла Христофоровича депутати Херсонської міської ради постановили перейменувати площу імені 50-річчя СРСР на площу імені Героя Радянського Союзу Павла Дубинди.

В історії України Павло Христофорович Дубинда – один із тисяч Героїв Радянського Союзу, мужніх захисників рідної землі та визволителів-патріотів. В його особі воедино сплелися надзвичайна сила духу, залізна витримка, принциповість і водночас сердечна доброта та звичайна людська порядність. Він не шукав нагород, не хизувався своїми досягненнями, чесно та достойно переживав небезпеки та примхи долі, вважаючи героєм кожного, хто гідно пройшов криваву дорогу війни. Життєвий шлях Павла Христофоровича може стати прикладом для сучасної молоді, заслуговує на ґрунтовне дослідження, екранізацію та повагу співвітчизників.

Джерела та література:

1. *Генеральний каталог.* – П.І. Феценко // *Фонди Національного музею історії України в Другій світовій війні.*
2. *Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь* / [ред. кол. И.Н. Шкадов, А.А. Бабаков и др.]. – М.: Военное издательство, 1987 – Т. 1. – 911 с.
3. *Герои твои, Херсонщина* / [авт.кол.: А.Е. Касьяненко, Ю.К. Голобородько, С.И. Майоров и др.]. – Симферополь: Таврия, 1980. – 304 с., ил.
4. Гончарова О.С. К 100-летию со дня рождения Павла Христофоровича Дубинды [Електронний ресурс] // *Офіційний сайт Херсонського краєзнавчого музею.* – 2014. – Режим доступу: <http://hokm.ks.ua/chas/434-slava-soldata.html/> (дата звернення 20.12.2017). – Назва з екрана.
5. Дриго С. *За подвигом подвиг. О Героях Советского Союза – участниках боев в Восточной Пруссии* / С. Дриго. – Калининград: Военное издательство, 1977. – 190 с.
6. Дубров Б.І. *Солдатська слава* / Б.І. Дубров. – К.: Молодь, 1987. – 384 с.
7. *Енциклопедія історії України* / [ред. кол. В.А. Смолій, Г.В. Боряк, В.Ф. Верстюк та ін.]. – К.: Наукова думка, 2003 – Т. 2. – 2004. – 524 с.
8. Майоров С.І. *Вкарбовані у вічність* / Майоров С.І., Голобородько Ю.К., П.Є. Цокота. – Симферополь: Таврия, 1974. – 207 с.
9. Охота Б. *Судьба черноморця* / Борис Охота // *Флаг Родины.* – 2011. – № 47(26517). – С. 7.
10. *Павло Христофорович Дубинда* [Відеозапис] // *Режим доступу:* https://www.youtube.com/watch?v=i1whhNr2_GI/tp4.
11. Роцин И. *Морская душа* // *Воин России.* – 2007. – №11. – С. 87 – 88. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=753/. – Дата звернення 20.12.2017. – Назва з екрана.
12. Тихонов В.И. *Созвездие херсонцев-победителей. Краткий биографический справочник о Героях Советского Союза, чья жизнь и подвиги в войне с нацизмом были связаны с Херсонщиной* / В.И. Тихонов. – Херсон: Издатель Гринь Д.С., 2015. – 216 с.
13. Федоровский Е. *Главный бой солдата* / Е. Федоровский // *Вокруг света* – 1980. – № 5. – С. 2 – 11.

14. Экиштут С. Гвардии старшина Павел Дубинда: «Морская душа» // Родина – 2015. – № 515. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rg.ru/2015/04/23/rodina-dubinda.html/>. – Дата звернення: 19.12.2017. – Назва з екрана.

© Надежда ЯКОБЧУК

ПАВЕЛ ДУБИНДА: СУДЬБА И ПАМЯТЬ (к 25-й годовщине со дня смерти)

В статье проанализировано основные этапы жизненного пути Павла Христофоровича Дубинды – украинского военнослужащего, участника Второй мировой войны, полного кавалера ордена Славы, Героя Советского Союза. Раскрыты черты просопографического портрета воина-героя. Определена его роль в украинской истории.

Ключевые слова: П.Х. Дубинда, Вторая мировая война, герой, личность, история, военно-морской флот, Херсонщина.

© Nadiya YAKOVCHUK

PAVLO DUBINDA: FATE AND MEMORY (to the 25th anniversary of the day of death)

Main stages of life of Pavlo Dubinda, the ukrainian military man, participant of Second World War, owner of three Orders of Glory and the title of Hero of the Soviet Union are analyzed in article. The characteristics of the prosopographical portrait of a hero warrior are described. His role in Ukrainian history is determined.

Keywords: Pavlo Dubinda, the Second World War, the hero, personality, history, navy, Kherson region.

КРАЄЗНАВЧО-ТУРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ФОРТИФІКАЦІЙНИХ ПАМ'ЯТОК

УДК 379.82:908(477.86)

© Ігор ЛИСИЙ

СУСПІЛЬНО-ТУРИСТИЧНА РЕВІТАЛІЗАЦІЯ ЗАМКІВ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ: ДОСВІД І ПЕРСПЕКТИВИ

На основі врахування природно-географічних, історико-архітектурних, етнокультурних та інфраструктурних показників локалізації замків Івано-Франківської області визначено два основні шляхи адаптації пам'яток для сучасних утилітарних потреб: як атрактивні об'єкти з високим анімаційно-розважальним потенціалом (туристично-відпочинкові заклади, анімаційно-етнографічні майстерні) та як неатрактивні соціально-суспільні об'єкти загальногромадського й приватного користування (освітньо-просвітницькі, навчально-виховні чи науково-дослідницькі установи культурно-дозвільного спрямування і засоби індивідуально-колективного житлового призначення).

Ключові слова: замок, пам'ятка замкової архітектури, адаптація, пристосування.

Негативні тенденції українського суспільства, що проявляються через ігнорування власної історії та недбале ставлення до культурного надбання, потребують цілковитого переосмислення методики охорони та збереження окремих різновидів української архітектурної спадщини, серед якої і об'єкти замкової архітектури, до яких належать і шість малозбережених замків Івано-Франківської області – Старостинський (м. Галич), Маріямпільський (с. Маріямпіль), Надвірнянський (м. Надвірна), Пнівський (с. Пнів), Раковецький (с. Раковець) та Чернелицький (сmt Чернелиця). Специфіка сучасного життя засвідчує, що одним із найбільш рентабельних способів запобігання процесам матеріальної деградації замково-палацових комплексів є функціональна адаптація для сучасних утилітарних потреб за умови цілковитого збереження ключових показників оригінальної автентичності та ідентичності із застосуванням цілісно-системного підходу, який дає можливість перетворити замки з пасивних архітектурних пам'яток на активні об'єкти суспільно-культурного чи рекреаційно-

туристичного призначення з високим анімаційно-видовищним потенціалом. Але на сьогодні відчутний брак міждисциплінарних досліджень із науково-теоретичного обґрунтування та практичного використання замків, що потребує термінового вирішення.

Питанням теоретико-методичної розробки й практичного обґрунтування шляхів пристосування замків для сучасних потреб приділяли значну увагу українські науковці. Так, проблеми теорії адаптації пам'яток історико-культурної спадщини знайшли часткове висвітлення в працях дослідників, серед яких – А. Артішевський, З. Лукомська, Г. Лукомська, А. Червінський; замків загалом – Н. Аніпко, Т. Клименюк, О. Ковальчук, О. Кокарева, Н. Храплива-Антошків, В. Шпондарук, Т. Піняжко та замків Івано-Франківської області зокрема – Я. Клюба, У. Полутренко та ін. [3; 11; 27; 1; 2; 6; 8; 16; 7; 17; 18; 20; 22]. Але очевидно залишається проблема комплексного підходу до вибору найбільш оптимальних і рентабельних методів реінтеграції вказаних пам'яток у сучасне життя, що свідчить про значну актуальність обраної теми та потребує подальших досліджень.

Метою написання пропонованої статті є визначення та обґрунтування оптимальних способів утилітарного пристосування збережених замкових споруд Івано-Франківської області. Об'єкт дослідження – пам'ятки замкової архітектури регіону, предмет – особливості суспільно-туристичної адаптації замків.

Історична втрата замковими пам'ятками основних (мілітарно-військових) та допоміжних (господарських і житлових) функціональних властивостей потребує пошуку й відбору раціональних, індивідуально адаптивних комерційних проектів пристосування, які, на думку автора, дозволять забезпечити як належний рівень фізичного збереження, так і ревіталізацію та використання пам'яток. Слід зазначити, що утилітарна адаптація малозбережених або майже цілковито зруйнованих замків також має реальний науковий фундамент, оскільки сучасні інженерно-будівельні технології дають змогу відтворити первісний вигляд будь-якого об'єкта, хоча історико-культурна цінність останнього буде набагато нижчою від оригінально збереженої споруди. Вибір конкретної напівзруйнованої пам'ятки для реконструкції має базуватися на попередніх науково-дослідних роботах широкого кола спеціалістів (не тільки істориків, археологів, реставраторів, а й економістів, маркетингологів, менеджерів туристичного бізнесу та ін.) задля аналізу доцільності відбудови та введення для соціально-економічних потреб (визначення потенційних показників рентабельності).

За період незалежності України головним недоліком було те, що майже не проводилися заходи щодо елементарного фізичного збереження та впорядкування замкової території об'єктів, не кажучи про повноцінні реставраційні роботи. Серед збережених пам'яток замкової архітектури області найкраще відновленим (принаймні фрагментарно) є Старостинський замок у м. Галичі. Упродовж 1991 – 1992 рр. науковці Івано-Франківської філії Інституту «Укрзахід-проектреставрація» провели обміри збережених деталей та виготовили проект

консервації. Повноцінне проведення реставраційних робіт відбувалося в рамках Державної програми збереження та використання замків на 2006 – 2011 рр., а також згідно з перспективними планами розвитку Національного заповідника «Давній Галич» на 2001 – 2005, 2006 – 2010 та 2011 – 2015 рр. Найбільший обсяг відновних заходів виконаний за 2001 – 2005 рр. через систему держзамовлень на основі науково-проектної документації, розробленої Львівським інститутом «Укрзахідпроектреставрація» та робочих креслень, виконаних архітекторами-реставраторами Івано-Франківської філії (керівник проекту Р. Жовнірович) [15, 4 – 37]. Відбудова замкового комплексу проводилася в два інженерні етапи. На початковій стадії дослідники провели археологічні дослідження внутрішньої площі та шурфування оборонних стін і вежі замку, здійснили геофізичні дослідження внутрішньої території, яку розчистили від нашарувань і завалів. На наступному реноваційному етапі було відреставровано чотириярусну Шляхетську вежу, а також частину південної стіни із каплицею Св. Катерини (Варвари) і бойовими містками на основі опису пам'ятки відповідно до люстрації 1627 р., інвентарю 1767 р., гравюри із зображенням замкових руїн XVIII–XIX ст., схеми плану замку інженера А. Гегерштайна (1795 р.) та результатів археологічних експедицій 1991 – 1998 рр. [26, 52]. Проте через недостатнє фінансування заплановані роботи на Галицькому замку просувалися повільно й не були проведені остаточно, а в період 2008 – 2017 рр. вони майже не фінансувалися.

На противагу пам'ятці в Галичі реставрація Пнівського замку майже не проводилася, хоча наукове підґрунтя для цього було. Так, ще в польський період у 1929 – 1930 рр. завдяки сприянню управління доріг Надвірнянського повіту з метою порятунку пам'ятки було здійснено всі необхідні обміри та накреслено детальний план реставрації замку. Питання повної реставрації Пнівського замку також порушувалося за радянської доби, коли в 1977 р. Львівська міжобласна спеціальна науково-реставраційна виробнича майстерня розробила проект реставрації замку з метою відкриття в ньому ресторану. Але перші консерваційно-відновлювані заходи щодо збереження пам'ятки відбулися аж у 1996 р. за проектом тодішнього директора Івано-Франківської філії Інституту «Укрзахідпроектреставрація» З. Соколовського, які виявилися невдалими та тільки послабили структурну цілісність стін [13, 131]. Проте найбільшої шкоди завдала псевдореставрація 2004 – 2005 та 2007 – 2008 рр., яка радше мала характер розкрадання державних коштів, аніж відновлення замку. У 2005 р. було проведено роботи з відновлення стіни між Західною вежею та вежею з корпусом, якість яких була вкрай низькою. У 2007 – 2008 рр. була здійснена часткова реставрація вежі з корпусом – вимощено підлогу та зроблено перекриття вежі [27, 51].

Відновлення Раковецького та Чернелицького замків у часових рамках 1991 – 2017 рр. далі проектною документацією не просунулося, тим паче, що значна частина планів була розроблена ще в радянський та навіть польський періоди. Так, 1981 р. науково-дослідний інститут «Укрпроектреставрація» накреслив ескізний проект часткової консервації, реставрації і подальшої функціональної

адаптації Раковецького замку під музейно-туристичний заклад (краєзнавчий музей та туристичний притулок) [27, 51]. Проте вже в період української незалежності до цього питання ніхто не повертався.

Щодо Чернелицького замкового комплексу, то перші наукові доробки щодо відновлення пам'ятки сягають 1905 р., коли Коло Консерваторів відрядило до Чернелиці свого представника – львівського архітектора Т. Тальовського, який обстежив замок і створив креслення проекту відбудови в'їзної вежі. У 1969 – 1971 рр. Інститут «Укрзахідпроектреставрація» здійснив детальні обміри замку й на їх основі розробив проект реставрації пам'ятки та пристосування під історико-етнографічний музей. У період 1989 – 1993 рр. Івано-Франківська філія Інституту здійснила технологічну експертизу й розробила проектну документацію для реставрації пам'ятки, щоб пристосувати її під туристичний притулок [14, 3 – 13].

Для Надвірнянського та Маріямпільського замків у зазначений період не було розроблено навіть проектної документації, а в їх територіальних межах не проводилося жодних відновлювальних заходів, за винятком поодиноких несистематичних консерваційно-археологічних робіт [24, 186; 25, 3].

Беручи до уваги той факт, що замкові споруди Івано-Франківської області перебувають у різних кондиціях фізичної збереженості та відновлення, у процесі введення пам'яток замкової архітектури в сучасне життя як дохідних та самокупних інституцій (за умови проведення необхідних реставраційних робіт) важлива реалізація таких принципів:

- максимальне дотримання автентичного вигляду комплексу, первісного історико-культурного ландшафту (основних, допоміжних споруд і прибудов, садово-паркових ансамблів, інженерно-комунікаційних систем тощо);
- забезпечення вільного доступу для широкого кола людей, незалежно від сучасної функції об'єкта (туристів, екскурсантів, відвідувачів чи ін.);
- наявність стабільних доходів від режиму утилітарного використання з метою підтримання пам'ятки в належному технічному й експлуатаційному стані, здійснення ремонтно-реставраційних заходів чи допоміжних робіт.

Реалізація процедури пошуку, відбору, залучення інвестиційних джерел, необхідних для перепрофілювання замкових пам'яток, на думку автора, можлива в трьох напрямках:

- державному – пріоритетне використання активів загальнодержавного, регіонального та місцевого бюджетів у процесі охорони та використання об'єктів архітектурної спадщини. Але такий підхід, що існує в нашій державі впродовж 1991 – 2017 рр., абсолютно не виправдав себе через неефективність, бюрократизм та малоадаптованість;

- приватницькому – залучення ресурсів приватних інвесторів-меценатів через підписання концесійних договорів щодо довготривалої здачі замків у пільгову оренду за умови відновлення об'єктів та введення їх у сучасне життя. Проте українські реалії та невдалі приклади наводять на думку, що вказаний спосіб

наразі є непридатним для України через недосконалість нормативно-правового контролю з боку компетентних державних органів та недостатність кримінальної відповідальності за пошкодження, нищення чи руйнування пам'яток;

- державно-приватного партнерства – залучення фінансового потенціалу як приватних, так і державних структур для відновлення замків за умови тотального контролю з боку спеціально створених дослідницько-наукових та громадських наглядових рад чи комісій.

Тому, зважаючи на важливість комерційного фактора, замкові об'єкти Івано-Франківської області за умови проведення необхідних відновно-адаптивних робіт та дотримання історико-архітектурної автентики можна перетворити на:

1) атрактивні об'єкти з високим анімаційно-розважальним потенціалом:

- заклади туристично-рекреаційного призначення, серед яких: стаціонарні спеціалізовані та неспеціалізовані заклади розміщення і харчування, анімаційно-відпочинково-оздоровчі комплекси багатоцільового призначення й ін.;
- заклади історико-етнографічного профілю, що сприяють відродженню та пропаганді автентичних елементів загальноукраїнської і локальної етнокультури у вигляді інсценізованих театралізованих дійств (до прикладу, майстерні народних промислів та ремесел – кузні, каменярні, ливарні, бондарні й т. д.);

2) мало- чи неатрактивні рядові соціально-суспільні об'єкти громадського чи приватного користування:

- організації культурно-дозвільного спрямування – просвітницькі, науково-дослідницькі або навчально-освітні установи (бібліотеки, інформаційно-рекламні центри, громадські об'єднання, офіційні представництва, школи й т. п.);
- засоби індивідуально-житлового призначення (тільки за умови підписання і дотримання орендних угод, збереження архітектурної автентики та проведення ревіталізаційних робіт).

Зрозуміло, що принцип анімаційності в цьому випадку виходить на перший план і пристосування замків під пов'язані з туризмом установи – один із найбільш дієвих шляхів не тільки фізичного збереження, а й залучення в сферу сучасної життєдіяльності людей на засадах повної чи часткової самоокупності за рахунок функціонування об'єкта, що, очевидно, більш практичний механізм, ніж адаптація для малорентабельних чи взагалі неокупних суспільно-громадських закладів.

Упродовж 1991 – 2017 рр. значних зусиль для розробки проектів реставрації і подальшого утилітарного пристосування замкових споруд під туристичні заклади доклали вчені-фахівці деяких спеціалізованих науково-дослідних інститутів України (Науково-дослідницький інститут теорії та історії архітектури і містобудування, Інститути «Укрпроектреставрація» й «Укрзахідпроектреставрація» та ін.). Але слід наголосити, що проблемним аспектом залишилося

часте ігнорування спеціалістами локальних тенденцій розвитку рекреаційно-туристичної галузі під час вибору тематики закладу. А тому у випадку підбору внутрішніх приміщень замків регіону для видів об'єктів туристичного бізнесу беруть до уваги не тільки історико-архітектурні особливості, а й рекреаційні можливості території локалізації оборонних пам'яток. Об'ємно-просторові, архітектурно-планувальні, інженерно-технічні характеристики замків дозволяють розмістити в них функціональні групи приміщень для різноманітних організацій відпочинково-туристичного типу, поміж яких підприємства:

- розміщення – тематичні готелі та аналогічні (готелі, пансіонати й т. п.) і спеціалізовані (туристсько-спортивні бази, туристські притулки і стоянки, бази та будинки відпочинку, кемпінги) засоби;

- харчування – тематичні ресторани, кафе, бари, буфети, закусочні, кав'ярні, кафетерії тощо;

- оздоровлення – санаторії, санаторії-профілакторії, оздоровчі підприємства, курортні готелі, пансіонати з лікуванням та ін.;

- розважально-анімаційні – тематичні розважальні парки, шоу-музеї, центри розваг і т. п.

Доцільність функціонального пристосування замкових комплексів під туристично-відпочинкові установи визначається на підставі:

- 1) історико-культурної, архітектурно-стильової, емоційно-естетичної, село-чи містобудівної й утилітарно-функціональної цінностей об'єкта;

- 2) архітектурного, етнокультурного, природно-рекреаційного потенціалу прилеглої території;

- 3) наявності розвинених туристично-екскурсійних маршрутів і практичних можливостей для організації нових;

- 4) інженерно-комунікаційних та транспортно-інфраструктурних показників району локалізації пам'ятки.

Основним напрямом введення замкових споруд у туристичний бізнес може стати готельний, що передбачає використання архітектурних об'єктів під заклади розміщення, які не мають жодних обмежень за величиною, тематикою і складом. Логічно, що пристосування замків під заклади готельного господарства потребує цілковитого збереження, адаптивного перепланування та максимального відновлення втрачених інтер'єрно-екстер'єрних форм з урахуванням нового функціонального призначення. Проте не слід забувати, що в цьому випадку неодмінною умовою є усвідомлення і дотримання чіткого балансу між сприйняттям замку як пам'ятки архітектури та історії, що потребує охорони, і замку як комерційного засобу, який використовується для сучасних економічних потреб, без завдання значної шкоди жодному із вказаних вище аспектів функціонування споруди.

Залежно від потужності рекреаційно-атрактивного потенціалу території замково-готельні установи можуть бути спроектовані для короткотермінового (до трьох днів) та довготривалого (від трьох і більше днів) перебування,

відмінність між якими полягає в комфортності житлово-номерного фонду, рівні сервісного обслуговування, якості основних та додаткових послуг тощо.

Для збережених об'єктів замково-оборонної архітектури Івано-Франківської області перспективними напрямками готельної-житлової адаптації можуть стати:

- пристосування під кемпінги – відповідно адаптовані та оснащені сезонні заклади короткотермінового розміщення з палатками чи будинками легкого типу для вело-, мото- або автотуристів, а також з місцями для стоянки і зберігання транспортних засобів, іншими адміністративними, інженерно-комунікаційними та сервісно-господарськими об'єктами тощо. Такій формі пристосування підлягають всі без винятку замки регіону, навіть без проведення грандіозних реставраційних робіт;

- переобладнання найкраще збережених замкових приміщень під бюджетні круглорічні готельні установи з високим рівнем анімаційності задля забезпечення стабільного екскурсантського й туристського потоку та достатньої завантаженості номерів (до прикладу, екстремальні готелі у вигляді тюремних камер, туристично-спортивні бази-стоянки на зразок середньовічних постійних дворів чи житла-музеї стародавніх рибалок (оптимально для Маріямпільського й Раковецького замків) та мисливців-єгерів (Пнівський і Галицький замки), в облаштуванні яких використане автентичне (чи стилізоване) інтер'єрне устаткування (меблі, посуд, декор тощо) відповідно до конкретної історичної епохи чи тематики). Станом на 2017 р. вимогам адаптації під готельну установу частково відповідали лише приміщення Галицького замку.

Дієвим способом збереження й інтеграції замкових комплексів у туристичну індустрію зокрема та в сучасне життя загалом бачиться ресторанний напрям, який передбачає використання пам'яток під заклади харчування різних форм власності та видової належності. Як і заклади готельного типу, ресторани підприємства можуть варіюватися за комфортністю посадкових місць, рівнем сервісного обслуговування, якістю основних і додаткових послуг. Але пристосування замків під ресторани установи є більш затратним та складним інженерно-будівельним і технологічним процесом.

Теоретично для замкових споруд найдоцільнішими механізмами є:

- організація пересувних сезонних ресторанних закладів типу «open-air», основною метою діяльності яких є туристичне приваблення відвідувачів, ознайомлення з кулінарними замковими традиціями й технологічними способами приготування їжі різних часових епох за допомогою проведення презентаційно-дегустаційних і розважально-ігрових програм;

- відкриття у відновлених підземних казематах та (чи) приміщеннях замків стаціонарних ресторанів чи подібних установ (пивниць (кнайп), корчем (шинків), таверн, трактирів і т. д.), оформлених в автентичному замково-лицарському стилі із сервіруванням старожитніх (першочергово давньоруських, середньо-

вічних або давньоукраїнських) страв і напоїв, приготовлених за оригінальними рецептурами та технологіями, під музично-анімаційний супровід.

Високий рівень атрактивності ландшафтно-географічних характеристик і психофізіологічна корисність природно-кліматичних умов розташування окремих замкових пам'яток Івано-Франківської області (мається на увазі Маріямпільський та Раковецький замки) формують базові ресурсно-потенціальні передумови для розміщення закладів релаксаційно-оздоровчого профілю (насамперед пансіонатів відпочинкового типу й курортів загального призначення) у випадку попереднього проведення необхідних відновно-адаптивних робіт.

Перспективним напрямом туристично-рекреаційного пристосування замків може стати розважально-анімаційний, пов'язаний із розвитком на базі пам'яток сезонних чи стаціонарних тематичних ігрових парків із різноманітними заходами розважального характеру (як приклад, стародавні стилізовані атракціони, рольові ігри, інсценізації замкового побуту та ін.). Окремо можна виділити можливість адаптації замкових споруд під шоу-музеї, у яких превалює принцип анімаційності, однак збережена повноцінна експозиційна демонстрація об'єкта з використанням інтерактивних елементів та шоу-програм.

На думку автора, найбільш рентабельним варіантом функціональної адаптації замків як туристично-рекреаційних та пізнавально-краєзнавчих об'єктів є створення системного музейно-відпочинкового комплексу, який поєднує всі вищеперераховані заклади та утворений такими складовими зонами:

- інформаційно-адміністративною, призначеною для загального управління діяльністю комплексу. Вона складається з приміщення адміністрації, сувенірної лавки чи кіоску, інформаційно-довідкового бюро та ін.;

- музейно-експозиційною, яка функціонує як музей, розміщений в одному (кількох) приміщеннях і призначена для демонстрації відвідувачам об'єкта як пам'ятки архітектури та представлена об'ємно-інформаційними матеріалами, що ілюструють історію побудови і розвитку та характеризують основні архітектурно-планувальні складники замку;

- готельно-ресторанною, утвореною взаємопов'язаними закладами розміщення і харчування, які містяться в колишніх господарських приміщеннях чи спеціальних новобудвах (з умовою обов'язкового дотримання історико-архітектурної автентичності) в межах регульованої забудови, а величина і ємність цих установ визначаються з урахуванням планувальної структури, розташування, екскурсійно-туристичних потоків, ресурсного потенціалу території та ін.;

- анімаційно-розважальною, яка об'єднує інженерно переобладнані та технічно оснащені приміщення і відкриті ділянки для відпочинку та розваг (басейн, сауна, SPA-центр, навчально-демонстраційні майстерні, тематичні атракціони й каруселі для дорослих та дітей, тир тощо);

- інфраструктурно-господарською, яка виконує функції обслуговування всього комплексу і складається з допоміжних приміщень (майстерень,

комор, підвалів, складів й ін.), авто-, мото- та велостоянок і гаражів, централізованих водо-, тепло-, енерго- або газових мереж, каналізаційної системи, дорожньо-стежкових комунікацій тощо.

Інноваційним підходом у напрямі утилітарного використання замків може стати адаптація приміщень під постійні чи сезонні показово-демонстраційні заклади анімаційно-етнографічного профілю, багато з яких діяли в часи активного функціонування замків, що, з одної сторони, сприяє реанімації та популяризації призабутих чи втрачених народних промислів і ремесел, а з іншого – перетворює замки в унікальні об'єкти видовищно-розважальної індустрії. Видова тематика стилізованих установ, в яких умільці-реконструктори відтворюють оригінальну робочу атмосферу та за автентичними технологіями виготовляють різноманітні товари-сувеніри, може бути надзвичайно широкою:

- майстерні стародавньої металообробки та виготовлення видів зброї – кузня (термічна обробка кольорових або чорних металів способом гарячого кування), ливарня (відливання металевих виробів через заповнення спеціальної ливарної форми розплавленою сировиною), бляхарня (продукування сувенірних речей з різновидів бляхи та жерсті), зброярня (виготовлення зразків стародавньої зброї – мечів, шабель, луків, стріл, списів, щитів, бойових сокир і т. п.);

- деревообробні майстерні – столярня (виготовлення дерев'яних предметів ужитково-побутового вжитку без використання цвяхів, за допомогою склеювання столярних з'єднань), бондарня (виробництво дерев'яних ємностей – бочок, діжок, барил, відер, цебер, корит та ін.);

- майстерні з обробки шкіри та виробництва шкіряних предметів – кушнірня (вичинка тваринної шкіри з хутром та пошиття з неї хутряних виробів), лимарня (виготовлення з вичиненої шкіри-сириці дрібних речей і деталей – кінської збруї, ременів, гаманців, рукавичок і т. д.), чоботарня (кустарне пошиття і ремонт взуття з вичиненої шкіри або іншої сировини);

- майстерні з виготовлення побутових виробів із глини, скла, воску чи інших матеріалів – гончарня (механічна обробка гончарної глини й продукування з неї керамічних виробів), гута (виготовлення скла та скляних виробів), воскобійня (добування воску з вощини), свічкаря (виробництво свічок);

- майстерні лісохімічних промислів – смолокурня (видобування смоли та дьогтю шляхом нагрівання деревини без доступу повітря), вуглярка (випалювання вугілля з різних видів деревини), поташня (виварювання з дерев'яного попелу поташу – вуглекислого калію);

- майстерні кустарної харчової промисловості – броварня (продукування пива шляхом ферментації), гуральня (виробництво спирту й горілки з цукристих та крохмалистих речовин), солеварня (виварювання з підземних соляних розсолів або морської води кухонної солі) тощо.

Вибір конкретного типу закладу в процесі підготовки пристосування замку залежить від етнокультурних особливостей території, потужності бази

сировинно-матеріальних ресурсів, наявності зацікавлених майстрів, а також архітектурно-будівельних та інженерно-технічних показників пам'ятки.

Одним із найбільш практикованих в Україні шляхів реінтеграції замкових споруд у сферу сучасного суспільно-культурного життя виступає функціональне переобладнання під об'єкти громадського призначення, залежно від соціальних вимог і тенденцій розвитку населених пунктів. Проте в цьому випадку адаптації пам'ятка замкового будівництва до критичного рівня втрачає історико-культурну та атрактивну цінності та, як наслідок, трансформується в естетично невиразну й візуально малопримітну архітектурно-будівельну конструкцію. Серед зазначених векторів пристосування найбільш лояльними до пам'ятки установами є: заклади сувенірного спрямування з тематичною прив'язкою до замку (відкриття архітектурно й стилістично адаптованих лавок, кіосків, магазинів чи крамниць), а також довідково-інформаційні, освітньо-наукові та бізнесово-ділові центри різних видів і типів.

У випадку вдосконалення українського пам'яткоохоронного законодавства, приведення до міжнародних вимог і розробки ефективних методико-регуляторних, фінансово-стимулюючих механізмів перспективним напрямком утилітарної ревіталізації замків може стати пристосування під об'єкти престижної житлової нерухомості за умови обов'язкового підписання довготривалих концесійних орендних договорів та проведення відновно-адаптивних заходів. А практично дієвим механізмом для реалізації вищезазначеного функціонально-технічного перепланування бачиться залучення до співпраці девелоперських компаній, які реалізують повний цикл реставраційно-адаптивних робіт, зокрема фінансування проекту та подальша реалізація відновленого об'єкта.

Використання замків для сучасних житлових потреб – дорогоцінний процес, однак у разі реалізації замкові приміщення можуть функціонувати як індивідуально-приватне житло, стилізоване під котеджі, особняки, резиденції тощо, або як багатоквартирні комплекси – альтернативи елітним замським поселенням.

Отже, реставраційно-адаптивне перетворення замкових пам'яток із пасивних архітектурних споруд на активні об'єкти туристично-рекреаційного чи соціально-культурного призначення за умови збереження архітектурної автентичності та ідентичності є одним із найефективніших способів збереження і сучасного використання. При цьому замки інтегруються двома основними шляхами: як атрактивні об'єкти з високим анімаційно-розважальним потенціалом (туристично-відпочинкові заклади або анімаційно-етнографічні майстерні) та як неатрактивні соціально-суспільні об'єкти громадського й приватного користування (освітньо-просвітницькі, навчально-виховні чи науково-дослідницькі установи культурно-дозвільного спрямування та засоби індивідуального або колективного житлового призначення). Водночас способи суспільно-туристичного пристосування замків ще маловивчені, потребують мультидисциплінарних досліджень, мають стати метою подальших наукових пошуків.

Джерела та література:

1. Анінко Н.П. Військово-історичний туризм в середньовічних замках та фортецях України // Науковий вісник Чернівецького ун-ту. Сер. «Географія». – Вип. 744 – 745. – 2015. – С. 83 – 85.
2. Анінко Н.П. Середньовічні замки і фортеці. Рекреаційно-туристське використання // Краєзнавство, географія, туризм. – Вип. 2. – 2011. – С. 15 – 18.
3. Артїшевський А. Деякі аспекти збереження і використання пам'яток старовини // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини. – Вип. 4. – 2007. – С. 392 – 395.
4. Головка Г.Б., Коцелко Н.Б. Розвиток туристичної інфраструктури як чинник розвитку замкового туризму // Замковий туризм Тернопільської області: проблеми та перспективи розвитку: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Тернопіль, 4 трав. 2012 р.). Тернопіль, 2012. – С. 108 – 112.
5. ДБН А.2.2–14–2016. Склад та зміст науково-проектної документації на реставрацію пам'яток архітектури та містобудування: офіц. вид.: введ. в дію з 1 липня 2017 р. Київ: Мінрегіон України, 2017. – 37 с.
6. Клименюк Т.М., Ковальчук О.І. Вибір оборонних пам'яток, території яких придатні для видовищної функції // Вісник нац. ун-ту «Львівська Політехніка». Сер. «Архітектура». – Вип. 728. – 2012. – С. 164 – 168.
7. Клюба Я. Галицький замок. Проблеми збереження реставрації та рекреаційного використання // Збереження та використання культурної спадщини України: проблеми та перспективи : матер. Міжн. ювіл. наук. конф. (м. Галич, 4 – 6 лист. 2004 р.). Галич: Інформаційно-видавничий відділ Національного заповідника «Давній Галич», 2004. – С. 83 – 89.
8. Кокарева О.І., Храплива-Антошків Н.Л., Шпондарук В.В. Закордонний досвід використання замків у туристичній сфері // Замковий туризм Тернопільської області: проблеми та перспективи розвитку: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Тернопіль, 4 трав. 2012 р.). Тернопіль, 2012. – С. 142 – 145.
9. Лесик О.В. Принципи реставрації пам'яток архітектури. Традиції та новаторство // Українська академія мистецтва. – Вип. 21. – 2013. – С. 97 – 103.
10. Лисий І.О. Проблематика етнотуристичного використання замків Івано-Франківської області // Карпатський край. – Вип. 1 (4). – 2014. – С. 117 – 123.
11. Лукомська З.В., Лукомська Г.В. Особливості пристосування цінних історичних палацових комплексів (на прикладі палацу Потоцьких XVII – XVIII ст. у Івано-Франківську) // Архітектурний вісник КНУБА. – Вип. 3. – 2014. – С. 45 – 55.
12. Лысый И.О. Пути туристической адаптации памятников замковой архитектуры Украины // World Science in 2016: Results: Proceedings of II International scientific conference (Morrisville, January 26, 2017). Morrisville: Lulu Press., 2017. Pp. 38 – 42.
13. Михайлишин Р. Пнівський замок (три вежі із семи) // Вісник Інституту «Укрзахідпроектреставрація». – Вип. 5. – 1996. – С. 128 – 131.
14. Науково-технічний архів Інституту «Укрзахідпроектреставрація» (далі – НТАІУЗІПР)¹. Спр. I – 10 – 13. Пам'ятка архітектури XVII ст. замок Чарторийських у смт Чернелиця Городенківського р-ну. Проект-пристосування замку під туристичний притулок. 13 арк.

¹ В архіві відсутні фонди та описи, справи мають тільки порядковий номер.

15. НТАІУЗІПР. Спр. I – 16 – 25/9573. Пам'ятка архітектури XVI ст. замок у с. Пнів Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл. Організація ремонтно-реставраційних робіт. 37 арк.
16. Піняжко Т. Реставрація та сучасне використання фортифікаційних об'єктів Галичини середини XIX століття // Проблеми дослідження, збереження та реставрації історичних фортифікацій: збірн. наук. праць за результатами 4-ої Міжнар. конф. мол. науковців (м. Львів, 30 – 31 трав. 2012 р.). Львів: Видавництво Львівської Політехніки, 2013. – С. 114 – 118.
17. Полутренко У. Б. Восстановление Раковецкого замка и включение его в туристическое пространство Западной Украины // Образование. Наука. Культура: матер. V Междунар. науч.-практ. конф., (г. Гжель (Россия), 22 ноября 2013 г.). Гжель: ГГХПИ, 2014. – С. 501 – 503.
18. Полутренко У. Б. Галицький замок: особливості впливу на планувальну структуру міста Галича та рекреаційний простір Прикарпаття // Містобудування та територіальне планування. – Вип. 49. – 2013. – С. 431 – 439.
19. Полутренко У. Б. Етнодизайн в архітектурній організації палацово-замкових комплексів Прикарпаття // Етнодизайн: Європейський вектор розвитку і національний контекст: матер. II Міжнар. конгресу (м. Полтава, 16 – 17 жовт. 2013 р.). Полтава, 2013. – С. 204 – 208.
20. Полутренко У. Б. Замок Черторыйских в Чернелице: перспективы восстановления и включения в рекреационно-туристическое пространство Западной Украины // Традиции и современное состояние культуры и искусств: матер. Международ. науч.-практ. конф., (г. Минск, 28 – 29 ноября 2013 г.). Минск, 2013. – С. 71 – 75.
21. Полутренко У. Б. Методи збереження та відновлення палацово-замкових комплексів Прикарпаття // Сучасні проблеми архітектури та містобудування. – Вип. 37. – 2014. – С. 255 – 262.
22. Полутренко У. Б. Пнівський замок. Історія, сучасний стан та шляхи залучення до туристично-рекреаційного простору Прикарпаття // Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті. – Вип. 6. – 2012. – С. 173 – 176.
23. Про схвалення Концепції Державної програми збереження та використання замків на 2006 – 2011 роки: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 08.06.2005 № 182-р // Офіц. вісник України. – 2005. – № 23. – С. 1290 – 1291.
24. Романець В., Кугутяк М., Кочкін І. Дослідження Надвірнянського міського замку у 2009 р. // Карпати: людина, етнос, цивілізація. – Вип. 2. – 2010. – С. 186 – 196.
25. Рубан В. Таємниці Маріямпільського замку // Прикарпатська правда. – 2003. – 21 (13272). – С. 3, 8.
26. Федунків З. Б. Галицький замок // Пам'ятки України: історія та культура. – 2013. – № 6 (189). – С. 44 – 53.
27. Червінський А. І. Актуальні проблеми збереження та охорони пам'яток архітектури Івано-Франківщини // Наукові праці іст. ф-ту Запорізького нац. ун-ту. – Вип. 34. – 2012. – С. 48 – 53.
28. Lysi I. O. Die touristische Adaption der Schlösser in der Ukraine // Young Scholars Journal. 2017. – № 1. – P. 9 – 11.

© *Игорь ЛЫСЫЙ*

ОБЩЕСТВЕННО-ТУРИСТИЧЕСКАЯ РЕВИТАЛИЗАЦИЯ ЗАМКОВ ИВАНО-ФРАНКОВСКОЙ ОБЛАСТИ: ОПЫТ И ПЕРСПЕКТИВЫ

На основе учета природно-географических, историко-архитектурных, этнокультурных и инфраструктурных показателей локализации замков Ивано-Франковской области определены два основных пути адаптации памятников для современных потребностей: как аттрактивные объекты с высоким анимационно-развлекательным потенциалом (туристические заведения, этнографические мастерские) и как не аттрактивные социально-общественные объекты общегражданского и частного пользования (образовательно-просветительские, учебно-воспитательные или научно-исследовательские учреждения культурно-досугового направления и средства индивидуально-коллективного жилищного назначения).

Ключевые слова: замок, памятник замковой архитектуры, адаптация, приспособление.

© *Igor LYSYI*

THE PUBLIC AND TOURIST REVITALIZATION OF CASTLES IN IVANO-FRANKIVSK REGION: EXPERIENCE AND PERSPECTIVES

In this article were proposed ways of utilitarian adaptation for preserved castle complexes in Ivano-Frankivsk region on the base of using of innovative approach, which includes natural, geographical, historical, architectural, ethno-cultural and infrastructural features of monuments localization. There were identified two main directions: castles as attractive objects with high recreational and animation potential and castles as unattractive social and public objects for civil and private using. Castles as attractive objects include tourist and recreational establishments (themed hotels, tourist bases and shelters, holiday and vacation homes, campsites; themed restaurants, cafes, bars, buffets, snack bars, cafes, cafeterias; sanatoria, health-improving enterprises, resort hotels, boarding houses with treatment; thematic amusement parks, show museums, entertainment centers et al.) and animated ethnographic workshops (ancient metalworking and manufacturing of weapons as souvenirs; leather production process and leather goods manufacturing; woodworking; processing of clay, glass, wax etc.). Castles as unattractive social and public objects include educational and research institutions for cultural and leisure activities (souvenir shops, kiosks, and stores; educational, scientific, informational and business centers et al.) and objects of individual and collective accommodations (cottages, mansions, residences, multi-family complexes etc.).

Keywords: castle, monument of castle architecture, adaptation.

МУЗЕЙНЕ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 355.1-058.65-056.26+069.8

© *Жанна ОЧЕРЕТЯНА*

ЛЮДИ І ДОЛІ: ІНВАЛІДИ ВІЙНИ (за матеріалами фондозбірні та науково-довідкового апарату Національного музею історії України у Другій світовій війні)

Зроблена спроба шляхом ретельного опрацювання матеріалів Національного музею історії України у Другій світовій війні, зокрема Генерального довідкового каталогу та предметів за групами зберігання, виявити музейні комплекси інвалідів війни, що зберігаються у фондозбірні, задля подальшої актуалізації теми та використання здобутків у науковій, експозиційній та просвітницькій роботі музею. Найбільш вражаючі історії, підкріплені музейними предметами, презентовано широкому загалу. Вони можуть стати джерелом для подальшого дослідження соціогуманітарних складників війни на прикладі унікальних доль учасників війни, які стали інвалідами.

Ключові слова: *Друга світова війна, Національний музей історії України у Другій світовій війні, поранення, інвалід.*

У коловороті різноманітних фактів і подій, які щоденно висуває життя, змушуючи як суспільство загалом, так і кожного з нас зокрема аналізувати, систематизувати, робити вибір та стрімкими темпами рухатися вперед, ми маємо хоча б інколи озиратися довкола себе та приділяти увагу тим, хто потребує нашої підтримки та допомоги. До таких належать люди похилого віку, ветерани, інваліди Другої світової війни. На жаль, нині їхні проблеми здебільшого втратили свою актуальність, проте події Другої світової війни, а особливо її наслідки, не слід забувати, бо недарма народна мудрість гласить: «Хто не пам'ятає свого минулого, мусить пережити його знову».

Друга світова війна змінила карту світу, систему міжнародних відносин, однак найбільше вона вразила людські долі. Трагізм українців полягав не лише в колосальних жертвах війни, а й у роз'єднаності народу. Українці воювали один проти одного під різними прапорами у складі воюючих сторін і сил руху Опору. Україну й українців очільники ворогуючих сторін вважали виключно ресурсом – людським, матеріальним, політичним. Бездержавна нація вкотре отримала тяжкий досвід братовбивчої війни з її непоправними наслідками.

По закінченні бойових дій в Україну поверталися воїни, демобілізовані згідно із Законами про демобілізацію від 23 червня і 25 вересня 1945 р. Їх зустрічали з квітами, музикою, сльозами радості на очах. Та не такою радісною була зустріч з інвалідами війни. Багато з них повернулося після поранень через якийсь час по війні, були й такі бійці, на яких родини отримали сповіщення про загибель, а вони, підлікувавшись, пізніше поверталися вже інвалідами.

Зрозуміло, що на війні доволі складно було, зокрема, й з медичним забезпеченням, тому й не випадково, що навіть на завершальному етапі німецько-радянської війни інвалідність була надзвичайно високою. Збільшення кількості інвалідів серед населення України стало одним із наслідків війни, що позначилося на демографічній ситуації. Це сталося через одержання ушкоджень, каліцтв, хвороб учасниками бойових дій [1, 560].

Станом на 1 вересня 1945 р. у республіці на обліку загалом перебувало 377 889 інвалідів війни, зокрема: 6 388 – інваліди першої групи (1,7 %), 193 128 – інваліди другої групи (51,1 %), 178 423 – інваліди третьої групи (47,2 %).

Серед інвалідів чоловіки становили 99,4 %, жінки – 0,6 %; 14,9 % інвалідів мали вищу освіту. Інвалідів у віці від 20 до 30 років налічувалося 32,4 %, від 30 до 40 років – 37,8 %, яким виповнилося понад 40 років – 23,2 %. Кількість інвалідів, у яких були ампутовані кінцівки, становила 16,3 %, з них 10 % – з ампутованими нижніми кінцівками та 6,3 % – з ампутованими верхніми кінцівками. Унаслідок травм очей сліпими залишилися 2,4 % воїнів. У 14,2 % причиною інвалідності стали набуті захворювання, такі як туберкульоз легень, виразкова хвороба шлунка, хвороби серця та судин, нервові розлади. У зв'язку з цим кількість інвалідів щороку збільшувалася [2, 774].

За даними Військово-медичного музею у Санкт-Петербурзі, під час війни поранень зазнали 46 млн 250 тис. радянських громадян. Серед цієї кількості близько 10 млн повернулися з фронту з різними ураженнями: 775 тис. – з пораненнями в голову, 155 тис. з одним оком, 54 тис. сліпих, 3 млн одноруких, 1,1 млн без обох рук [3].

Надзвичайно гострою була проблема соціальної реабілітації колишніх бійців, пов'язана насамперед із відновленням працездатності, а також протезуванням. Протезно-ортопедичними виробами, якість яких була невисокою, вдавалося забезпечити незначну кількість інвалідів [2, 776].

Тисячі тих, хто вийшов із поля бою інвалідами, дістали цинічну назву – «самовари», через те що не мали кінцівок. Їх відправляли в монастирі, «спеціалітернати» та «санаторії», у такий спосіб ізолювали від соціуму, щоб вони своєю зовнішністю не затьмарювали світле свято мільйонів. Це були молоді хлопці, покалічені війною і списані батьківщиною як відпрацьований і вже безкорисний людський матеріал. До сьогодні невідомі їхні імена, а також те, скільки живих людських «обрубків» загинуло в таких засланнях. Інваліди, які мешкали в родинях, мали кращий соціальний статус. Матеріали саме цієї категорії інвалідів зберігаються у фондах нашого музею.

Хто ж такі інваліди? Згідно із законодавством України до інвалідів війни належать особи з числа військовослужбовців діючої армії та флоту, партизанів, підпільників, працівників, які стали інвалідами внаслідок поранення, контузії, каліцтва, захворювання, одержаних під час захисту Батьківщини, виконання службових обов'язків або пов'язаних із перебуванням на фронті, у партизанських загонах і з'єднаннях, підпільних організаціях і групах та інших формуваннях, визнаних такими, у районі військових дій, на прифронтових ділянках залізниць, на спорудженні оборонних рубежів, військово-морських баз і аеродромів у період громадянської та Другої світової війни або з участю в бойових діях у мирний час. Слово «інвалід» означає «непридатний», нині воно все частіше замінюється на термін «людина з обмеженими можливостями». На сьогодні статус інвалідів війни та перелік їхніх соціальних пільг чітко визначається статтею 7 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» (Постанова ВР № 3552-ХІІ від 22.10.93 р.) [4].

Одним із наслідків Другої світової є масові каліцтва. Про життя радянських інвалідів-фронтовиків після війни збереглося мало документальних свідчень і зовсім небагато фотографій. Це наслідок тотальної зачистки інформаційного поля силами НКВС. Компрометуючі радянську владу зображення і тексти вилучалися з усіх матеріалів, зокрема й з особистої кореспонденції. Як результат – тема досліджена недостатньо. Заповнити ці лакуни, відновити побут інвалідів-ветеранів допоможуть музейні та архівні матеріали.

Співробітники Меморіального комплексу привертають увагу громадськості до цієї теми музейними предметами, розміщеними в головній експозиції, а також різноманітними заходами. Пропонована стаття також розглядається в контексті порушеного питання, оскільки її головна мета полягає в тому, щоб шляхом ретельного опрацювання Генерального довідкового каталогу музею та предметів за групами зберігання виявити матеріали інвалідів війни, що зберігаються у фондозбірні, задля подальшої актуалізації теми та використання здобутків у науковій, експозиційній та просвітницькій роботі.

У процесі дослідження у фондovій скарбниці музею було виявлено матеріали 145 осіб, які отримали інвалідність у роки Другої світової війни. У 43 із них наявні предмети із фондозбірні цей факт підтверджують. Серед них:

- 1 – Двічі Герой Радянського Союзу;
- 26 – Герої Радянського Союзу;
- 1 – Герой Радянського Союзу та повний кавалер ордена Слави;
- 2 – повні кавалери ордена Слави;
- 1 – учасник національно-визвольного руху;
- 10 – жінки.

Ці учасники війни мають унікальні життєві історії, які потребують дослідження. Один із них – льотчик-штурмовик Володимир Сергійович Абримов. Від липня 1942 р. він перебував на фронтах німецько-радянської війни. 14 листопада 1943 р. його літак збили окупанти поблизу с. Плесецьке

Васильківського району Київської області [5]. Пораненого у груди та руку льотчика водій «Вілліса» Геннадій Дуплін та 17-річна киянка Маргарита Засько доставили до лазарету. З тилового госпіталю в рідній Казані Володимира Абросимова виписали 14 квітня 1944 р. уже як інваліда II групи, демобілізувавши з армії. Льотчик мріяв про зустріч у закритому на в'їзд м. Києві з юною киянкою, яка по-материнськи дбайливо намагалася йому спинити кровотечу. Дівчина глибоко запала в душу відважного воїна. Володимир домовився про фіктивний шлюб із киянкою – інженером одного з евакуйованих до Казані київських підприємств, і вже влітку 1944 р. приїхав до Києва [6]. 30 квітня 1945 р. Володимир Абросимов та Маргарита Засько одружилися. У травні 1945 р. подружжя виїхало до Львова, куди Володимира направили працювати черговим по аеродрому, а наприкінці 1949 р. родина повернулася до Києва із сином-первістком. Згодом народилася донька, подружжя дочекалося онуків. 53 роки налічував цей шлюб, що взяв свій початок на фронтівій дорозі. 22 серпня 1998 р. Володимир Сергійович раптово помер від поруху в грудях фронтového осколка [7].

Олексій Семенович Гончаров за станом здоров'я військовій мобілізації не підлягав. Від початку німецько-радянської війни брав участь у будівництві оборонних споруд КиУРу, увійшов до складу народного ополчення Ленінського району м. Києва. У березні 1942 р. вступив до складу підпільної організації під керівництвом Є.Ф. Погодіна, відповідав за виготовлення та розповсюдження антинацистських листівок. Від листопада 1943 р. Олексій Гончаров – рядовий розвідник групи спецпризначення Головного розвідувального управління 1-го Українського фронту [8]. Він двічі переправлявся через лінію фронту для здобуття розвідданих. У ході виконання одного із завдань був важко поранений, втратив руку, як інвалід війни II групи демобілізований на початку 1944 р. [9].

У 1940 р. Павло Федорович Дідківський дістав призначення на посаду командира батальйону в 99-ту стрілецьку дивізію Київського особливого військового округу. З перших днів німецько-радянської війни капітан Дідківський брав участь у бойових діях під Перемишлем. Поблизу цього міста був важко поранений і направлений у госпіталь. Коли нацисти захопили село, рятувався в родині місцевого жителя [10]. Поранення було важким, рана довго не гоїлася. На милицях добирався додому. У 1944 р. відкрилася давня рана. Павло Дідківський переїс тяжку хірургічну операцію, під час якої були видалені осколки розривної кулі [11]. У 1946 р. був демобілізований як інвалід I групи.

Щоб актуалізувати затребувані суспільством теми, науковці Меморіалу повсякчас працюють над оновленням експозиції музею. У 2016 р. у 12 залі головної експозиції вміщено тематичний блок «Державотворчі процеси. Демобілізація. Інваліди», який висвітлює питання повоєнного лихоліття, зокрема й проблеми інвалідів. Одним із представлених комплексів є матеріали стрільця лижно-десантного батальйону Федота Федотовича Миколенка.

Ще у грудні 1939 р. він був призваний до лав Червоної армії. Рядовий Миколенко – учасник Київської та Уманської оборонних операцій 1941 р. Йому

судилося вийти живим з оточення й дістатися до рідного села. Під час окупації допомагав партизанам, постачав їм харчі. Після вигнання нацистів із села був мобілізований польовим військкоматом у жовтні 1943 р.

Під час невдалої спроби прорвати оборону противника на псковському напрямі 31 березня 1944 р. Федот Миколенко був тяжко поранений: міною відірвало йому ноги нижче колін, передпліччя правої руки було роздроблено. Після проведеної в госпіталі операції почалася гангрена, тому під час чергової операції медичні працівники відрізали ноги вище колін, однак інфекційна хвороба прогресувала. І коли нарешті стегнової кістки лишилося 10 – 12 см, настала клінічна смерть. Опритомнів Федот Миколенко вже в морзі. Після тривалого лікування в госпіталі і нелегких вагань надіслав дружині листа, у якому щиро зізнався: «Таке велике горе підкосило, що ні викричати його, ні вимолити... зробився я зовсім немощним... так повернулося, що віднині я не хазяїн у домі, а сама обуза... одбило мені ноги, і руку роздробило в кості, чуєш. А тепер не знаю, до якого берега пристати...» [12; 13; 14; 15; 16; 17; 18].

Дружина Наталка забрала Федота Миколенка зі шпиталю додому. Після тривалих душевних мук він визначив своє місце в житті. Інвалід I групи пропрацював об'їждчиком у колгоспі 52 роки [19; 20]. У подружжя, яке вже мало двох дітей, після війни народилася ще донечка Надія [21].

У 12 залі головної експозиції музею увагу відвідувачів привертає Біблія 1922 року видання. На розгорнутій сторінці її власник підкреслив синім олівцем такі слова: «...Тоді каже йому Ісус: поверни меч твій в його місце, бо усі, хто узяти меч, від меча загинуть» [22]. Від рідного дому на Волині до Східної Пруссії проніс цю святу книгу із собою рядовий Арсеній Чумак. На фронті – від лютого 1944 р., був телефоністом у складі Західного (із травня 1944 р. – 3-го Білоруського) фронту. Брав участь у бойових діях на території України та Білорусії. У грудні 1944 р. у запеклому бою був тяжко поранений. Тривалий час перебував у шпиталі, де йому ампутували праву ногу [23; 24]. За кілька місяців повернувся додому, де на нього чекали мати, дружина та троє синів. У 1946 р. народилася дочка Галя. Незважаючи на тяжке поранення та інвалідність (I група), працював у сільському господарстві та виховував дітей [25].

У 13 залі музею увагу екскурсантів акцентують на куртці та пристосуванні для письма двічі Героя Радянського Союзу Василя Степановича Петрова [26; 27]. Музейні гіді під час екскурсії розповідають відвідувачам про унікальну долю цієї людини.

Випускник Сумського артилерійського училища, він уже в червні 1941 р. прибув у Володимир-Волинський укріпрайон, де був призначений командиром взводу 92-го окремого винищувального протитанкового дивізіону 2-го укріпрайону 5-ї армії Південно-Західного фронту. Брав участь у боях на різних ділянках фронту, особливо відзначився під час форсування Дніпра восени 1943 р. 23 вересня 1943 р. полк, очолюваний Василем Петровим, який заміщав на той час вибулого зі строю командира, першим у бригаді форсував Дніпро і захопив плацдарм на

правому березі поблизу Букрина. Утримуючи плацдарм, бійці разом із командиром відбили 4 контратаки противника і впродовж двох діб відкидали ворога з позицій. Василь Петров особисто знищив 4 танки противника. У критичну хвилину бою, коли загинула обслуга однієї з гармат, він змінив її. Прямим попаданням снаряда був тяжко поранений. У госпіталі йому ампутували обидві руки. 24 грудня 1943 р. воїну присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Після тривалого лікування у грудні 1944 р. за особистим проханням Василь Петров повернувся в діючу армію. Командир артилерійського полку знову відзначився в боях у березні – квітні 1945 р., дістав поранення в обидві ноги й 30 квітня 1945 р. відбув на лікування. 27 червня 1945 р. гвардії майор Василь Петров був удруге удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Після війни служив в армії, обіймав керівні посади в артилерії Збройних сил України [28].

У тому ж залі головної експозиції музею вміщені матеріали льотчика-штурмовика Героя Радянського Союзу та повного кавалера ордена Слави Івана Григоровича Драченка. Увагу відвідувачів привертає фото, на якому добре видно, що він інвалід. 14 серпня 1943 р. у повітряному бою поблизу Харкова снаряд ворожої зенітки влучив у кабіну літака. Іван Драченко був тяжко поранений, знепритомнів, потрапив у полон до гітлерівців. У таборі для військовополонених йому зробили складну операцію, проте праве око врятувати не вдалося. У вересні 1943 р. льотчику пощастило втекти, а після лікування в госпіталі, уже в березні 1944 р., знову сісти за штурвал й закінчити війну в Берліні [29; 30; 31; 32].

Поранення, яких зазнавали військовослужбовці на фронтах війни, давалися взнаки навіть через багато років, призводили до ускладнень та тяжких наслідків. Йосип Степанович Костюк командував ротою танків Т-34 у складі 1-го Білоруського фронту й брав активну участь у наступі на барановицько-брестському напрямі. Особливо відзначився в ході Вісло-Одерської операції, за що йому було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. За час бойових дій був двічі поранений. Осколкове поранення 17 лютого 1945 р. правої верхньої частини тулуба з відкритими черепно-мозковими травмами голови призвело до психічного захворювання. Йосип Костюк жив і працював у м. Новоград-Волинський Житомирської області. Поступово втрачав працездатність, зрештою, його визнали інвалідом I групи. Він не раз лікувався у спеціалізованих медичних закладах. Смерть Йосипа Костюка 17 березня 1981 р. також стала наслідком поранення в голову, одержаного на фронті [33; 34; 35; 36].

Костянтин Костянтинович Лебедев 14 квітня 1961 р. визнаний інвалідом III групи з діагнозом «цукровий діабет середньої складності». Лікарняно-трудова експертна комісія Львівської області дійшла висновку, що захворювання виникло внаслідок контузії та кількох поранень, яких він зазнав на фронті в роки німецько-радянської війни [37; 38].

Повним кавалером ордена Слави артилерист Василь Матвійович Рибалко став у березні 1945 р. за надзвичайно складних обставин. Про це довідався у шпиталі, бо в останньому бою був тяжко поранений, йому лікарі ампутували ліву

ногу. 10 жовтня 1944 р. у результаті прориву оборони противника поблизу населеного пункту Марцелін (Варшавське воєводство, Польща) прямим наведенням вивів із ладу мінометну батарею, 2 кулемети і понад 10 піхотинців противника. Під час контратаки підпустив на близьку відстань танки та піхоту і прямим наведенням підбив 2 перші бойові машини. Деяко раніше, у серпневих боях за м. Воломин, Василь Рибалко був тричі поранений в одному бою, однак гармати не залишив. Після втрати кінцівки був демобілізований, проте ще довго довелося лікуватися [39; 40; 41].

Упродовж понад 30 років Василь Рибалко викладав історію, попри те, що поранення повсякчас погіршувало його стан здоров'я. Останні роки життя він був прикутий до інвалідного візка [42].

Не раз траплялося так, що військовослужбовці, які дістали поранення на фронтах війни, у повоєнний період мали значні досягнення у спорті. Розвідник Володимир Локтіонов 18 січня 1945 р. у боях на 2-му Білоруському фронті зазнав важкого поранення. Був відправлений на лікування в Київський госпіталь, а згодом визнаний непридатним до строювої служби і демобілізований як інвалід [43; 44]. Рука і плече втратили своє функціональне призначення, тому йому доводилося докладати неймовірних зусиль, щоб відчувати себе повноцінною людиною. Наполегливо займався спортом і вже в 1946 – 1947 рр. став чемпіоном України з вітрильного спорту [45].

По-різному складалася доля поранених військовослужбовців. У червні 1941 р. Степан Федорович Скопенко був студентом Криворізького педінституту. А 30 липня 1941 р. усіх чоловіків-студентів призвали до лав армії й зарахували курсантами Дніпропетровського артучилища. 2 серпня 1941 р. курсантів й офіцерів училища підняли по тривозі й відправили утримувати оборону неподалік м. Дніпро (саме там противник висадив десант).

Під вогнем противника, вплав, переправилися через р. Дніпро, але вийти на берег, що прострілювався ворогом, не змогли. Від ранку до вечора стояли в холодній воді неподалік від берега. А далі зав'язалися бої, в одному з яких, 30 серпня 1941 р., Степан Скопенко був тяжко поранений в обидві ноги від розриву снаряда. Від ранку до вечора пролежав у вирві, щоб зупинити кровотечу, пакетами перев'язав ноги. Коли ворожі обстріли вщухли, товариші винесли пораненого бійця з поля бою. У госпіталі лікарі виявили в Степана Скопенка газову гангрену, та від ампутації ніг він відмовився. Рани були відкриті, і через тиждень під дією кисню мікроби гангрену почали гинути. Гангрений процес зупинився, кістки ніг зрослися, однак на фронт він уже не повернувся. Попереду його чекала професія юриста, за успіхи в якій йому було присвоєне звання заслуженого юриста УРСР [46; 47; 48].

Киянина Леоніда Олександровича Лоцмана ворожі кулі та осколки на фронті переслідували повсякчас. Уперше він дістав поранення у грудні 1942 р. під час Сталінградської битви, до березня 1943 р. перебував на лікуванні в евакогоспіталі № 3659. Повернувся на фронт, брав участь в Орловській, Брянській

та Гомельсько-Речицькій наступальних операціях. 11 лютого 1944 р. отримав наскрізне кульове поранення пальця правої стопи й знову перебував на лікуванні в госпіталі № 2641 [49; 50].

У червні 1944 р. під час Білоруської наступальної операції дістав кульове поранення нижньої частини лівого передпліччя та впродовж місяця знову перебував у госпіталі [51]. Після лікування капітан Л.О. Лоцман брав участь у Білостоцькій наступальній операції, під час якої 1 серпня 1944 р. отримав осколкове поранення, унаслідок чого була ампутована третина правого передпліччя. До 9 жовтня 1944 р. перебував на лікуванні в госпіталі № 5813. У листопаді 1944 р. за станом здоров'я був комісований, визнаний інвалідом, повернувся до Києва [52; 53; 54; 55].

Траплялося так, що після тяжких поранень воїни-інваліди носили предмети ураження у власному тілі.

Молодший сержант Олександр Степашко, командир мінометної обслуги, брав участь у Корсунь-Шевченківській та Умансько-Ботошанській наступальних операціях. Поблизу м. Ясси 30 травня 1944 р. зазнав кульового поранення лівої половини грудної клітки. Рентгеноскопія засвідчила, що зліва на рівні шостого міжребер'я в серцевій сумці лежить куля. Інвалід II групи Олександр Васильович Степашко впродовж життя носив її у своєму серці [56; 57].

Звання Героя Радянського Союзу Матвій Матвійович Тищенко отримав за відвагу на полі бою. У липні 1944 р. у ході Режицько-Двинської операції поблизу с. Буші (Латвійська республіка) командир мінометного взводу лейтенант Тищенко 26 липня 1944 р. при відбитті 12 контратак противника, коли закінчились міни, першим кинувся в рукопашний бій і разом із бійцями утримав рубіж. У черговій атаці був вимушений викликати вогонь артилерії на себе і, одержавши розривною кулею важке поранення колінного суглоба правої ноги, коректував вогонь. Згодом йому було проведено резекцію правого колінного суглоба, одержав тупор (ортопедичний апарат, призначений для фіксації кінцівки) і як інвалід II групи був комісований з армії [58; 59].

В умовах війни бувало, що після поранень та набутої інвалідності військово-вслужбовці прагнули повернутися на фронт. Так зробив льотчик бомбардувальної авіації Іван Григорович Федоров.

У ході ліквідації Дем'янського ворожого угруповання 20 серпня 1942 р., під час виконання бойового завдання літак був збитий зенітною артилерією противника. Капітан Федоров дістав важке поранення, унаслідок якого була ампутована права нога, про що свідчить документ із фондів музею [60]. Після лікування Іван Федоров наполягав на поверненні на фронт у діючу армію. Завдяки власній ініціативі та клопотанню вищого керівництва повернувся в стрій, брав участь у боях [61].

Наслідком трьох контузій і поранень для Героя Радянського Союзу Якова Давидовича Хардикова стали психічні розлади та судоми із втратою свідомості. Незважаючи на це, він до кінця війни перебував у складі діючої армії та щоразу

після лікування повертався на фронт. Учасник Нижньосілезької, Верхньосілезької, Берлінської та Празької наступальних операцій. Лише в березні 1946 р. був звільнений у запас за станом здоров'я [62; 63; 64].

Після тяжких поранень та інвалідності бійці намагалися не падати духом, часто самі підтримували зневірених родичів. 15 вересня 1944 р. фельдшер Петро Іванович Феценко в боях на ризькому напрямі був тяжко поранений, йому ампутували ступню. Після лікування він був визнаний непридатним до стройової служби, про що свідчать довідка та рядки із записника [65; 66].

На час поранення Петрові Феценку виповнився 21 рік. У листі до матері він писав: «Не журіться, мені зроблять протез, і я буду ходити; вступлю в інститут, і все буде добре» [67; 68].

Прокіп Іванович Чирва в роки німецько-радянської війни мешкав і працював їзовим у с. Побиванка Липоводолинського району Сумської області. 19 серпня 1943 р. він був мобілізований до лав Червоної армії польовим військоматом. Рядовий П.І. Чирва був їзовим батареї 76 мм гармат 909-го стрілецького полку 247-ї стрілецької дивізії 69-ї армії 1-го Білоруського фронту. 27 квітня 1945 р. в ході Берлінської наступальної операції зазнав важкого поранення обох ніг, унаслідок чого їх ампутували. Після тривалого лікування, згідно з висновком медичної комісії евакогоспіталю № 1722 від 22 листопада 1945 р., визнаний непридатним до військової служби та інвалідом II групи. У березні 1946 р. демобілізований за станом здоров'я, був визнаний інвалідом I групи. Повернувшись до рідного села, працював обліковцем зерносховища в колгоспі та ремонтував взуття [69; 70; 71; 72; 73; 74].

Це лише невелика кількість унікальних біографій тих, хто після закінчення Другої світової війни до кінця своїх днів мав не просто статус у суспільстві та масив документів, які офіційно засвідчували інвалідність. Ці люди мали серйозні фізичні і моральні каліцтва, важкий тілесний і душевний біль. Попри ці біди, переважна більшість із них були соціально активними людьми. Вони одружувалися, народжували дітей, працевлаштовувалися й до досягнення пенсійного віку тяжко працювали. Держава, заради якої вони не лише позбулися здоров'я, а й готові були віддати навіть життя, не змогла забезпечити інвалідів спокійним та безтурботним життям. Згідно із законодавством інваліди I та II груп визнавалися непридатними до повноцінної трудової діяльності та мали переходити на державне забезпечення. Утім, лише 2 – 3 % інвалідів війни з тяжкими формами ушкоджень та незворотними процесами були на повному державному соціальному утриманні [2, 776]. Інваліди частіше за інших громадян вдавалися у відчай, усамітнювалися, відчуваючи себе обузою для держави, яка не поспішала віддячити їм увагою і турботою.

Джерела та література:

1. *Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941 – 1945 / Редкол.: І.О. Герасимов (голова) та ін. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. – 944 с.*
2. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси у двох книгах. Книга друга / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2011. – 942 с.*
3. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.ru/research/10305/>.
4. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12>.
5. *Лист В.С. Абросимова матері та сестрі. 23.11.1943 // Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (далі – Фонди НМІУДСВ). – КН-227590. – Д-40455.*
6. *Фото портретне. Інвалід Великої Вітчизняної війни II групи В.С. Абросимов. 15.10.1944 // Фонди НМІУДСВ. – КН-227583. – Ф-30489.*
7. *Генеральний каталог. – В.С. Абросимов // Фонди НМІУДСВ.*
8. *Генеральний каталог. – О.С. Гончаров // Фонди НМІУДСВ.*
9. *Свідоцтво № 10/45 про визнання негідним до несення військової служби та виключення з військового обліку О.С. Гончарова. 28.02.1947 // Фонди НМІУДСВ. – КН-190360. – Д-28162.*
10. *Генеральний каталог. – П.Ф. Дідківський // Фонди НМІУДСВ.*
11. *Осколки розривної кулі, залишки підвіски від нагана, осколок кістки П.Ф. Дідківського. 1941 // Фонди НМІУДСВ. – НД-22162/1 – 14.*
12. *Генеральний каталог. – Ф.Ф. Миколенко // Фонди НМІУДСВ.*
13. *Довідка № 712 евакогоспіталю № 3750 Ф.Ф. Миколенку. 03.10.1944 // Фонди НМІУДСВ. – КН-260111. – Д-63822.*
14. *Довідка № 737 Ф.Ф. Миколенка щодо інвалідності. 02.10.1944 // Фонди НМІУДСВ. – КН-260112. – Д-63823.*
15. *Довідка № 647 Ф.Ф. Миколенку щодо підтвердження інвалідності. 22.06.1954 // Фонди НМІУДСВ. – КН-260113. – Д-63824.*
16. *Свідоцтво № 783 про звільнення від військового обов'язку Ф.Ф. Миколенка. 21.10.1944 // Фонди НМІУДСВ. – КН-260114. – Д-63825.*
17. *Довідка № 689 Ф.Ф. Миколенку щодо підтвердження інвалідності. 09.04.1949 // Фонди НМІУДСВ. – КН-260119. – Д-63830.*
18. *Довідка № 717 про поранення Ф.Ф. Миколенку. 25.10.1944 // Фонди НМІУДСВ. – КН-260120. – Д-63831.*
19. *Книжка трудова колгоспника № 213 Ф.Ф. Миколенка. 10.07.1966 // Фонди НМІУДСВ. – КН-260118. – Д-63829.*
20. *Фото сюжетне. Трудові будні Ф.Ф. Миколенка. 1950-ті рр. // Фонди НМІУДСВ. – НД-29315.*
21. *Фото групове. Ф.Ф. Миколенко з донькою Надією. 1950-ті рр. // Фонди НМІУДСВ. – НД-29319.*
22. *Книга. Новий Заповіт Господа нашого Ісуса Христа. 1922 // Фонди НМІУДСВ. – КН-206197. – К-24329.*
23. *Фото портретне. А.І. Чумак у шпиталі. 1945 // Фонди НМІУДСВ. – КН-206191. – Ф-27921.*
24. *Довідка № 120 про поранення А.І. Чумака. 21.02.1945 // Фонди НМІУДСВ. – КН-206193. – Д-32952.*
25. *Генеральний каталог. – А.І. Чумак // Фонди НМІУДСВ.*
26. *Куртка двічі Героя Радянського Союзу В.С. Петрова. 1950 // Фонди НМІУДСВ. – ТФ-4565/1.*

27. Пристосування для письма двічі Героя Радянського Союзу В.С. Петрова. 1950 // Фонди НМІУДСВ. – ТФ-4565/2.
28. Генеральний каталог. – В.С. Петров // Фонди НМІУДСВ.
29. Фото портретне. Герой Радянського Союзу І.Г. Драченко. 1945 // Фонди НМІУДСВ. – КН-45231. – Ф-11324.
30. Витяг № 176/1195 з історії хвороби Героя Радянського Союзу І.Г. Драченка. 20.09.1947 // Фонди НМІУДСВ. – КН-227562. – Д-40437.
31. Витяг з акта огляду. Довідка: серія АО № 304815 Героя Радянського Союзу І.Г. Драченка. 25.06.1962 // Фонди НМІУДСВ. – КН-227564. – Д-40439.
32. Генеральний каталог. – І.Г. Драченко // Фонди НМІУДСВ.
33. Генеральний каталог. – Й.С. Костюк // Фонди НМІУДСВ.
34. Довідка № 3020/Д-2 Героя Радянського Союзу Й.С. Костюка про осколкове поранення 17.02.1945 м'яких тканин правої тім'яної ділянки, правого плеча та передпліччя. Видана Архівом військово-медичних документів. 28.05.1962 // Фонди НМІУДСВ. – КН-243220. – Д-52254.
35. Довідка № 732785 – витяг з акта огляду Героя Радянського Союзу Й.С. Костюка – інваліда І групи з діагнозом «шизофренія», пов'язаним із перебуванням на фронті Вітчизняної війни. Видана ВТЕК. 19.07.1963 // Фонди НМІУДСВ. – КН-243221. – Д-52255.
36. Свідоцтво про хворобу № 60 Героя Радянського Союзу Й.С. Костюка. 25.04.1960 // Фонди НМІУДСВ. – КН-254700. – Д-60396.
37. Генеральний каталог. – К.К. Лебедев // Фонди НМІУДСВ.
38. Висновок медичний Героя Радянського Союзу К.К. Лебедева щодо інвалідності. 06.07.1961 // Фонди НМІУДСВ. – КН-253493. – Д-59891.
39. Довідка про лікування В.М. Рибалка. 28.08.1945 // Фонди НМІУДСВ. – КН-207436. – Д-33303.
40. Довідка про поранення В.М. Рибалка. 29.09.1946 // Фонди НМІУДСВ. – КН-207437. – Д-33304.
41. Свідоцтво про хворобу № 2144 В.М. Рибалка. 26.09.1945 // Фонди НМІУДСВ. – НД-25044.
42. Генеральний каталог. – В.М. Рибалко // Фонди НМІУДСВ.
43. Довідка № 14 про поранення В.Т. Локтіонова. 01.11.1946 // Фонди НМІУДСВ. – КН-219626. – Д-37142.
44. Довідка № 6624 про інвалідність у зв'язку з пораненням В.Т. Локтіонова. 31.10.1947 // Фонди НМІУДСВ. – КН-219627. – Д-37143.
45. Генеральний каталог. – В.Т. Локтіонов // Фонди НМІУДСВ.
46. Довідка С.Ф. Скопенка про лікування. 1942 // Фонди НМІУДСВ. – КН-224985. – Д-39165.
47. Епікриз після лікування С.Ф. Скопенка. 1942 // Фонди НМІУДСВ. – КН-224986. – Д-39166.
48. Генеральний каталог. – С.Ф. Скопенко // Фонди НМІУДСВ.
49. Довідка про перебування в евакогоспіталі Л.О. Лоцмана. 11.03.1944 // Фонди НМІУДСВ. – КН-229164. – Д-41428.
50. Довідка про поранення Л.О. Лоцмана. 11.03.1944 // Фонди НМІУДСВ. – КН-229165. – Д-41429.
51. Картка обліку поранених та хворих Л.О. Лоцмана. 30.06.1944 // Фонди НМІУДСВ. – КН-229162. – Д-41426.
52. Довідка евакогоспіталю № 5813 Л.О. Лоцмана. 09.10.1944 // Фонди НМІУДСВ. – КН-229163. – Д-41427.
53. Довідка про поранення Л.О. Лоцмана. 09.10.1944 // Фонди НМІУДСВ. – КН-229166. – Д-41430.

54. Свідоцтво про хворобу № 222 Л.О. Лоцмана. 07.10.1944 // Фонди НМІУДСВ. – КН-229172. – Д-41433.
55. Генеральний каталог. – Л.О. Лоцман // Фонди НМІУДСВ.
56. Генеральний каталог. – О.В. Степашко // Фонди НМІУДСВ.
57. Довідка архівна Архіву військово-медичних документів Військово-медичного музею Міноборони Росії. 20.07.2010 // Фонди НМІУДСВ. – КН-247972. – Д-55973.
58. Свідоцтво про хворобу № 216 Героя Радянського Союзу М.М. Тищенко. 11.04.1945 // Фонди НМІУДСВ. – КН-245330. – Д-54163.
59. Генеральний каталог. – М.М. Тищенко // Фонди НМІУДСВ.
60. Свідоцтво про хворобу № 7663/2 І.Г. Федорова. 27.09.1945 // Фонди НМІУДСВ. – КН-242768. – Д-51892.
61. Генеральний каталог. – І.Г. Федоров // Фонди НМІУДСВ.
62. Свідоцтво про хворобу № 16 Героя Радянського Союзу Я.Д. Хардікова. 28.02.1946 // Фонди НМІУДСВ. – КН-252278. – Д-59014.
63. Свідоцтво про хворобу № 823/2299 Героя Радянського Союзу Я.Д. Хардікова. 28.04.1951 // Фонди НМІУДСВ. – КН-252279. – Д-59015.
64. Генеральний каталог. – Я.Д. Хардіков // Фонди НМІУДСВ.
65. Довідка про поранення № 109 П.І. Фещенко. 22.05.1945 // Фонди НМІУДСВ. – КН-242262. – Д-51510.
66. Записник П.І. Фещенко. 1943 – 1945 // Фонди НМІУДСВ. – КН-242266. – Д-51514.
67. Лист П.І. Фещенко матері. 12.10.1944 // Фонди НМІУДСВ. – КН-242279. – Д-51527.
68. Генеральний каталог. – П.І. Фещенко // Фонди НМІУДСВ.
69. Свідоцтво № 27 про звільнення від військового обов'язку П.І. Чирви. 15.04.1946 // Фонди НМІУДСВ. – КН-252290. – Д-59022.
70. Довідка П.І. Чирви з підтвердженням про визнання його інвалідом І групи. 07.06.1952 // Фонди НМІУДСВ. – КН-252291. – Д-59023.
71. Довідка П.І. Чирви з підтвердженням про перебування в евакогоспіталі № 1722. 22.11.1945 // Фонди НМІУДСВ. – КН-252292. – Д-59024.
72. Фото групове. П.І. Чирва із племінником. 1973 // Фонди НМІУДСВ. – КН-252297. – Ф-32698.
73. Довідка про поранення П.І. Чирви. 22.11.1945 // Фонди НМІУДСВ. – НД-28504.

© **Жанна ОЧЕРЕТЯНАЯ**

ЛЮДИ И СУДЬБЫ: ИНВАЛИДЫ ВОЙНЫ
(по материалам фондов и научно-справочного аппарата
Национального музея истории Украины во Второй мировой
войне)

Предпринята попытка путем исследования материалов Национального музея истории Украины во Второй мировой войне, в частности Генерального справочного каталога предметов по группам хранения, выявить музейные комплексы инвалидов войны, хранящиеся в фондах, для дальнейшей актуализации темы и использования достижений в научной, экспозиционной и просветительской работе музея. Широкой публике представлены наиболее впечатляющие истории, подкрепленные музейными предметами. Они могут стать источником для дальнейшего исследования социогуманитарных составляющих войны на примере уникальных судеб участников войны, ставших инвалидами.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Национальный музей истории Украины во Второй мировой войне, ранение, инвалид.

© **Zhanna OCHERETIANA**

PEOPLE AND FORTUNE: DISABLED VETERANS
(Based on the funds and scientific reference system of the National
Museum of the History of Ukraine in the Second World War)

The attempt made by a careful study of the materials of the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War, including General catalog and items for storage groups. It was for discover the Museum complexes of invalids of the war that saved in museum fonds, in order to further mainstream the theme and use of the achievements in scientific, exposition and educational work of the Museum. The most impressive stories, backed up by a museum objects, presented to the public. They can be a source for further research of the social and human components of the war on the example of the unique example of the fate of war veterans who became disabled.

Keywords: Second World War, National Museum of the History of Ukraine in the Second World War, injury, disability.

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

УДК 94(477)"1941/1945":069.5

© *Наталія ГАМАРНИК*

НАУКОВО-ГУМАНІТАРНИЙ МУЗЕЙНИЙ ПРОЕКТ «РОДИННА ПАМ'ЯТЬ ПРО ВІЙНУ». ПІДСУМКИ 2017 РОКУ

Підбито підсумки гуманітарного проекту Національного музею історії України у Другій світовій війні «Родинна пам'ять про війну» за 2017 р. Проаналізовано матеріали учасників національно-визвольної боротьби 1940–1950-х рр., учасників війни на Сході України та їхніх родин, які поповнили фондову колекцію музею і стали джерелом для подальшого дослідження історії війни.

Ключові слова: *Друга світова війна, Національний музей історії України у Другій світовій війні, музейний проект, родинна пам'ять, спогади, греко-католицька церква, Праведник народів світу, війна на Сході України.*

Друга світова війна залишила глибокий слід у кожній українській родині. Як правило, учасники тих подій, хоч би з якого боку вони воювали, не завжди за життя розповідали на широкий загальний подобиці тих буремних років. Правду про війну іноді довіряли лише найближчим родичам. Саме вони, зберігши в сім'ї пам'ять про минулу війну та боротьбу своїх предків за незалежність, діляться з нами родинними історіями, що передаються із покоління в покоління, та приносять на постійне зберігання до музею унікальні артефакти періоду важких випробувань.

У рамках реалізації науково-гуманітарного музейного проекту «Родинна пам'ять про війну» впродовж 2017 р. зібрано 20 комплексів матеріалів (близько 200 музейних предметів), які супроводжуються зворушливими захопливими розповідями. Це історії пересічних українців, які опинилися у круговерті війни: хтось в евакуації, хтось на фронті, хтось в окупації, а хтось навіть у Сибіру. Проте у надважких умовах усі вони залишалися милосердними й захищали свою ідею та віру до останнього.

Жінка-мати, жінка-легенда, жінка, яка ризикувала власним життям та життям своїх найближчих людей задля порятунку чужих дітей. Це про Праведницю народів світу Олександру Максимівну Шулежко. «Наша мати була простою українською жінкою. Під час війни вона не могла оминати увагою цих сиріт.

Їх вона прирівняла до своїх рідних дітей. День за днем протягом двох років на окупованій території робила все можливе для того, щоб зберегти їхнє життя» – такими рядками розпочала свою розповідь про матір Лариса Шулежко. Народилася Олександра Максимівна в багатодітній заможній селянській родині. У 1921 р. вийшла заміж за Федора Васильовича Шулежко – адвоката за фахом, який прийняв сан священника Української автокефальної православної церкви. У подружжя, яке мешкало у с. Леськи на Черкащині, народилося четверо дітей. У 1937 р. чоловіка репресували, а за два місяці народилася молодша донька Алла. Дружина «ворога народу» працювала вихователькою.

У роки війни Олександра Максимівна врятувала від смерті й голоду 102 дитини (25 з яких – євреї). Річ у тім, що після окупації Черкас нацистами Олександра Максимівна зуміла організувати дитячий будинок для безпритульних дітей. Там були і діти євреїв, їхні батьки були розстріляні. Першу дитину, дівчинку Оленку, вихователька знайшла на вулиці. Та сиділа біля тіла своєї матері, яка загинула під час бомбардування. Пізніше з'явився ще один хлопчик – Володя Пінкусович, його батьків розстріляли. Через багато років по війні, у 1991 р., він написав своїй рятівниці: «Дорога Олександро Максимівно! Пробачте, що пише Вам невідомий, але я Вам багато чим зобов'язаний. Ви врятували життя мені та багатьом іншим дітям під час нацистської окупації Черкас... У дитячий будинок я потрапив після того, як розстріляли мою маму. Мені тоді було років 4 – 5. Мене врятувала одна жінка. Я добре пам'ятаю, що вона принесла мене з тюрми в дитячий будинок. Пізніше я дізнався, що я народився у с. Тубільці Черкаського району. Нас разом із моїм дідусем, бабусею, мамою та дядьком за доносом поліцаїв привезли в Черкаську тюрму... В Черкаському загсі я знайшов сповіщення про те, що моя мама була розстріляна нацистами...» [1].

Знайдені діти жили в її квартирі, разом із семирічною Аллою та чотирирічною Ларисою. А на вулиці залишалося ще багато безпритульних. Коли в місті поширилася інформація про те, що відкрився дитячий будинок, сюди почали приводити безхатченків, а також тих, чиї батьки загинули або померли. Дітям було від року до 14. Серед них – українці, росіяни, євреї. Особливо побільшало дітей після масових розстрілів євреїв. Олександра Максимівна усвідомлювала, що їй чекало за переховування євреїв, оскільки вона ризикувала не лише власним життям, а й життям дочок. Проте завдяки сміливості, винахідливості, знанню німецької мови їй удалося ввести в оману окупаційну адміністрацію та поліцаїв. Спочатку вона записала дітей-євреїв під вигаданими прізвищами, дала їм нові імена та змінила національність. Так з'явилися греки, вірмени, татари...

На невеличкій земельній ділянці мешканці притулку організували господарство: невеликий город, тримали курей, двох кіз, кількох поросят, яких годували вихованці. Старші два дні на тиждень працювали на консервному заводі Шварца, молодші обробляли плантації, заробляли для дитбудинку сільгосп-продукти. Діти ходили до школи (нині Будинок зв'язку), вивчали Слово Боже, українську та німецьку мови, арифметику. А в неділю та святкові дні прямували

до Троїцької церкви, де хлопчики співом у хорі заробляли гроші для дитбудинку. Хором керував отець Омелян – розумна, добра, душевна людина. Щоб відвести від дітей небезпеку, він 7 квітня 1942 р., на Благовіщення, охрестив їх у церкві. Щоб хлопчики й дівчатка не відставали у навчанні, для них організовували додаткові заняття з математики, української та російської мов.

Незважаючи на скрутні часи, Олександра Максимівна і її колеги намагалися влаштувати дітям свята. Якимось на їхню новорічну ялинку завітав гебітскомісар. Потрібно було зробити так, щоб усі діти могли взяти участь у святі, і при цьому, щоб ні гебітскомісар, ні його підлеглі не розпізнали у вихованцях єврейських дітей. Вирішили зробити їм карнавальні костюми і маски, навіть загримували дітей. Вони танцювали, співали, грали. Один із карнавальних костюмів донька Лариса Федорівна передала до фондової колекції музею [2].

Відступаючи, нацисти примусово евакуювали притулок. Попри те, що частину дітей Олександрі вдалося влаштувати в навколишніх селах, однак з іншими довелося виїхати. Притулок дістався м. Теплик Вінницької області, а з часом до с. Соболівка Вінницької області. Дитбудинок у Соболівці справляв жахливе враження: діти були голодні й недоглянуті, одягнені в якесь лахміття, вони жебракували по селах. Та все ж приміщення обігрівалося, були деякі меблі. Перезимували, а навесні розпочався наступ радянських військ. Користуючись розгубленістю нацистів, Олександра Максимівна змогла повернутися з дітьми до Черкас. Про життя в роки війни вихователька в детально розповіла на сторінках своїх спогадів, написаних у 1961 р. Нині цей документ зберігається у фондозбірні музею [3].

У Черкасах на Олександрі Максимівні чекала недовіра радянської адміністрації: їй заборонили спілкуватися з дітьми та загалом працювати в системі освіти. Єдиним місцем, куди вона змогла влаштуватися на роботу, була реєстрація Черкаської районної поліклініки. До 1968 р. її підозрювали у співпраці з нацистами, та врешті-решт, завдяки допомозі небайдужих людей їй було видано партизанський квиток. Річ у тім, що отець Омелян, а також викладачка вишивання в дитячому будинку Поліна Іванівна були пов'язані з партизанами. Через притулок вони переправляли інформацію, харчі та медикаменти, з простиралл робили бинти, інколи переховували партизанів у приміщеннях притулку. Олександрі Максимівні вручили партизанський квиток, а у 1985 р. – орден Вітчизняної війни I ст. Наприкінці 1980-х років Олександра Максимівна переїхала у Київ, де жила її молодша дочка Лариса Федорівна. Померла Олександра Шулежко у 1994 р.

За два дні до смерті Олександра Максимівна дізналася, що фонд «Пам'ять жертв фашизму в Україні» порушив клопотання про надання їй звання Праведника народів світу, яке було присвоєне Яд Вашемом 11 червня 1996 р. (посмертно) [4].

Чоловіка Олександри Шулежко – Федір – повернувся із заслання у 1947 р. Під час зустрічі з Олександрі Максимівною вони домовилися, що житимуть

окремо заради дітей. Адже і тиск з боку владних структур на матір, і сумна компрометуюча сторінка в біографії батька перешкоджатимуть влаштуватися в радянському суспільстві Аллі та Ларисі. Зі слів Лариси Федорівни стало відомо, що Федір Шулежко мешкав у с. Городище Драбівського району Черкаської області, служив дяком у місцевій церкві. Помер у віці 82 років.

Старший син Олександри та Федора Шулежків загинув у січні 1942 р., це був його перший бій... Про місце загибелі сина Олександра Максимівна дізналася у 1955 р., отримавши сповіщення про загибель [5]. Сестра Вадима, Лариса, передала на зберігання до музею його щоденник, який містить розповідь про навчання та буденне життя учнів Золотоніської педагогічної школи в передвоєнні роки, а також записи, що ілюструють життя міста в 1939 р. [6].

Улітку 2017 р. родина Гункевичів із Львівщини передала до музею ікону, що має надзвичайну історію, та особисті речі священників Української греко-католицької церкви – Євстахія Смаля та Миколи Цегельського. Отець Богуслав Гункевич – греко-католицький священник. Ікону «Матір Божа з Ісусом годують голубів» його дружина Богдана Гункевич успадкувала від своєї мами Марії Миколаївни Добуш (1928 р.н.), яку в 14 років вивезли на примусові роботи до Німеччини. Після повернення додому, до Львова, жінка дізналася, що всю її родину виселили згідно з планом операції «Вісла». На початку 1960-х рр. за часів переслідування греко-католицької церкви радянською владою Марія Добуш під час одного з візитів до батьків, які тепер уже мешкали на території Польщі, таємно вивезла дві ікони: «Матір Божа з Ісусом годують голубів» та «Ісус Христос з апостолами в житті». Для цього вона пошила великий чохол на валізу та невеличку дитячу ковдру із шкарпеток. За виручені кошти від продажу речей купила в Польщі два образи й, скрутивши їх, заховала між валізою та чохлом. Під час прикордонної перевірки Марія, яка їхала із двома дітьми 6,5 років та 10 місяців, сильно вщипнула немовля. Через дитячий крик ані польські, ані радянські прикордонники ретельно не перевіряли її валізи, що й дало можливість непомітно перевезти ікони.

Оскільки родина Добушів була набожною і дотримувалася всіх національних та релігійних традицій, у період гонінь церкви в їхній квартирі греко-католицькі священники проводили підпільні богослужіння, зокрема й біля переданої до музею ікони [7].

Підпільні греко-католицькі відправи відбувалися і в будинку пані Софії Машталір, яка мешкала в одному із сіл на Львівщині. Тривалий час старенька парафіянка переховувала в себе в будинку священничі речі – епитрахиль, ілтон та евхаристійний рушничок отця Євстахія Смаля [8]. У 1995 р. вона передала їх отцю Богуславу Гункевичу, який ще дитиною був свідком того, як отець Смаль сповідав українців греко-католиків у костелі Св. Антонія у Львові. У ті часи настоятелем храму був ксьондз (римо-католицький священник) Казімеж Мончинські – поляк із Латвії, який не забороняв о. Смалю уділяти Тайну Покаяння переслідуваним греко-католикам, і які знали, де його

знайти. Згодом дороги отців Євстахія Смаля і Богуслава Гункевича ще не раз перетиналися [9].

Навесні 2017 р. відбулося випадкове знайомство отця Богуслава Гункевича з онуком отця Миколи Цегельського – Теодором. Він зрадів, дізнавшись, що о. Богуслав є греко-католицьким священником, і віддав йому речі, що тривалий час зберігалися в їхній родині: натільний хрестик, який носив під час ув'язнення в пересильних таборах під Львовом, а згодом у таборі суворого режиму (Мордовська АРСР) отець Микола Цегельський, та книжки з його особистої бібліотеки. Тепер ці речі зберігаються в музеї [10]. Разом з тим ми почули і неймовірну історію долі Миколи Цегельського.

Народився він у містечку Струсові на Тернопільщині у родині церковного і громадського діяча у Галичині, греко-католицького священника Теодора Цегельського та Марії Магдалини Мандичевської, яка також походила з давнього священничого роду.

Після закінчення у 1918 р. Тереховлянської гімназії вступив на теологічний факультет Львівського університету, одночасно вивчав богослов'я у Львівській греко-католицькій духовній семінарії.

У серпні 1924 р. М. Цегельський повінчався з Осипою Ратич. Через рік у молодій сім'ї народився син – Маркіян (Атиноген) Цегельський (у майбутньому відомий український вчений-енергетик, педагог, працював у Польщі).

5 квітня 1925 р. митрополит Андрей Шептицький рукоположив Миколу Цегельського на священника. При церкві у с. Сорока на Львівщині, де працював отець, він заснував три братства: Братство Апостольства Молитви, яке згуртувало 170 парафіян, Братство Найсвятіших Тайн (62 особи) і Братство тверезості (60 вірян). Кожне братство мало свою програму, свої обов'язки та активно діяло під проводом свого душпастиря. Отець Микола невпинно дбав про духовність, освіту та добробут своїх парафіян. Заснував і провадив релігійні товариства, окремо для чоловіків і жінок. Особливу увагу звертав на гуртування молоді при церкві. Характерним для о. Цегельського і його дружини було турботливе ставлення до бідних, готовність допомогти нужденним. Хліб після відправлення панахиди він завжди роздавав людям, бідним родинам і сиротам допомагав харчами і речами, для бідних відправляв треби (церковні обряди) безоплатно. Сам же провадив аскетичний і скромний спосіб життя.

У 1934 р. Микола Цегельський почав будівництво у с. Сороки нової церкви, спорудивши перед цим сільську цегельню, де селяни самі випалювали будівельний матеріал. За два роки збудували велику церкву Св. Димитрія й приміщення для читальні «Просвіти». Отець Микола Цегельський всіляко протистояв намаганням польської влади ополячувати українців, за що влада переслідувала і засудила його.

Радянська влада, що прийшла на Львівщину у 1939 р., наклала на отця Миколу податки, змушувала платити велику позику, забрала церковне поле. У селі почалися масові арешти, вивезення сімей до Сибіру. Життя й служіння о. Миколи

різко ускладнились, здоров'я погіршилось. У будинку Миколи Цегельського в печі спалювали всю патріотичну літературу, підручники з історії, підшивки газет і журналів за всі роки.

Улітку 1944 р. знову почалися переслідування по всій Галичині священиків із вимогою перейти під юрисдикцію Російської православної церкви. Після ліквідації навесні 1946 р. УГКЦ почалися цькування тих греко-католицьких священиків, які відмовилися від переходу в підпорядкування Московської патріархії. Така гірка чаша не минула і М. Цегельського. Здоров'я о. Миколи погіршувалось, йому запропонували зробити операцію, залишитись у Львові, щоб уникнути арешту, але він категорично відмовився.

28 жовтня 1945 р. (за іншими даними – 1946 р.) Микола Цегельський був заарештований. Тримали його в Копичинцях, у Чорткові, а потім – у Тернополі. Парафіяни боляче переживали арешт отця і, намагаючись його врятувати, зібрали 700 підписів. Той факт, що «зрадник Батьківщини» користується такою любов'ю і пошаною серед людей, лише більше розлютило «ворожу» радянську владу.

25 січня 1947 р. військовий трибунал МВС Тернопільської області засудив священика до 10 років ув'язнення у «виправно-трудовах таборах із конфіскацією майна». Суд ухвалив рішення про виселення сім'ї засудженого: син Дометій (1927 р. н.) та дві доньки Ліда-Христина (1928 р. н.) і Марта (1934 р. н.) відбували заслання у Читинській області.

Після засудження Микола Цегельський перебував у пересильних таборах у с. Ляцькому біля Золочева, у смт Підкамені біля Бродів та на львівському пересильному пункті на вул. Полтвяній, куди вже можна було приносити передачі. Під час одного з таких візитів вірна дружина Осипа зуміла передати отцеві пошитий із марлі епитрахиль, вино у пляшечці від ліків та сухарі для проведення богослужінь. І о. Цегельський регулярно відправляв Служби Божі та акуратно записував, коли і в яких намірах вони були проведені. У 1948 р. Микола Цегельський був вивезений у табір суворого режиму до Мордовської АРСР. Там він тяжко хворів.

У травні 1951 р. священик помер. Похований на табірному цвинтарі станції Потьма (місце та номер могили невідомі). Шестеро священиків-в'язнів несли його до воріт табору, далі їх не пустили. І лише 7 лютого 1991 р. родина Цегельських отримала повідомлення про реабілітацію отця Миколи.

27 червня 2001 р. під час візиту Папи Римського Івана Павла II до України у ході Святої Літургії у Львові відбувся обряд беатифікації (у католицькій церкві – акт зарахування тієї або іншої особи до лику блаженних) Миколи Цегельського, який був проголошений блаженним священномучеником Української греко-католицької церкви [11].

Упродовж 2017 р. фондову колекцію музею поповнили родинні історії та матеріали учасників національно-визвольних змагань 1940–1950-х років: родини

Ласкурійчуків з Івано-Франківщини, родин Вітишинських-Іщук і Гнатів із Тернопільщини та сім'ї Онuferко з Львівщини.

Історію родини Іщуків із Тернопільщини розповіла 84-річна Ярослава Вітошинська (дівооче прізвище – Іщук). Від 1945 р. – зв'язкова запілля Львівської округи ОУН Львівського краю західноукраїнських земель Ярослава Іщук виконувала доручення сестри Анни (псевдо «Нюся»), яка була членом ОУН, зв'язковою та медсестрою однієї з місцевих сотень УПА. Весною 1946 р., йдучи надавати медичну допомогу пораненому повстанцю, Анна потрапила на засідку енкаведистів. Маючи при собі зброю, не здалася живою. Її тіло відвезли в Нове Село, де виставили біля костелу для залякування. Лише у 1994 р. Анну Іщук перепоховали в братській могилі в Новому Селі на Тернопільщині [12].

Батько Ярослави, Василь Петрович Іщук, був заарештований і засуджений у 1947 р. до 10 років виправно-трудових таборів ГУЛАГу. Приводом для такого покарання стало невиконання норм хлібозаготівель. У листі Прокуратури Тернопільської області від 15.11.1990 р. до Ярослави Вітошинської (Іщук) зазначається, що в Підволочиському райдержархіві збереглася копія вироку, де вказувалося, що господарство Василя Петровича Іщука зараховано до куркульських. «...На 1947 рік В.П. Іщук одержав зобов'язання по нормі для куркульських господарств, згідно з яким мав здати державі обов'язкову поставку зерна 7340 кг, картоплі 1985 кг та інші сільськогосподарські продукти. Однак, незважаючи на попередження уповноваженого мінзага та голови сільської ради, В.П. Іщук не виконував поставок у встановлені терміни, допустивши істотне невиконання за липень і серпень 1947 року по здачі хліба, тоді як його односельчани, жителі с. Добромірка, станом на 20 серпня 1947 року закінчили план здачі хлібопоставок...» [13]. Документ зберігається у фондовій колекції музею.

Після арешту батька Ярослава переховувалася по криївках у с. Добромірка, згодом за чужою метрикою мешкала у Львові. За підробними документами закінчила школу для робітничої молоді, здобула середню освіту, працювала нянею у львівській родині. Проте вже на початку 1950 р. була заарештована за зв'язок з ОУН та засуджена до 10 років виправно-трудових таборів ГУЛАГу. Відбувала покарання у Казахстані. Після звільнення у 1956 р. повернулася до Львова, де одружилася з Володимиром Дем'яновичем Вітошинським.

Однією зі сторінок життєвого шляху її чоловіка була служба у лавах РСЧА в роки німецько-радянської війни. У неповні 18 років у травні 1944 р. Володимир Вітошинський розпочав свій фронтовий шлях. Брав участь у боях на території Білорусії та країн Балтії. Після тяжкого поранення у лютому 1945 р. і тривалого лікування визнаний інвалідом III групи та непридатним до військової служби. Працював учителем і завідувачем початкової школи на Тернопільщині, заочно навчався в Кременецькому вчительському інституті, а у 1947 р. став студентом Львівського державного університету імені І. Франка. Під час навчання проводив просвітницьку роботу, складав вірші про самостійну Україну, був прихильником українського визвольного руху. За це був заарештований у липні 1948 р. та

засуджений до 10 років виправно-трудоих таборів ГУЛАГу. Після звільнення у серпні 1956 р. повернувся до Львова, де одружився з Ярославою Іщук. Займався викладацькою діяльністю. Ще під час німецько-радянської війни Володимир Вітошинський був нагороджений медаллю «За відвагу». Нагорода була вручена у липні 1968 р., через 10 років його життя обірвалося. Реабілітований у вересні 1990 р. [14]. Музейну колекцію поповнили фото, документи та особисті речі Ярослави та Володимира Вітошинських [15].

На долю родини Гребенюків із Тернопільщини випали важкі випробування. У сім'ї священика (колишнього капелана Української Галицької армії) було троє дітей. Молодшого сина Євгена, учня 10-го класу Чортківської гімназії «Рідна школа», у 1940 р. більшовики заарештували разом із групою товаришів і засудили до п'ятирічного ув'язнення. З початком німецько-радянської війни 2 липня 1941 р. з Чортківської тюрми в'язнів перевезли до Умані, де 20 липня того ж року всіх розстріляли. Його сестра Мирослава після закінчення тієї ж гімназії у 1939 р. працювала учителькою в одній із шкіл. Маючи від природи артистичні та музичні здібності, відвідувала театральну студію при Львівському музичному інституті. Через два роки Мирослава одружилася з Юрієм Онуферком, подружжя оселилося у м. Борщів. Слід сказати, що Юрій, який як учасник національно-визвольного руху в 1944 р. був заарештований та засуджений більшовиками, загинув на засланні. Із 1944 р. Мирослава Онуферко (псевдо «Барвінок») була медсестрою Чортківського надрайону ОУН. Надавала допомогу пораненим та хворим воякам УПА. Опікуючись повстанцями, хворими на тиф, сама тяжко захворіла на цю недугу. Переїхала до Львова, де легалізувалася під прізвищем Дерманчук. Одужавши, повернулася до творчості – стала керівником капели бандуристів. У складі капели об'їздила всю Україну. Гастролюючи під чужим прізвищем, Мирославі Семенівні тривалий час удавалося уникати переслідувань через заарештованого чоловіка та за свою участь у визвольних змаганнях. Проте у 1948 р. донощик упізнав медсестру «Барвінок», і її заарештували. Військовий трибунал військ МВС Тернопільської області від 3 січня 1949 р. засудив її за ст. 54-1 «а», 54-II КК УРСР на двадцять п'ять років ув'язнення у виправно-трудоих таборах і п'ять років позбавлення громадянських прав [16]. Покарання відбувала в м. Інті (Комі АРСР). У таборі брала участь в аматорському театрі – виступала в ролі Наталки у виставі «Наталка Полтавка» І. Котляревського. Відомий актор Львівського театру імені М. Заньковецької Олександр Гринько, якого доля звела з Мирославою Онуферко (Гребенюк) в Інтинських таборах, писав про неї так: «Це була молода, дуже обдарована бандуристка з хорошими зовнішніми даними, виразними очима, прекрасним тембром голосу». [17]. На засланні Мирослава Семенівна стала інвалідом. 10 січня 1955 р. була достроково звільнена, «комісована» на утримання родичів [18]. Під вартою у місцях позбавлення волі вона утримувалася шість років, два місяці і двадцять чотири дні. Реабілітована в 1991 р. [19]. Родичі Мирослави Семенівни передали до музею документи, фото та вітальні листівки, які надсилали Мирославі Семенівні подруги на заслання [20].

В умовах війни, яка точиться на Сході України, у родинних історіях наші співвітчизники розповідають не тільки про учасників Першої та Другої світових війн, а й про нове покоління захисників української землі, які сьогодні вписують героїчні й незабутні сторінки в сімейні літописи.

Доля родини Філоненків із Білопілья на Сумщині оповита трьома війнами. Дев'ять чоловіків із цього роду в різний час ставали на захист своєї Вітчизни. У Павла Васильовича Філоненка було дев'ятеро дітей. На початку ХХ ст., у розпал Першої світової, захищати рідну землю пішов найстарший син Василь. У боях поблизу Вольфино, що на кордоні Росії та України, він загинув. У важкі роки Другої світової війни на фронті стали четверо синів Павла Васильовича – Микола, Григорій, Олександр та Андрій. У 1941 р. пішов на фронт Микола, який на той момент жив на Харківщині. 32-річний молодший лейтенант Микола Філоненко загинув у 1942 р. на Смоленщині. Григорія призвали з Білопілья, а повернувшись з війни, він переїхав жити до Миколаєва. Олександр свого часу працював на залізничному транспорті в Городищі Київської області, звідти і пішов на війну. За мужність, виявлену в боях, отримав дві медалі «За відвагу». Після війни повернувся до рідного міста.

Не оминула війна і найменшого сина Андрія. Коли хлопчику виповнилося 13 років, померла його мати. На той час старші діти жили окремо – з батьком лишився Андрій та його молодша сестра, якій було два роки. Після семирічки закінчив Любомльське залізничне училище і вже у 1939 р. розпочав свою трудову біографію в Білопільському вагонному депо, згодом опинився у Тростянці Сумської області. У січні 1941 р. одружився. Проте невдовзі почалася війна: після визволення міста Андрія Павловича призвали в діючу армію. Упродовж усієї війни був автоматником у танковій бригаді. Відзначений трьома медалями «За відвагу». Свою першу нагороду отримав у серпні 1944 р. в боях за розширення плацдарму на лівому березі р. Вісла. Другою медаллю нагороджений у лютому 1945 р. в Німеччині, третю – отримав наприкінці війни у Берліні. З боями дійшов до Праги. Після перемоги повернувся додому, де його чекала дружина та трирічна донька Людмила.

На захист Вітчизни в роки Другої світової стали і троє чоловіків із молодшого покоління Філоненків – онуки Павла Васильовича: Андрій, Микола та Григорій. Микола загинув у боях за Польщу. Родина Філоненків сповна виконала свій обов'язок перед Батьківщиною.

Уже в ХХІ ст. під час російсько-української війни в зоні бойових дій на Сході України 20 серпня 2015 р. обірвалося життя Володимира Філоненка – правнука покійного Павла Васильовича. Про бойові традиції родини розповіла науковцям музею Людмила Філоненко – донька учасника Другої світової війни [21].

6 грудня 2017 р., у День Збройних сил України, учасник бойових дій на Сході України полковник Володимир Лагута у стінах музею розповів унікальну родинну історію та поділився спогадами про запеклі бої на Сході України у 2014 р. У рамках проекту «Родинна пам'ять про війну» офіцер передав до музею особисті

речі з фронту та нагороди, документи і фото свого дідуся червоноармійця Володимира Петровича Лагути – учасника Другої світової війни. Поштовхом до цього стала особиста історія життя офіцера, який улітку 2014 р. визволяв Лисичанськ на Донеччині, брав участь у боях за Савур-могили. Цими фронтовими дорогами влітку 1943 р. пройшов і його дід – червоноармієць В.П. Лагута. За роки війни він був нагороджений орденом Вітчизняної війни 2 ст. та орденом Слави 3 ст. (наразі нагороди зберігаються у фондовій колекції музею). Як і дід, підполковник Володимир Лагута був поранений в ногу у липні 2014 р., на щастя, її вдалося врятувати [22]. «...Мій дід у 44-му році звільняв Савур-могили, переходив річку Міус. А через 70 років я опинився в тих же місцях, з тією ж місією. Під час боїв дід отримав поранення, втратив ногу. Коли батько приїхав до мене в госпіталь, сам звернув на ці збіги увагу. Правда, радів, що мені ногу врятували!..» – так про це розповідав підполковник В.В. Лагута [23]. Окрім того, фондову колекцію поповнили нагороди та документи бабусі і прабабусі українського військовика (нині їх атрибутують музейники). У роки німецько-радянської війни вони працювали в тилу. Ця акція передачі матеріалів ще раз підтвердила нерозривність зв'язку поколінь – сучасних захисників та їхніх предків.

Загалом упродовж п'яти років дії проекту зібрано 137 комплексів матеріалів, що містять 1923 музейних предмети. Науково-гуманітарний музейний проект триває.

Джерела та література:

1. Лист Шулежко О.М. від Пінкусовича В.В. – КН-271459. – Д-69364 // Фонди НМІУДСВ.
2. Матеріали Шулежко О.М. – КН-271458 // Фонди НМІУДСВ.
3. Спогади Шулежко О.М. 1961 р. – КН-271460. – Д-69365 // Фонди НМІУДСВ.
4. Генеральний каталог. – Шулежко О.М. // Фонди НМІУДСВ.
5. Сповідання про загибель Шулежка В.Ф. – КН-271464 – Д-69369 // Фонди НМІУДСВ.
6. Щоденник Шулежка В.Ф. – КН-271463 – Д-69368 // Фонди НМІУДСВ.
7. Ікона «Матір Божа з Ісусом годують голубів». – НД-30738 // Фонди НМІУДСВ.
8. Матеріали Смаля Євстахія. – КН-272855 – 272857 // Фонди НМІУДСВ.
9. Генеральний каталог. – Смась Є. // Фонди НМІУДСВ.
10. Матеріали Цегельського М.Т. – КН-2722852 – 272854 // Фонди НМІУДСВ.
11. Генеральний каталог. – Цегельський М.Т. // Фонди НМІУДСВ.
12. Спогади Вітошинської (Іщук) Я.В. – НД-30270 // Фонди НМІУДСВ.
13. Матеріали Вітошинської Я.В. – КН-269303 – Д-68526 // Фонди НМІУДСВ.
14. Генеральний каталог. – Вітошинська Я.В. // Фонди НМІУДСВ.
15. Матеріали Вітошинської Я.В. – КН-269281 – 269306 // Фонди НМІУДСВ.
16. Генеральний каталог. – Онуферко (Гребенюк) М.С. // Фонди НМІУДСВ.
17. Ювілейна книга української гімназії в Тернополі. 1898 – 1998. За редакцією Степана Яреми /Наукове товариство імені Шевченка у Львові, Львівське крайове товариство «Рідна школа». Львів. –1998. – С.273
18. Довідка Онуферко (Гребенюк) М.С. – КН-269340 – Д-68541 // Фонди НМІУДСВ.
19. Довідка про реабілітацію Онуферко (Гребенюк) М.С. – КН-269341 – Д-68542 // Фонди НМІУДСВ.

20. Матеріали Онуферко (Гребенюк) М.С. – КН-269343. – 269347 // Фонди НМІУДСВ.
21. Н. Ткаченко. Доля родини, оповита війною. – Газета «Білопільщина». 6 лютого 2016 р. стор. 4.
22. Генеральний каталог. – Лагута В.П. // Фонди НМІУДСВ.
23. Генеральний каталог. – Лагута В.В. // Фонди НМІУДСВ.

© **Наталія ГАМАРНИК**

ГУМАНИТАРНЫЙ МУЗЕЙНЫЙ ПРОЕКТ «ПАМЯТЬ О ВОЙНЕ В ИСТОРИИ МОЕЙ СЕМЬИ». ИТОГИ 2017 ГОДА

Подведены итоги гуманитарного проекта Национального музея истории Украины во Второй мировой войне «Память о войне в истории моей семьи» 2017 г. Проанализированы материалы участников национально-освободительного движения 1940-1950-х гг., участников войны на Востоке Украины и их семей, которые дополнили фондовую коллекцию Музея и стали источником для дальнейшего исследования истории войны.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, Национальный музей истории Украины во Второй мировой войне, музейный проект, семейная память, воспоминания, греко-католическая церковь, Праведник народов мира, война на Востоке Украины.*

© **Nataliya GAMARNYK**

HUMANITARIAN MUSEUM PROJECT “FAMILY MEMORIES ABOUT THE WAR”. 2017 ANNUAL CONCLUSIONS

Concluded the results for 2017 of the humanitarian project of the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War “Family memories about the war.” Analyzed the materials of the participants of the national-liberation struggle of the 1940s-1950s, of participants in the war in the East of Ukraine and their families joined the fund collection of the museum and became a source for further study of the history of war.

Keywords: *Second World War, National Museum of the History of Ukraine in the Second World War, the museum project, family memories, memories, Greek-Catholic Church, Righteous Among the Nations, the war on the East of Ukraine.*

РЕЦЕНЗІЇ

© *Наталія ФІЛАТОВА, Володимир РУГАЛЬ*

**ПОВСЯКДЕННА ІСТОРІЯ МІСТЯН У 1943 – 1945 рр.
ЯК ЩОДЕННА БОРОТЬБА ЗА ВИЖИВАННЯ
(Рецензія на монографію Овсіюк О.
Життя після окупації: побут киян 1943 – 1945 рр.
– К.: Дуліби, 2017. – 176 с.)**

Вітчизняна історична наука значну увагу приділяє вивченню історії війн. Проблематика Другої світової війни науковцями різних інституцій розроблена досить детально: досліджено бойові дії на фронтах, діяльність тилу, чимало праць присвячено окупаційному періоду, рухам Опору. На жаль, на сьогодні в науковому обігу дуже мало робіт, які б висвітлювали життя населення міст і сіл у перші роки після окупації. Звісно, деякі праці, які описували життя в містах у перші повоєнні роки були, але здебільшого у них ішлося про діяльність в цей час керівної сили суспільства. Із здобуттям Україною незалежності відбулося переосмислення історичної спадщини, загальної концепції історії країни. Лише на початку ХХІ ст. наукові інтереси були спрямовані на соціально-економічну проблематику, у руслі стратегій виживання й вивчення історії повсякденного життя народу.

Саме в розрізі порушеного питання актуальним є дослідження кандидата історичних наук О.В. Овсіюк, викладене в монографії «Життя після окупації: побут киян 1943 – 1945 рр.», яка побачила світ у 2017 р. У роботі авторка розкрила життя киян у перші роки після визволення від нацистського режиму та повернення радянської влади.

У першому розділі «Історіографія та джерельна база дослідження» (с. 8 – 24) висвітлюється актуальність порушеного питання, подається чітка періодизація історіографічного доробку, аналізується дослідницьке надбання.

Огляд джерельної бази дає можливість зрозуміти, наскільки глибоко дослідниця заглибилася в тему. У роботі використано значну кількість різноманітних джерел – архівних, наративних, усних. Слід зазначити, що авторка ретельно опрацювала джерела в архівних установах: Центральному державному архіві громадських об'єднань України, Державному архіві м. Києва, Державному архіві Київської області. Вивчено також опубліковану джерельну базу. Одним із досягнень О. Овсіюк слід назвати введення до наукового обігу нових джерел –

спогадів очевидців, які зберігаються в Центрі усної історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

На нашу думку, найважливішими в концептуальному плані є розділи з другого по четвертий, у рамках яких дослідниця досить докладно реконструювала основні аспекти життя киян, проаналізувала алгоритми адаптації різних соціальних груп населення до відповідних умов, індивідуальних практик пристосування, колективних форм самоорганізації та самозабезпечення у розглядуваний період.

У другому розділі «Київські помешкання» (с. 25 – 85) О. Овсіюк розглянула стан житлового фонду в м. Києві, зокрема навела факти фальсифікації даних про руйнування житлового фонду в період війни (с. 27 – 28). На підставі вивчення документів та свідчень реконструювала масштаби відновлення міста, показала, якими методами та засобами це відбувалося. У студійованому матеріалі розділу авторка розкрила питання використання житлових площ, виявила складні обставини, які поставали перед населенням, а також висвітлила умови, за яких виділяли житлові приміщення містянам. Зібраний матеріал дав змогу детально відтворити умови проживання киян.

Третій розділ дослідження розкриває одне з найважливіших питань життєдіяльності людини – харчування (с. 86 – 121). О. Овсіюк дослідила питання забезпечення населення харчовими продуктами, окреслила допомогу держави у вирішенні важливої життєвої проблеми, відновлення функціонування продовольчої торговельної мережі. Дослідниця успішно продемонструвала види торгівлі – вільний та закритий, а також висвітлила належність до них різних соціальних груп та стартових і позиційних можливостей кожної з них.

У праці наголошено про руйнування закладів харчування під час війни; розкрито історію закритих закладів харчування для робітників; детально висвітлено проблему карткової системи постачання населення харчовими продуктами тощо. На підставі спогадів очевидців викладено питання домашнього харчування (с. 115 – 117).

Останній розділ монографії розкриває важливе питання «Забезпечення містян товарами та послугами» (с. 122 – 156). У роботі ретельно розглянуто питання торгівлі промисловими товарами, показано всі засоби виробництва та збуту, наголошено на причинах дефіциту товарів широкого вжитку, інтерпретовано особливості запровадження та функціонування нормованого постачання промисловими товарами.

Окремий підрозділ книжки присвячений закладам міської сфери послуг, у якому показано стан функціонування цих установ після визволення міста та їхнє відновлення. Дослідниця виявила причини неможливості швидкого налагодження роботи відповідних установ.

Цінними з практичного погляду є висновки щодо впливу розглядуваного періоду на формування сучасного образу Києва та киянина.

Пізнавальний потенціал праці доповнюють документальні додатки, фотознімки та схеми, які розробила авторка.

Загалом монографія О.В. Овсіюк справляє позитивне враження як комплексне дослідження важливої наукової проблеми, виконане відповідно до сучасних методичних вимог. Праця позначена авторськими трактуваннями й оцінками складних процесів, доволі ґрунтовно підкріпленими фактичним матеріалом і переконливою теоретичною аргументацією.

Наукова і практична значущість доробка безсумнівна. Однак вважаємо, що доцільно було провести порівняння соціально-економічної політики в 1941 – 1945 рр. в Україні та в країнах так званого «соціалістичного табору» й західних країн, які отримували економічну допомогу за «планом Маршалла». Це порівняння дало б можливість оцінити досягнення і прорахунки та унікальність вітчизняного досвіду. Крім того, історіографічний розділ дослідження тільки б виграв, якби авторка навела приклади подібних праць зарубіжної дослідницької літератури.

Пропоновані зауваження радше є побажанням для майбутніх робіт дослідниці. На нашу думку, розглядувана праця є здобутком у розвитку історичної науки в Україні, а з плином часу набуде ще більшої актуальності.

ЮВІЛЕЇ

© *Олександр ЛИСЕНКО, Григорій ГОЛИШ*

ВЕТЕРАН УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ОСВІТИ Й НАУКИ

Початок 2018 р. збігся в часі з ювілеєм ветерана науково-педагогічної праці, фундатора й багаторічного очільника історико-юридично-філософського факультету (нині – навчально-науковий інститут історії і філософії) ЧНУ ім. Б. Хмельницького, відомого вченого, професора Олександра Григоровича Перехреста. Перші 70 років його багатогранного, насиченого і напрочуд плідного життя – то справжній взірець самовідданого служіння Клію, Освіті та Україні. Обмежений формат цього вступного слова дозволяє зупинитися лишень на окремих, найбільш вагомих віхах непересічної біографії іменитого ювіляра.

Перехрестові пенати знаходяться в невеликому місті з осяйно-золотавою назвою Золотоноша, котра подарувала світовій спільноті великих вчених – біохіміка О. Баха та індолога О. Баранникова. А дата народження Олександра Григоровича є багато в чому символічною, адже прийшов він у цей нуртуючий світ якраз у перший день 1948 р., напередодні Різдва Христового. Кажуть, що в дні знакових свят і з'являються на світ Божий люди, які покликані до високого й жертвовного.

Незаперечною залишається й істина про велике значення родового коріння для становлення юної особистості. Олександр зростав у дружній інтелігентній родині, котру започаткували представники найсвятіших професій на землі – педагогічної й медичної. Його батько – Григорій Федорович, колишній фронтовик, був за фахом учителем біології і понад 30 років свого життя віддав праці на ниві навчання й виховання підростаючого покоління. Доля подарувала одному із авторів цих рядків 4 роки безпосереднього спілкування з відомим майстром педагогічної справи: Перехрест-старший у нашій Деньгівській восьмирічці розкривав таїни живої природи, запам'ятався як вимогливий і водночас справедливий педагог, справжній друг учнів. Мати ювіляра, Анастасія Юріївна, упродовж кількох десятиліть стояла на сторожі здоров'я своїх земляків, працюючи медсестрою в міській лікарні.

Середню освіту Олександр здобував у знаному навчальному закладі – міській школі № 4. Свого часу в її приміщенні розташовувалася чоловіча класична гімназія, яка, до речі, дала путівку у високі літературні світи відомим майстрам слова – прозаїку С.Д. Скляренку та поетові М.І. Терещенку. Традиційно в стінах цього освітянського флагмана викладала учительська еліта Золотоноші, це й

стало запорукою того, що О. Перехрест отримав тут глибокі і міцні, а почасти й нестандартні знання. Своїм же професійним вибором він насамперед зобов'язаний відомим у краї вчителям історії О.М. Богмі та Г.А. Вайсбергу. Працював тоді в школі й народний академік, краєзнавець зі всеукраїнським іменем М.Ф. Пономаренко, і саме від нього наш ювіляр дістав перші студії з історії рідного краю, археології, топоніміки, ономастики. О. Перехрест брав активну участь у спортивно-масовій роботі школи, йому часто доручали відповідальну місію судді на міжшкільних змаганнях з футболу.

Настав 1966 рік, а відтак прийшла й пора прощання з рідною школою. Не вагаючись ані хвилини, Олександр подався до Одеського держуніверситету ім. І. Мечникова і блискуче витримав вступні випробування на історичному факультеті. У цьому славнозвісному освітньому закладі він навчався разом зі своїми майбутніми черкаськими колегами, викладачами ЧНУ С.А. Кисілем, М.М. Верховським, В.П. Івангородським, В.В. Ігнатенком. О. Перехрест наполегливо гриз граніт історичної науки, слухав лекції тогочасних вчених-класиків, зокрема професорів П.І. Вороб'я, П.Й. Каришковського, З.В. Першиної та ін. Зрештою, став одним із найуспішніших студентів, брав активну участь у роботі студенського наукового товариства і, природно, після закінчення університету мав усі шанси стати аспірантом однієї з кафедр історії. Проте він вирішив спробувати свої сили в практичній царині й деякий час попрацював учителем історії Домантівської школи на рідній Золотоніщині. Ще й досі згадують про молодого учителя в Домантові: енциклопедично ерудованого, працелюбного, відкритого до спілкування. А ще він належав до тих небагатьох наставників, котрі могли на перервах чи після уроків поганяти м'яча зі своїми учнями.

Та його владно кликала до себе на службу її ясновельможність Наука, і Олександр вступив до аспірантури кафедри історії своєї ж Одеської *alma mater*. Відразу після її закінчення в 1976 р. успішно захистив кандидатську дисертацію, яка була присвячена в дечому дискомфорتنій (особливо на той час) і маловивченій темі початкового періоду війни з нацистською Німеччиною (його науковим керівником став відомий вчений, Герой Радянського Союзу професор Н.М. Якупов). Молодий учений вражав своєю невгамовною дослідницькою енергією і науковою продуктивністю: він написав десятки статей і повідомлень, які були опубліковані у престижних наукових часописах, в тім числі й на сторінках Українського історичного журналу. То ж цілком логічним стало присвоєння йому в 1978 р. вченого звання доцента. Талановитого викладача і перспективного науковця було висунуто на досить відповідальну посаду звільненого заступника секретаря парткому університету, він обіймав її понад 8 років.

Довелося залишити свій слід Олександрові Григоровичу і в Хмельницькому, куди він перебрався за сімейними обставинами 1983 р. Тут він упродовж 4-х років завідував кафедрою історії місцевого технологічного інституту.

Та де б і на яких висотах не перебував Перехрест, його не полишала думка про найкращий у цілім світі рідний край, з якого вилетів, мов птах, у вирій.

Зрештою, умовив дружину переїхати до Черкас, тим паче, що з працевлаштуванням проблем не виникало: його запросили на викладацьку роботу до місцевого педінституту. З огляду на вже солідний досвід керівної роботи в Олександра Григоровича тодішній очільник історичної освіти в інституті А.В. Тарасенков майже відразу передав йому завідування кафедрою.

Настав найбільш плідний період діяльності О.Г. Перехреста. Його подвижницька праця в провідному ВНЗ Шевченкового краю, котрій цього річ уже виповнилося аж 30 років, варта окремої, й до того ж дуже ґрунтовної оповіді. Ми ж обмежимося лишень подачею хроніки очоленого ним поступу в царині розбудови історичної освіти у цьому виші.

- рік 1989 – О. Перехрест ініціював початок підготовки в інституті фахівців за спеціальностями «Українська мова і література та історія», згодом – «Історія та українська мова і література»;

- рік 1993 – узяв на себе основний обсяг робіт з організації історичного відділення на факультеті української філології;

- рік 1994 – забезпечив відкриття історичного факультету, організував створення необхідної матеріально-технічної та навчально-методичної бази;

- рік 1995 – узяв активну участь у роботі з надання інституту статусу класичного університету, забезпечив необхідну перебудову навчального процесу та створення відповідної кадрової й методичної бази;

- друга пол. 1990-х – вперше серед істфаків України очолив створення та видання навчально-методичних комплексів з усіх фундаментальних, професійно-зорієнтованих та вибіркових дисциплін для підготовки фахівців-істориків, забезпечив відкриття нових кафедр;

- рік 2001 – узяв на себе ініціативу проведення на базі факультету Міжнародної наукової конференції з проблем історії Другої світової війни;

- рік 2002 – організаторськими зусиллями О. Перехреста відкрито юридичне відділення;

- рік 2004 – з його ініціативи започатковано роботу філософського відділення. Відтак, першим в Україні постав «триголовий» історико-юридично-філософський факультет.

- у цьому ж році – разом із професором А.Г. Морозовим забезпечив відкриття спеціалізованої вченої ради із захисту кандидатських дисертацій з історичних спеціальностей. До речі, це була перша за часом появи спецрада в університеті.

Восени 2005 р. Олександр Григорович прийняв непросте, але мужнє рішення залишити посаду декана й зосередитися на керівництві кафедрою всесвітньої історії та завершенні написання докторської дисертації. Відтак, він вивільнив час для більш інтенсивних наукових студій. Воістину: усе справжнє народжується в муках. Майже десятиріччя ненастанної праці в архівах та бібліотеках України й зарубіжжя пішло в Олександра Григоровича на підготовку докторської дисертації з актуальної й маловивченої проблеми історії українського села в період Другої світової війни. Її захист восени 2013 р. в Інституті історії України НАН

України відбувся справді блискуче, і всі члени спеціалізованої вченої ради та опоненти були одностайні в думці, що вчений сказав нове вагоме слово у вітчизняній воєнно-історичній науці. Роком раніше Олександрю Григоровичу з огляду на його наукові заслуги було присвоєно вчене звання професора.

О.Г. Перехрест – знаний в Україні та за її межами вчений-історик. Об'єктами наукових зацікавлень професора є проблеми новітньої історії України, історії Другої світової війни та спеціальних історичних дисциплін. Його перу належить понад 150 наукових та навчально-методичних публікацій, при цьому їх лівова частка побачила світ у фахових виданнях, що входять до переліку ДАК України, чи вийшла окремими виданнями. Як авторитетного воєнного історика, його було включено до складу авторського колективу трьох солідних академічних видань: двотомників з історії селянства, економічної історії України та об'ємного видання «Україна в Другій світовій війні. Погляд з ХХІ століття» (тут він є автором 5-ти розлогих сюжетів).

Побачили світ і його дві індивідуальні монографії, що стали помітним явищем у сучасній воєнній історіографії. Зокрема, в 2011 р. з'явилася ґрунтовна праця «Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.)». Та особливий резонанс серед наукового загалу викликала фундаментальна монографія О. Перехреста «Українське село в 1941 – 1945 рр.: економічне та соціальне становище» (2011 р.) обсягом 668 с. формату А-4. Ця праця вражає своєю ґрунтовністю, аналітичністю та розгалуженістю джерельної бази.

Професор О. Перехрест став організатором, співорганізатором та учасником понад 100 міжнародних, всеукраїнських, регіональних і міжвузівських наукових конференцій, симпозіумів та історичних читань. Він виступив укладачем, упорядником чи редактором кількох десятків наукових досліджень та навчально-методичних праць. Рецензував та опонував понад 70 кандидатських та докторських дисертацій, наукових праць, підготував кількох кандидатів історичних наук.

Упродовж багатьох років Олександр Григорович є членом редколегій низки наукових часописів, зокрема: журналу «Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки» (окрім іншого – відповідальний редактор серії «Всесвітня історія» цього видання), збірників наукових праць «Український селянин» та «Гуржіївські історичні читання». Понад 13 років входить до складу спеціалізованої вченої ради із захисту кандидатських, а віднедавна й докторських дисертацій з історичних наук у Черкаському національному університеті.

Професор О. Перехрест є фундатором і керівником наукової школи з проблем історії України періоду Другої світової війни. За результатами наукових досліджень в означеному тематичному напрямі вченими-істориками ЧНУ ім. Б. Хмельницького захищено докторську та 7 кандидатських дисертацій, опубліковано 8 індивідуальних та колективних монографій, 8 розділів у академічних виданнях, 6 тематичних збірників та понад 400 статей у наукових

часописах, краєзнавчих і медійних виданнях. Окрім цього, на базі університету проведено понад 20 міжнародних, всеукраїнських, регіональних та університетських конференцій, круглих столів, презентацій тощо з воєнно-історичної проблематики. За всім цим – ініціативність, організаторський хист та творча невгамовність ювіляра.

Добре знають Олександра Григоровича і в Інституті історії НАН України. Завдяки його особистим контактам до співпраці вдалося залучити таких іменитих учених-істориків, як О.І. Гуржій, С.В. Кульчицький, О.Є. Лисенко, О.П. Реєнт, Т.В. Чухліб та ін. Відтак, двома інституціями спільно розроблялися комплексні науково-дослідницькі теми.

Своє основне життєве покликання Олександр Григорович бачить не лише в ґрунтовних наукових студіях, а й у викладацькій роботі, котрій віддав уже майже півстоліття. Яких тільки навчальних курсів не довелося йому вести впродовж своєї майже піввікової науково-педагогічної діяльності! Останнім часом професор зосередився на викладанні базових для підготовки фахівця-історика дисциплін, зокрема спеціальних галузей історичної науки (нумізматики, геральдики, історична хронологія, палеографія, метрологія), курсу для магістрантів «Україна в роки Другої світової війни (1939 – 1945 рр.» та ін. Його лекції відзначаються високим науковим та методичним рівнем, емоційністю, прикладною спрямованістю та результативністю. За його ініціативи та безпосередньої участі вперше в Україні були розроблені навчально-методичні збірники для студентів історичних факультетів. Загальне визнання серед студентського та викладацького загалу історичних факультетів українських ВНЗ дістав і Перехрестів посібник «Хронологія», котрий витримав два видання і має гриф МОН України.

О.Г. Перехресту притаманні кращі риси педагога, вченого, людини: дивовижна працездатність, вражаюча послідовність у діях, високий ступінь самоорганізованості, несхитна принциповість, багатогранна компетентність і ерудиція, щира комунікативність, зворушлива готовність завжди прийти на допомогу. Він зразковий сім'янин, люблячий чоловік, турботливий батько синові й доньці, гарний дідусь своїм онукам. Принагідно зазначимо, що на одній кафедрі з ювіляром працює викладачем його донька – кандидат історичних наук і також воєнний історик О.О. Тітка.

Багаторічна й самовіддана праця Олександра Григоровича відзначена багатьма нагородами. Зокрема, він удостоївся Почесної грамоти Верховної Ради України за заслуги перед українським народом (2003 р.), почесних грамот МОН, а також знака «Відмінник освіти України» (2004 р.).

Свій багато в чому рубіжний ювілей О.Г. Перехрест зустрічає сповненим творчих задумів і планів. Попереду – штурм нових наукових вершин і оригінальні педагогічні знахідки. То ж побажаймо ювілярові нев'янучої творчої снаги, плідних успіхів у дослідницькій і викладацькій праці, козацького здоров'я, простого людського щастя, вірних друзів, життєвих гараздів, добра, взаєморозуміння, реалізації усіх проектів та здійснення мрій.

НАШІ АВТОРИ

Білоус Олександр Павлович – завідувач науково-експозиційного відділу Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

Гамарник Наталія Анатоліївна – старший науковий співробітник Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

Голиш Григорій Михайлович – кандидат історичних наук, доцент, директор наукової бібліотеки ім. М. Максимовича (м. Київ)

Гулима Олександр Петрович – підполковник, здобувач кафедри гуманітарних наук загальновійськового факультету Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (м. Львів)

Денисенко Олена Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент, завідувач сектору музейної педагогіки та андрагогіки науково-освітнього відділу Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

Заболотна Тетяна Володимирівна – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України (м. Київ)

Зінченко Віктор Анатолійович – кандидат історичних наук, заслужений працівник культури України, член Національної спілки журналістів України, доцент кафедри міжнародного туризму Факультету готельно-ресторанного і туристичного бізнесу Київського національного університету культури і мистецтв (м. Київ)

Кидонь Володимир Іванович – полковник, начальник управління оборонного планування – заступник начальника штабу Командування Сухопутних військ Збройних Сил України (м. Київ)

Куцька Олеся Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри тактики факультету бойового застосування військ Національної академії сухопутних військ (м. Львів)

Лисенко Андрій Андрійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри загальної історії, правознавства та методик навчання Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (м. Переяслав-Хмельницький)

Лисенко Олександр Євгенович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України, заслужений діяч науки і техніки України (м. Київ)

Лисий Ігор Олегович – аспірант Державного вищого навчального закладу «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (м. Івано-Франківськ)

Маєвський Олександр Олегович – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України (м. Київ)

Очеретяна Жанна Олександрівна – завідувач наукового відділу з питань музейної інформації та комунікації Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

Ругаль Володимир Петрович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу з питань військових втрат України та історичної пам'яті Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

Слободянюк Микола Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Дніпропетровського національного університету залізничного транспорту (м. Дніпро)

Слюсаренко Андрій Віталійович – кандидат історичних наук, доцент, заступник начальника Національної академії сухопутних військ з наукової роботи Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (м. Львів)

Томчук Олександр Анатолійович – підполковник, ад'юнкт Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (м. Львів)

Трофимович Володимир Васильович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії імені М.П. Ковальського Національного університету «Острозька академія» (м. Острог)

Філатова Наталія Станіславівна – завідувач науково-дослідного відділу з питань військових втрат України та історичної пам'яті Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

Якобчук Надія Олександрівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

**НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ.
МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС**

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

Редакційна рада

В.М. Литвин, В.А. Смолій, В.Ф. Колесник

Редакційна колегія

Т.В. Вронська, В.М. Грицюк, В.П. Капелюшний,

І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (голова колегії),

О.Є. Лисенко (заступник голови колегії, науковий редактор), О.М. Майборода,

П. Махцевіч (Польща), І.К. Патриляк (науковий редактор),

В.М. Сімперович (відповідальний редактор), О.А. Удод, В.П. Фоміна, Н.О. Шевченко

Науково-допоміжна група

Т.В. Губань (коректор), А.Ф. Малород (комп'ютерна коректура), С.В. Нікітіна (верстка)

УДК 355.48(430:47)

**Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – Вип. 4 (18) /
Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії
України НАН України. – К., 2017. – 187 с.**